

Тарих фанлари номзоди, доцент.

1970 йилда туғилган.

Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Филология факультети араб бўлимини битирган (1997 йил).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети кундузги аспирантураси (24.00.02-Ислом тарихи ва манбашунослиги)ни тамомлаган (2004 йил).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети қошидаги ихтисослашган кенгашда фил.ф.д., проф. З.Исломов раҳбарлигида "Шош воҳаси олимларининг ислом илмларида тутган ўрни (X-XII асрлар)" мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (2005 йил).

2007 йилда Тошкент шаҳрининг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинишига бағишланган "Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси" мавзuidaги халқаро конференцияда (Тошкент-Самарқанд, 2007 йил 14-15 август) қатнашган.

"Ўзбекистон" нашриёти томонидан 2007 йилда ўзбек, рус, араб ва инглиз тилларида чоп этилган "Тошкент - ислом маданиятининг гавҳари" фотоальбоми, 2009 йилда янги наشري тайёрланган "Тошкент" энциклопедияси таҳрир ҳайъати ва муаллифлар гуруҳида иштирок этган.

У 2 та монография, 3 та китоб ва 50 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Ҳозирда Шош (Тошкент) воҳаси олимлари фаолияти ва илмий мероси бўйича изланишлар олиб бормоқда.

Неʼматулло МУҲАМЕДОВ

ШОШ ВОҲАСИ ОЛИМЛАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИЛМ-ФАНИ ВА МАДАНИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Тошкент ислом университети
Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази

Неъматулло МУҲАМЕДОВ

**ШОШ ВОҲАСИ ОЛИМЛАРИНИНГ
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИЛМ-ФАНИ
ВА МАДАНИЯТИДА
ТУТГАН ЎРНИ
(Монография)**

Тошкент – 2011

УДК:297
ББК:72.3(5)
М 96

Муҳамедов, Неъматулло.

Шош воҳаси олимларининг Марказий Осиё илм-фан ва маданиятида тутган ўрни / Н. Муҳамедов; масъул муҳаррир З. Исломов. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2011. – 224 б.

Масъул муҳаррир: З. Исломов, филология фанлари доктори, профессор
Такризчилар: А. Ҳасанов, тарих фанлари доктори, профессор
Д. Раҳимжонов, тарих фанлари номзоди, доцент

Шош (Тошкент) минтақадаги Самарканд, Бухоро, Термиз, Хива каби йирик маданият марказларидан биридир. Шош воҳасида ислом илмлари ва маданияти тарихига доир масалалар муаррихлар, тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Бироқ уларнинг аксарияти Ўрта Осиёдаги шаҳар, қишлоқлар географияси ва топографияси, ижтимоий-сиёсий тарихига оид бўлиб, уларда Шош воҳаси ва олимларига тегишли маълумотлар тарқоқ ҳолда ифодаланган.

Мазкур монографияда X–XIX асрларда фаолият кўрсатган воҳа олимларининг Марказий Осиё илм-фани, маданияти ривожидан тутган ўрни ўрта аср араб манбалари ёрдамида комплекс тарзда тадқиқ этилган. Бунда “Шоший”, “Тошкандий” нисбасидаги муҳаддислар, фақиҳлар, шоирлар, табиблар ва бошқа олимларнинг номлари аниқланиб, уларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид янги маълумотлар илмий муомалага киритилди. Шош воҳасида ҳадис ва фикҳ илмлари ривожига жараёнлари ислом дунёсидаги илмий-маданий марказларга қиёсан ўрганилиб, тадқиқ этилди. Тадқиқот натижасида Шош воҳаси олимлари ва уларнинг ислом дунёсидаги турли марказлардаги илмий фаолияти тўғрисида библиографик маълумотлар тўпланди.

Мазкур монография Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг Амалий тадқиқотлар давлат дастури №3-109 рақамли “Шош воҳаси олимлари илмий меросининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тутган ўрни (IX–XIX асрлар)” грант мавзуси доирасида бажарилган ва молиялаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита ва Тошкент ислом университети Исломуношлик илмий-тадқиқот маркази томонидан нашрга тавсия этилган.

УДК:297
ББК:72.3(5)

ISBN 978-9943-12-177-2

© «Movarounnahr» нашриёти
© Неъматулло МУҲАМЕДОВ

СЎЗБОШИ

Тошкент ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳамда илмий салоҳияти билан Марказий Осиёда етакчи ўринни эгаллайди. Бу ҳолатни Тошкентнинг узоқ тарихида ҳам кузатиш мумкин. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Йигирма икки аср аввал барпо этилган, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган, ўзининг муҳим жуғрофий ва геосиёсий ўрни, дунё цивилизацияси ривожига қўшган улкан ҳиссаси билан ҳақли равишда “Шарк дарвозаси” деб ном олган Ватанимиз пойтахти – азим Тошкент серқуёш Ўзбекистонимизнинг бой тарихи ва бетакрор кўрку тароватини ўзида яққол намоён этади”¹.

Маълумки, Ислом умуммаданиятимиз пойдеворининг илдизларидан бири, десак муболаға бўлмайди. Айнан шу муқаддас заминда туғилган Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Бурхониддин Марғи-ноний каби кўплаб алломаларимиз ислом таълимоти ва назарияси ривожига улкан ҳисса қўшганлар.

Мустақиллик йилларида улуг аждодларимиз қолдирган бой маданий меросни тиклаш ва янада ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Буюк аллома ва азиз авлиёларимиз муқаддас қадамжоларини таъмирлаш ва ободонлаштириш, уларнинг бой илмий-маданий меросини ўрганиш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Қуръони карим маъноларининг таржимаси, ҳадис тўпламлари ҳамда алломаларимиз асарлари ўзбек тилида чоп этилаётир. Юртимиздаги ноёб ислом обидалари, жумладан, “Масжиди Калон”, “Шоҳи Зинда”, “Кўк-гумбаз”, “Бароқхон”, “Мўйи Муборак”, “Намозгоҳ”, “Ҳазрати Имом” каби кўплаб масжид ва мадрасалар қайта таъмирланди. Бу ўзгаришлар халқаро жамоатчилик томонидан эътироф этилиб, юқори баҳоланмоқда.

¹ Каримов И. Тарихи бой, бугуни гўзал, келажаги буюк шаҳар. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б. 22–23.

Ислом Ҳамкорлик Ташкилотининг тузилмаларидан бири – Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкент шаҳрининг 2007 йилда ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши Ўзбекистон, хусусан, унинг пойтахти ислом цивилизацияси тарихида ўзига хос ўринга эга эканидан яна бир далолатдир. Зеро, Тошкент шаҳрига ушбу юксак мақом берилишининг ўзига хос тарихий ва замонавий асослари мавжуд.

Тарихий манбалар ва адабиётлардан маълумки, IX–XII асрлар Ўрта Осиёда илм-фан ва маданият, айниқса, ислом илмлари тараққий қилган. Бинобарин, бу минтақадаги Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Термиз, Хива, Шош (Тошкент) каби қадимий шаҳарлар ислом дунёсидаги илм-фан ва маданият марказлари сифатида машҳур бўлган. Жумладан, Тошкент – ўрта аср манбаларида Шош деб номланган. Шошдан ҳадис, фикҳ каби ислом илмларида кўплаб таниқли олимлар етишиб чикқан. Бу ерда туғилиб, фаолият кўрсатган кўплаб буюк зотлар, олимлар “Шоший”, “Тошкандий” (XVI асрдан) нисбаси билан дунёга танилганлар. Уларнинг ҳаёти, фаолияти ва илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур тадқиқ қилиш Шош воҳаси тарихини ўрганиш билан бир қаторда, энг муҳими, бу олимларнинг ислом илмлари ва маданияти ривожидан тутган ўринларини аниқлашга хизмат қилади.

Манбаларда Тошкент – Чоч, Шош, Шошкент, Бинкат, Банокат деган номлар остида тилга олинган. Шу билан боғлиқ бу ерда таваллуд топиб, ижод қилган ёки баъзан, бу ерга келиб умргузаронлик қилган олимлар Чочий, Шоший, Банокатий нисбасини олишган. Тошкент воҳаси билан боғлиқ бўлган олимлар Илоқий, сўнгги ўрта асрларда яшаб ўтганлари эса кўпроқ Тошкандий нисбаси билан тарих саҳифаларида рақам қилинганлар.

Кўҳна Тошкент номини жаҳонга машҳур қилган алломаларни шартли равишда валийлик мақомига етганлар ва уламолар тоифасига бўлиш мумкин. Масалан, Бағдоддан оталари Шаҳобиддин Сухравардийнинг даъвати билан Шошга келган Шайх Абу Бакр Зайниддин Куйиорифон Тошкандий (халқ тилида Шайх Зайниддин бобо, XIII аср), Ойхўжа ибн Тошхўжа – Занги ота (XIII аср), Шайх Хованди Тахур (XIV аср), Ҳазрат Алишер Навоий таъбири билан айтганда, “муршиди офоқ” бўлган Хожа Убайдуллоҳ Ахрор Валий (XV аср) сингари азизлар валийлик мақомига эришган олимлардан бўлишса, “Ҳазрати Имом” рутбасини олган Абу Бакр Қаффол Шоший (X аср), ишончли муҳаддис “Имом Шоший” сифатида танилган Абу Саид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (X аср), “Фахр ул-ислом”, “ал-Имом ал-Кабир” номлари билан улуғланган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (XI–XII аср) ва бошқалар ислом оламида эъзоз топган алломалар бўлишган.

Шош воҳасида ўрта асрларда ислом илмлари бўйича фаолият юритган 100 дан ортиқ олимлар номлари аниқланган. X–XII асрларда Имом Абдуллоҳ ибн Авона Шоший, Имом Абу Бакр ибн Али ибн Ҳомид Шоший, Абу Саид Исо ибн Солим Шоший, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Шуайб Шоший, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм Шоший, Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Ҳофиз Шоший, Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Шоший Тункатий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм ибн Қумайр ибн Хоқон Шоший ва бошқа кўплаб муҳаддислар жаҳоннинг турли шаҳарларида фаолият юритишиб, таълим берганлар, кутубхона ва мадрасаларда диний билимларнинг хилма-хил соҳалари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борганлар.

XIV–XIX асрлар давомида Шош воҳаси ижтимоий-маърифий ҳаётида табиблар, ҳаттотлар ва муаррих олимлар алоҳида рол ўйнашди. XIV асрда Шошда яшаган таниқли

муаррих Абу Сулаймон Банокатий «Маликуш шуаро» сифатида машҳурдир. Унинг «Равзатул албоб фит-таворих вал-ансоб» («Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаблари ҳақида оқиллар боғи») асари «Тарихи Банокатий» сифатида оммалашган. Чоч (Шош)дан чиққан шоир Бадриддин Чочий ҳаётининг кўп қисмини Ҳиндистонда, Деҳлида ўтказган ва «Фахр уз-замон» унвонини олган. Шоир Алоий Шоший (XVI аср) ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида эҳтиром билан эслатиб ўтади.

«Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи, XVI асрда яшаган муаррих Мирза Муҳаммад Ҳайдар Тошкент шаҳрида туғилган (1499 йил). Унинг онаси Хўб Нигорхоним Тошкент хукмдори Юнусхоннинг кизи, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳоласи бўлган.

Тошкентда ўз даврининг олими ва муаррихи, Мирзо Улуғбекнинг шогирди бўлган Али Қушчининг набираси Ҳофиз Кўҳакий ҳам яшаб ижод этган. Халқ орасида уни Ҳофиз Кўйки деб аташган. Унинг асарлари араб тили ва грамматикаси, мантиқ, фикр масалаларига бағишланган.

Тошкентда шифокор-табиблар ҳам фаолият кўрсатган. Бу ерда XVI асрда яшаган кўз табиби Убайдулла ибн Муҳаммад Юсуф Каҳҳол жуда машҳур бўлган. У Тошкент ҳокими Дарвишхоннинг шахсий табиби бўлган. Шунингдек, XVI асрда Шоҳ Али Каҳҳол, Боқий Жарроҳ Тошкандий каби табиблар фаолият кўрсатган.

Тошкент маданияти тарихида хаттотлар ўчмас из қолдиришган. Чунончи, Тафтазонийнинг шогирди Жамшид Шоший (XIV аср) 1358 йилда Маҳмуд Замахшарийнинг «Кашшоф» асарини насх хати билан кўчирган. Ҳозир бу нодир қўлёзма Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Абдулвадуд Котиб номи билан машҳур Абдулвадуд ибн Хожа Абдулвасиё Шоший (XIV—XV асрлар) таниқли олим Абдуллоҳ Хатиб

Табризийнинг «Мушкот ул-масобих» асарини насх хати билан кўчирган.

XVII–XIX асрларда Тошкент маданий ҳаёти тарихидан Ибодулло Тошкандий (XVI аср), Дардий (XVI аср), Ҳофиз Кўҳакийнинг шогирди Шухратий Оҳангароний (XVI аср), Муҳтарам Тошкандий (ваф. 1534 йил), Муллои Тошкандий (XVI–XVII асрлар), Мароҳий Тошкандий (XVII), Вафоий Дўрмоний (XVII аср), Содикий Тошкандий (XVII аср), Абдуғаффор Тошкандий (XVI аср), Фатҳий Тошкандий (ваф. 1636 йил), Муҳаммад Тохир Тошкандий (XVII аср), Кулфат (XVIII–XIX асрлар), Улфат (ваф. 1873 аср), Зоиъ Тошкандий (1787–1822), Азизуллаҳон (ваф. 1893 йил), Дилкаш (1808–1885), Фазлуллоҳ Алмаий (1852–1891) сингари шоир ва адиблар ўрин олишган.

Монография X–XIX асрлар Тошкент тарихини тадқиқ қилиш, ислом илмлари ва маданиятини ўрганиш, шошлик олимлар илмий меросининг диний-маърифий, маънавий-маданий, сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари бўйича олиб бориладиган тадқиқотларни назарий ва илмий жиҳатдан бойитиш учун хизмат қилиши мумкин.

Айни пайтда ислом дини таълимотини бойитган беназир алломаларнинг ибратли ҳаёт йўллари, улар қолдирган бой маънавий-маърифий, диний-илмий меросини чуқур ўрганиш, уни тадқиқ этиш асосида олинган маълумотлар билан кенг оммани таништириш, айниқса, ёшлар диний-маърифий саводхонлигини оширишда хайрли ва савобли амаллардан ҳисобланади. Ёш авлод қалбида буюк аجدодларимиз томонидан яратилган маънавий меросга нисбатан ворислик ва ифтихор туйғуларини уйғотиш миллий ҳамда умумбашарий кадриятлар уйғунлигига эришишда муҳим аҳамият касб этади.

Зоҳиджон ИСЛОМОВ,

*Тошкент ислом университети проректори,
филология фанлари доктори, профессор.*

І БОБ. ШОШ ВОҲАСИНИНГ ИЖТИМОЙ, СИЁСІЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ

1.1. Воҳа маънавий-маданий муҳитининг баъзи жиҳатлари

Тошкент шаҳри ва воҳаси Ўрта Осиёдаги кўҳна ўлкалардан бўлиб, унинг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, «Ўзининг кўп минг йиллик тарихи давомида Буюк Ипак йўлидаги бу шаҳар коммуникация жиҳатидан Мағрибу Машриқни, жануб ва шимолни том маънода боғловчи муҳим манзил, Турон, Туркистон, Ўрта Осиё заминидagi буюк марказ сифатида маълум ва машҳурдир»¹. Тошкентнинг 2200 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда ҳам юксак эътироф этганлар: «Тошкент бугунги кунда нафақат мамлакатимиз, балки бутун минтақамизнинг юксак тараққий этган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-молиявий ва маънавий-маърифий марказидир»².

Шунинг учун Тошкент воҳаси тарихи қадимданоқ кўплаб тарихчилар³, шарқшунослар⁴, географлар⁵, тадқиқотчилар⁶ эътиборини ўзига жалб қилиб келган.

Чирчиқ дарёсининг серунум ва обод марказий қисмига жойлашган Тошкент Ўрта Осиёда қад кўтарган қадимий шаҳарлардан бири бўлиб, у икки минг йиллик тарихга эга. Тошкент шаҳри ўзининг шу йигирма асрлик ўтмиши

¹ Каримов И.А. Пойтахтимиз – муқаддас остонамиз // Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. 8-жилд. – Б. 293.

² Каримов И.А. Тарихи бой, бугуни гўзал, келажаги буюк шаҳар. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б. 23.

³ Массон М.Е. Прошлое Ташкента: Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк // Известие АН УзССР. – Т., № 2. – Б. 106–107; Древности Ташкента / Отв. ред. Я.Г.Гулямов. – Т.: Фан, 1976. – Б. 131.

⁴ Бартольд В.В. Ташкент // Сочинения: В 9-ти т. – Москва, 1965. – Т.3. – С. 499–502.

⁵ Мухаммад Солих. Тарихи жадидаи Тошканд (Тошкентнинг янги тарихи). Икки жилд. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 7791; Яна қаранг: Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981.

⁶ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т., 1912; Шониёзов К.Ш. Тошкентнинг тарихий топономияси ҳақида. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1982. – № 7; Содикова Н.С., Буряков Ю.Ф. Қадимги ва ҳозирги Тошкент. – Т.: Фан, 1965. – Б. 68.; Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Т.: Шарқ, 2002.

давомида ташқи босқинчиларга қарши олиб борилган не-не жангу жадалларни ва не-не ўзаро қонли урушлару кўзғолонларни кўрмади. Шаҳар неча бор вайрон бўлди, яна қайта-қайта қад кўтарди. У неча бор тикланиб қолмай, унинг номи ҳам бир неча марта ўзгарди¹. Тошкентнинг кўҳна номларига доир масалалар фанда турли соҳа олимлари томонидан ўрганилган ва аниқликлар киритилган.

Маълумки, Ўрта Осиёдаги Хоразм, Сўғд, Фарғона, Шош воҳаси ва бошқа шаҳарлар Ғарб билан Шарқдаги мамлакатларни бир-бирига боғловчи Буюк Ипак йўлида жойлашган. Шунинг учун улар маданий жиҳатдан бирмунча ривожланган ўлкалардан саналган. Ўз навбатида, кўҳна Шош (айрим манбаларда “Чоч” деб юритилади) ҳам Ўрта Осиёдаги йирик маданият марказларидан бири бўлган.

Археологик ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, милoddан аввал иккинчи минг йилликнинг охири биринчи минг йилликнинг бошларида ҳали суғорма деҳқончиликни ва ирригация иншоотлари қуришни билмаган Тошкентнинг ибтидоий деҳқонлари, гарчи дарёнинг асосий окимидан сув боғлаб олишга қурбилари келмаган бўлса-да, лекин дарё тошқинларидан, адирлардан келган сувлардан ҳосил бўлган ирмоқлар бўйида, табиий захоб ерларда деҳқончилик қилганлар. Ҳозирги Тошкентнинг Қорасув, Салор ва Жўнариғидан суғориладиган жанубий қисми ибтидоий деҳқончилик маданияти ташкил топган². Милoddнинг биринчи минг йили ўртасидан бошлаб эфталитлар давлати таркибидаги Чоч воҳасида аҳоли томонидан ҳозирги Тошкент ҳудуди ва ўрта Чирчиқ ҳавзасини ўзлаштириш ишлари жадаллашиб кетган. Кўплаб ариқ ва каналлар қазилиши ушбу ҳудудни обод, яшнаган деҳқончилик марказига айлантирди³.

¹ Қаранг: Мухаммадзонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 3.

² Тарихий очерк // Тошкент энциклопедия. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б. 6.

³ Қаранг: История Ташкента / Отв. ред-ры: Зияев Х.З., Буяков Ю.Ф. – Т.: Фан, 1988. – С. 32.

Археологик манбаларда қайд этилишича, милоднинг биринчи асрларига келиб Чирчик, Салор, Қорасув бўйларидаги воҳанинг қарийб ярмидан кўпроғи ўзлаштирилиб, обод этилган. Шош воҳасида деҳқончилик маданияти билан бир қаторда, чорвачилик ҳам яхши ривожланган. Бу эса воҳада қадим замонлардан бери муқим ва ўтроқ яшаган омманинг ибтидоий маданиятга эга эканлигидан дарак беради.

Кўҳна Чочда шаҳарсозлик ва меъморчилик ҳам юксак даражада тараққий топган. Айниқса, шаҳар, қаср ва кўрғонларни ҳимоя қилиш тизимлари яратиш санъатини алоҳида таъкидлаш жоиз. Унинг ўзига хос белгилари, жумладан, қалъа ва бошқа алоҳида биноларни квадрат шаклида лойиҳалаштириш, бурчакларида минора ва гумбазларни қуришда кўринади¹.

Умуман олганда, кўҳна Чоч тасвирий санъат ва мусиқаннинг йирик маркази бўлган. Бу ерда сарой ва амалдорлар уйлариининг деворларига нақшлар чизувчи усталар ишлаган. Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудлари каби Чочда ҳам деворларга расмлар чизиш санъати (мўйқалам) ривожланган. Ушбу расмларда ўша давр турмуш тарзи хусусиятлари яққол ифодаланган. Шунингдек, нишон (медал) ва муҳрларни тайёрлаш ҳамда ҳукмдорларнинг портретини яратиш санъати тараққий топган. Бунга ҳукмдорларнинг портрети ҳамда тангалардаги тасвирлар шохиддир².

Тошкент воҳасининг қадимги тарихи саҳифаларини тиклашда давримизгача тепа шаклида сақланиб қолган археологик обидалар асосий манба бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки бундай ёдгорликларда археологик тадқиқотлар олиб бориш билан фақат шаҳарнинг қадимий қиёфасигина эмас, балки Тошкентга асос солган қадимги шаҳарликларнинг турмуш тарзи, ҳўжалиги, маданияти ҳамда диний эътиқодлари

¹ Қаранг: История Ташкента. – С. 38.

² Ўша манба. – С. 38. Яна қаранг: Мукминова Р.Г., Филинович М.И. Ташкент на перекрёстке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 32.

ҳам ашёвий топилмалар воситасида аниқланмоқда. Ҳозирги Тошкент воҳасида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг вужудга келиб, бу ўлкада илк бор каттакичик шаҳарларнинг барпо бўлиши тарихи ёзма манбалардан кўра Тошкент ҳудудида қад кўтарган шаҳарларнинг харобалари ҳисобланган тепалар қаърида тўлароқ ва аниқроқ сақланган¹.

Маълумки, Шош воҳаси тарихи ва маданиятининг қадимги даврларига оид бир қатор изланишлар археолог ва тарихчи олимлар томонидан олиб борилган. Ўзбекистонлик олим ва тадқиқотчиларнинг изланишлари натижалари қатор илмийоммабоп адабиётларда ўз аксини топган².

Шош воҳаси археологияси ва топографияси ҳамда унинг исломгача бўлган даври тарихи, маданиятига доир масалалар ўрганилган. Биз ўрта аср араб манбалари билан ишлашда X–XII асрлар воҳа маънавий-маданий муҳитининг айрим жиҳатлари, яъни баъзи шоир ва табиблар фаолияти тўғрисида маълумотларга эга бўлдик. Бу даврда Шошда ислом илмлари билан бир қаторда, табиий, ижтимоий фанлар ҳам ривож топган. Воҳа илм-фан тараққиётида ислом маданиятининг аҳамияти беқиёс.

Яқин Шарқда араб давлати – халифаликнинг вужудга келиши ҳамда ислом динининг қатор минтақа ва мамлакатларга тарқалиши натижасида мусулмон ўлкалари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар ривожлана бошлади.

Маданиятимиз тараққиётида ўрта асрлар (IX–XII) катта рол ўйнади. Бу давр Ўрта Осиё халқларини дунё маданиятида машҳур қилди. Шунингдек, «маданият намуналари билан

¹ Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Т.: Шарк, 2002. – Б. 4.

² Қаранг: Древний Ташкент / Под. ред. И.Ахрарова. – Т.: Фан, 1973. – С. 144; У истоков древней культуры Ташкента. – Т.: Фан, 1982. – С. 199; Буряков Ю. Ф., Қосимов М. Р., Ростовцев О.М. Тошкент областининг археологик ёдгорликлари. – Т.: Фан, 1975. – Б.120.; Буряков Ю.Ф. Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари. – Т.: Фан, 1978. – Б. 94; Древности Ташкента / Отв. ред. Я.Г.Гулямов. – Т.: Фан, 1976. – С. 131; Мукминова Р.Г. Ўзбекистоннинг ўрта аср шаҳарлари тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўзбекистон, 1973. – Б. 20.; Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрестке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 116.

алмашув, ўзаро маънавий таъсир кучайди. Қадимги ҳинд, эрон, араб, юнон маданий бойликлари қоришиб, адабиётларда «мусулмон маданияти» деб ном олган янги маданий қатлам вужудга келди»¹.

Ўрта Осиёда мусулмон маданияти билан бир қаторда илм-фан ҳам ривожланди. Бунга эса Мовароуннахрнинг Хуросон, Ҳиндистон, Хитой, араб мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқалари яхши йўлга қўйилганлиги асосий омиллардан бўлди. Машҳур географ олим Ибн Хурдобеҳ ўзининг «Китаб ал-масалик вал-мамалик» асарида Мовароуннахр ва Хуросондаги кўплаб шаҳарлар ҳамда Ҳиндистон, Хитой, Эрон каби ўлкаларни боғловчи бир неча йирик савдо йўллари, уларнинг масофаси ва аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирган².

Академик М.Хайруллаев ёзганидек, ислом маданияти адабиёт, санъат, фан, фалсафа, ахлоқ, урф-одат, таълим-тарбия кабиларнинг барчасига ўз таъсирини кўрсатди. Ўрта Осиё халқларининг бой маданий анъаналари нафақат бу ердаги, балки бошқа музофотлардаги мусулмон маданияти ривожига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Айрим манбаларда юртимизда, умуман Ўрта Осиёдаги маданият ривожини ислом дини билан боғлаш одати мавжуд. Аслида эса, «минг йиллар давомида жаҳон савдо йўллар чорраҳаси – Марказий Осиё минтақасида ўзига хос бой маданият мавжуд бўлган. Ўрта асрларда илғор маданият, илм-фан худди айнан Марказий Осиё ҳудудида ривожланиши ва кейинчалик Бағдод академиясининг шаклланишида ҳал қилувчи рол ўйнагани табиий ҳолдир»³.

Ўрта асрдаги сайёҳлар, олимлар ва муаррихлар X–XII асрларда Ўрта Осиё Шарқдаги бошқа мамлакат ва ўлкалар ичида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан ривожланган минтақа бўлганлигини эътироф этишган.

¹ Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. – Т.: Фан, 1994. – Б. 11.

² Қаранг: Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. – Баку, 1986. – С. 63–66.

³ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. – Б. 194.

Маълумки, IX–XII асрлар давомида Мовароуннахр (Ўрта Осиё) бутун мусулмон оламида илмий-маданий жиҳатдан энг ривож топган ўлка сифатида машҳур бўлиб, бу ерда қадимий анъаналар билан араб, форс, қисман ҳинд ҳамда қадимги юнон илмий-маданий анъаналари қоришуви асосида исломий, фалсафий ва табиий илмлар – астрономия, математика, тиббиёт, кимё доришунослик, жуғрофия кабилар ривож топди.

Дарҳақиқат, ўша даврларда Шарқда ислом илмлари билан бир қаторда ижтимоий, табиий фанлар ҳам ривожланган. Бу ҳақда швейцариялик машҳур шарқшунос Адам Мецнинг¹ «Мусулмон ренессанси» асаридан маълумотларни олиш мумкин. Маълумки, мазкур асар IX–X асрларда мусулмон шарқида юз берган маданий ривожланишнинг тарихига бағишланган. Умуман олганда, у IX–X асрлардаги Шарқ фани ва маданиятини ёритувчи ноёб қомус ҳисобланади. Америкалик машҳур фан тарихчиси Жорж Сартоннинг «Фан тарихига кириш» номли фундаментал иши қимматли маълумотларни ўзида мужассам этгани барча мутахассисларга маълум ва у фан тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар учун фойдали асарлардан бири саналади.

IX–XI аср мусулмон маданиятидаги умумий маданий юксалиш Мовароуннахр ва Хуросон олимлари ижодида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Эллинистик даврнинг охирларида фан ва маданият ўчоғи Мисрнинг Искандария шаҳрига тўғри келса, мусулмон маданиятининг «олтин даври» ҳисобланган IX–XI асрларда фан ва маданият ривожи Хуросон ҳамда Амударёнинг ортидаги ўлка – Мовароуннахрга ёки замонавий истилоҳ билан айтганда, Ўрта Осиёга кўчиб ўтди. Ўша даврларда Ўрта Осиёдан Муҳаммад Хоразмий (783–850), Аҳмад Фарғоний (тах. 798–865), Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810–870), Муҳаммад Термизий (824–892), Абу Наср Форобий (873–950), Абу Райҳон

¹ Қаранг: Мец Адам. Мусульманский ренессанс / Пер. с немецк., предисловие, указатели Д.Я.Бертельса. – М.: 1977. С. 474.

Беруний (973–1048), Ибн Сино (980–1037), Маҳмуд Замахшарий (1075–1144) каби йирик алломалар етишиб чикдики, уларнинг беназир ақл-заковати она-замин довуғини оламга ёйди...¹.

Мовароуннаҳр нафақат ўзининг илмий салоҳияти, балки, моддий неъматларга бойлиги, иқтисодий қуввати билан ривожланганлиги тарихий манбаларда эътироф этилган. Жумладан, машҳур географ олим Истахрий шундай ёзади: «Мовароуннаҳр ислом оламидаги энг бой минтақа ҳисобланади... Бу ерда кишилар йилига бир неча марта ҳосил оладилар ва агар қурғоқчилик бўлса, уларнинг йиғиб олган маҳсулотлари яна бир-икки йилга етади. Суғд, Уструшона, Фарғона, Шош ва бошқа ҳудудларда мевалар шунчалар кўпки, улар билан ҳаттоки, жониворлар боқилади»².

Шундай қилиб, X–XII асрларда Бухоро, Самарқанд, Насаф, Термиз, Хива, Шош ва бошқа шаҳарлар бутун мусулмон Шарқидаги маданий марказлар қаторида машҳур бўлган. Шошда ҳам адабиёт, тилшунослик, мантиқ фанлари билан бир қаторда ҳадис, фикҳ илмлари ҳам ривожланган.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти ходимлари Қ. Муниров, А. Ирисов ва А. Носиров олиб борган изланишларда³ Тошкентда яшаб, ижод этган машҳур шахслардан айримлари ҳақида манбалардан топиш мумкин бўлган маълумотлар, маданиятимиз тарихининг ҳали кам ўрганилган томонлари ёритилган.

Жаҳон маданияти ривожланиш жараёнида Тошкентда фалсафа, адабиёт, тарих, мусиқа, қонуншунослик фанлари билан бир қаторда тиббиёт, астрономия, математика каби аниқ фанлар бўйича асарлар ёзилган. Бу ҳол дунёда юз берган тараққиётдан Тошкент ҳам четда қолмаганлигини, ўзга диёрларда пайдо бўлган маданий тараққиётлардан маълум даражада баҳраманд

¹ Абдуҳалимов Б. А. «Байт ал-ҳикма» ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 8–9.

² Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрий. Китоб ал-масалик вал-мамалик. – Техрон, 1922. – Б. 227–228.

³ Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983.

бўлиб турганлигини ва ўз навбатида Тошкентда ҳам турли асарлар ижод этилганлигини кўрсатади¹.

Маълумки, IX асрнинг охирига келиб, Марказий Осиёда араблар таъсиридан кутулган биринчи давлат – Сомонийлар хукмронлиги шаклланди. Сомонийлар даврида савдо, иқтисодий муносабатлар ривожланди. Қурувчилик, меъморчилик маданияти равнақи туфайли шаҳарлар кенгайди. Жумладан, бу даврда Марказий Осиё адабиёт соҳасида ҳам дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар билан машҳур бўлган. Рудакий, Дақикий, Юсуф Хос Ҳожиб кабилар шулар жумласидандир. Бу даврнинг таниқли адабиётшуноси Абу Мансур Саолибий (961–1038) ўзининг «Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») асарида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб, араб тилида ижод этган бир катор шоирлар ҳақида маълумотлар келтиради². Жумладан, Абу Муҳаммад Матроний Сомонийлар даврида яшаб, араб тилида ижод қилган тошкентлик шоирлардан биридир.

Абу Муҳаммад Матроний асли шошлик (тошкентлик) бўлиб, у ҳақдаги маълумотлар филология фанлари доктори, профессор И.Абдуллаев изланишларида³ ўз ифодасини топган.

Унинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Али ибн Матрон Матронийдир⁴. Саолибий ўзининг асарида шоир тўғрисида шундай маълумот беради: У (Матроний) Шошдан чиққан шоир, у жойнинг шон-шухрати ва ягона кишисидир. Агар ундан кейин яшаган Абу Омир Исмоил ибн Аҳмадни⁵

¹ Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. – Б. 3–4.

² Қаранг: Маънавият юлдузлари (Марказий осийлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: 2001. – Б. 8.

³ Қаранг: Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси) / Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи – Исмаилов Абдуллаев. – Т.: Фан, 1976; Абдуллаев И. Абу Муҳаммад ал-Матроний – тошкентлик шоир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. № 1. – Б. 67.

⁴ «Матрон» арабча сўз бўлиб, «христиан руҳонийси», «митрополит» деган маънони билдиради. Шоир нима учун ал-Матроний нисбасини олгани ҳақида аниқ маълумот йўқ.

⁵ Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад аш-Шошӣ ал-Омирий ҳам шошлик шоир бўлиб, X асрнинг иккинчи ярмида яшаган.

ҳисобга олмасак, Шошдан ва Мовароуннахрнинг бошқа ша-
харларидан бу каби шоир етишиб чиққан эмас.

Ибн Матрон саховатли (киши) ва ғўзал мартаба эгаси эди,
марказ (Бухоро)¹ га мактовлар билан келар ва яхши инъомлар
билан қайтиб кетар эди. У алоқа ходими вазифасини адо этиб,
шу иши билан қаноатланар ва ўз тирикчилигини ўтказар
эди. Унинг шеърлари девонга тўпланган бўлиб, улар латиф
сўзларга бойдир.

Менга (Саолибий) Сайид Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо
Мусавий шундай ҳикоя қилди: «Мен Бухорода бир неча марта
бўлдим ва Ибн Матрон билан яқиндан танишдим. Мен унда энг
қўпол форснинг хулқини сездим, аммо сўзлаганда тилининг энгил
тутилишига қарамай, энг ширинсухан араб билан тенглашар эди.
У ўзида насиҳатгўйлик ва хушмуомалалик санъатларини бир-
лаштирган киши эди. У ўз шеърлари билан (кишини) қандай завқ-
лантирса, насрий асарлари билан ҳам шундай завқлантирар эди.
Ўзининг жиддийлиги билан (кишини) қандай хурсанд қилса, ўз
ҳазиллари билан ҳам шундай хурсанд қилар эди...»²

Матроний девонини ўз даврининг адиби ва шоири, Рай
шаҳри ҳокимининг вазири Соҳиб ибн Аббодга (936–995) кўрса-
тишганида, уни ўқиб хайратга тушиб, «Мовароуннаҳрда шунга
ўхшаш киши чиқишини ҳеч ўйламаган эдим», деган экан.

Матроний ўзининг муҳаббат мавзусидаги шеърлари билан
ҳам замондошларидан ажралиб турган. Бунга мисол сифатида
шоирнинг қуйидаги мисраларини келтириш мумкин:

*Уйқусиз ошиқ тунни узун билиб ўйланур,
Аммо кеча-ю кундуз меъёрида айланур.
Севгининг ҳижронида ўтган кеча йилга тенг,
Васлига восил бўлиш мисли бир мудраш бўлур.*

* * *

¹ Маълумки, Бухоро ўша даврда пойтахт бўлган. Абу Мансур ас-Саолибийнинг айтишича,
«Бухоро шон-шухрат макони, салтанат қаъбаси ва замонанинг машҳур кишилари, Ер
юзининг ва ўз даврининг фозиллари йиғилган жой эди».

² Абдуллаев И. Абу Муҳаммад ал-Матроний – тошкентлик шоир. Ўзбек тили ва адабиёти
масалалари. 1962, – №1. – Б. 67.

*Кийикни қурбон этган эй, ким, инсон оҳуси,
Қуритди бу танамни ташлаб кетиб бедаво.
Қаро кўзлари била оҳу назар ташлади,
Қўзадику беркинган қалбимдаги бу савдо.
Ёшлик унда гўзаллик шуълаларини ёқмиш,
Чунки ёшлик чиройга шуъла берур бебаҳо¹.*

Филология фанлари доктори, профессор И.Абдуллаевнинг фикрича, Матроний X аср ўрталарида яшаган ва ижод этган ҳамда тахминан 970–980 йиллар атрофида вафот этган. Саолибий шоир шеърларининг девонга тўплангани ва ҳатто, Бухородан ташқарида машҳур бўлганини айтиб ўтса ҳам, Матронийнинг на девони, на бирорта тўла шеъри бизгача етиб келмаган. Шоирнинг бутун адабий меросидан («Йатимат ад-даҳр...» туфайли) фақат 112 бетдан иборат турли шеърий парчалар сақланиб қолган, холос².

Шошлик шоирлардан яна бири Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад Шоший Омирий X асрнинг иккинчи ярмида яшаган. У Тошкентда туғилган, кейинчалик илм-маърифат қидириб, Шарқ ўлкаларини кезган. Ниҳоят, Райга, анча ўқимишли фазл эгаси бўлган олим ва шоирларни ўз саройига тўплаган вазир Соҳиб ибн Аббод (936–995) хузурида яшаган. Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад Шоший Райга келиб, у ерда ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлади³.

Саолибий Матроний ҳақида ёзганида Абу Омир Исмоил ибн Аҳмадни ҳам эслаб ўтади. Бу шоир «Йатимат ад-даҳр...» китобининг учинчи қисмига киритилган. Профессор И.Абдуллаевнинг таъкидлашича, унда Омирий ҳақида қисқача биографик маълумот ва тўртта қасидасидан парча келтирилган. Қасиданинг учтаси Соҳиб ибн Аббодга, биттаси Фахр Давлага бағишланган.

¹ Қаранг: Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983 (Шеърий мисралар таржимаси А.Ирисовники).

² Қаранг: Абдуллаев И. Абу Муҳаммад ал-Матроний – тошкентлик шоир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. – № 1. – Б. 67–70.

³ Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б.11.

Машхур араб олими Тожуддин Абу Наср Абдулвахҳоб Субкий (ваф. 771/1370)нинг «Табакот аш-шофиъия ал кубро» («Шофиъиянинг улуғ табақалари») китоби таржимаи ҳол (биографик) асар ҳисобланишига қарамай, фикҳ, тил ва адаб каби илмларни ҳам ўз ичига қамраб олган.

«Табакот аш-шофиъия»да машхур фақиҳ, «Катта имом» ва Ислом фаҳри даражасига эришган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Шошийнинг фарзанди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший тўғрисида маълумот ва унинг шеърдан парчалар берилган: «У 481/1088 йилда туғилган. Ўз отасидан фикҳни ўрганган. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад мазҳаб ва хилоф (баҳс-мунозара)да моҳир бўлган. Кишиларга ваъз ўқирди, фатволар берарди ва мунозара қиларди.

Шунингдек, у Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Талҳа Ниъолий ва ўз табақасидагилардан ҳадис эшитган. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ҳадисларни осонлик билан ривоят қилган. Унинг шеърлари ҳам бор. Булутли бир кунда у куннинг охирида Бағдоддаги «Тож» мадрасасига ваъз (ўқиш) айтиш учун келганида, қуйидаги шеърини ўқиган:

Кечаси Тождияда ўтиришимиз ажиб ҳолдир.

Ҳаво қумуш либосида.

Буюк инсонлари чақмоқ чақнашидур.

Енгларидан муаттар ҳид таратадилар.

Қуёш баъзан яширин бўлиб туюлади.

Сўнгра бир гал уни очик кўрасан.

Гўёки, у уятчан қиздир.

У (Қуёш) кеча киргунича, булутларнинг либосини тўлиқ қирқди.

У гарбий томонда порлади. У сариқ ёпинчиқда сариқ тусдадир.

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 528/1134 йил муҳаррам ойида вафот этган ва отаси ёнига дафн этилган¹.

¹ Тожуддин Абу Наср Абдулвахҳоб ас-Субкий. Табакот аш-шофиъия ал-кубро. –Байрут. Дор

Шошлик шоирлар тўғрисида сўз юритганда, «Ҳазрати Имом» номи билан машҳур бўлган Абу Бакр Қаффол Шоший-ни зикр этмасдан ўтолмаймиз. Машҳур тарихчи Абу Саъд Самъоний алломани шундай эътироф этган: «Қаффол» – «кулфсоз» касбига нисбат берилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бу касб (кулфсозлик) билан машҳур бўлган. У «Қаффол Кабир» («Катта кулфсоз») Шош аҳлидан бўлиб, ўз асрининг имоми, тилшуноси ва усулий олим, муҳаддиси ва шоири эди. Бу зот Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган¹.

Шунингдек, Қаффол Шошийнинг шоир бўлганлиги ҳақида Сиддиқ ибн Ҳасан Қунувжийнинг «Абжад ал-улум» («Илмлар абжади») китобида ҳам қайд этилган: «Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший ўз замонасининг тенги йўқ имоми, фақиҳи, муҳаддиси, усулий ва луғавий олими, шоири эди»².

Абу Бакр Аҳмад ибн Хусайн Байҳақийнинг «Шуъаб ал-имон» («Имоннинг таркибий қисмлари») асарида Қаффол Шоший қаламига мансуб шеърини мисралар келтирилган: «Бу шеърни Абу Наср ибн Қатода Абу Бакр Қаффол Шошийдан нақл қилган:

*Кўнглимиз тўқ меҳмон учун, ҳеч бир шубҳа йўқ,
Дастурхондан есин, ичсин ҳар ким – очу тўқ.
Боримизни баҳам кўриши бизнингдир одат,
Қаттиқ нону, обёвзонга бўлса бас, тоқат.
Рози бўлғай зиёратдин дўсту ёримиз,
Бахилларга йўқдур бизнинг асло коримиз»³.*

ал-кутуб ал-илмия, 1999. 4-жилд. – Б. 81 (Шеър таржимаси – Н.М.).

¹ Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний. ал-Ансоб. – Байрут, 1980–82. 10-жилд. – Б. 211; Яна қаранг: Абу Закариё Мухйиддин ибн Хусайн ибн Ҳизом. Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. – Байрут. Дор ал-фикр, 1996. 2-жилд. – Б. 556.

² Сиддиқ ибн Ҳасан ал-Қунувжий. Абжад ал-улум. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1978. 3-жилд. – Б.108.

³ Абу Бакр Аҳмад ибн ал-Хусайн ал-Байҳақий. Шуъаб ал-имон. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1410/1989. 7-жилд. – Б. 96; Яна қаранг: Таҳзиб ал-асмо. 2-жилд. – Б. 557 (Шеър таржимаси – Н.М.).

Тожуддин Абу Наср Абдулвахҳоб Субкийнинг «Табакот ашшофиъия ал-кубро» китобида Қаффол Шоший қаламига мансуб шеърлар тўғрисида тарихий маълумотлар берилган. Ўз даврида Византия императори билан Араб халифаси ўртасида жанжалли ёзишмалар бўлади. Унда Византия императори Араб халифалигига дўқ-пўписа билан мурожаат қилиб, бир пайтлар унга қарашли ерларни эгаллаб олган Бағдод халифаси тинчлик билан унга қайтариб беришини талаб қилади. Византия императори мактубни шеърий услубда араб тилида битади. Ушбу мактубга жавоб хати шеър вазнида ўша қофияда Қаффол Шоший томонидан ёзилади.

Ўрта асрларда яшаган араб муаллифлари Имом Абу Саъид Шошийни (тўлиқ исми Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб ибн Шурайх ибн Маъқил Шоший) ҳадис илмининг буюк алломаларидан бўлганлигини алоҳида таъкидлаб унга қуйидаги таъриф беришган.

Ёқут Ҳамавий: «Абу Саъид Шоший буюк имом, ҳофиз, кўп мамлакатларни кезган, ишончли ҳадислар муаллифи, Мовароуннахрнинг таниқли муҳаддиси эди». Шамсуддин Заҳабий: «Шоший имом, ҳофиз, жаҳонгашта адиб бўлган». Ибн Имод: «У Мовароуннахрнинг йирик муҳаддиси бўлиб, у келтирган ҳадислар ишончлидир». Мана шу қисқа-қисқа таърифлардан ҳам кўриниб турибдики, Имом Абу Саъид Шоший ўз даврининг етук муҳаддиси ва адиби сифатида шуҳрат қозонган¹.

Абу Саъид Шошийнинг «Муснад» (баъзи китобларда «Муснад Кабир» деб ёзилган) асари мавжуд эканлиги араб манбаларида зикр этилган. Унинг бошқа асарлари тўғрисида манбаларда маълумотлар ҳозирча йўқ. Тарих фанлари доктори У.Уватовнинг таъкидлашича, ҳар ҳолда баъзи манбаларда Шошийнинг адиб деб таърифланишидан у адабиётга оид асар-

¹ Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодида оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Т.: Университет, 2003. – Б. 49.

лар ҳам яратган бўлиши керак. Келажакда унинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш бу масалага аниқлик киритади, деб ўйлаймиз.

Шошда яшаб, ижод этган шоирлар билан бир қаторда, воҳанинг айрим шаҳарларида фаолият кўрсатган табиблар ҳам унинг маданий юксалишида катта аҳамият касб этган. Хусусан, Илоқ Шош воҳасига қарашли ўлкадир. Ўрта асрларда Илоқ кўҳна Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган бўлиб, бу ердан ҳам кўплаб олимлар етишиб чиққан.

Жумладан, Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илокий (ваф. 465/1073) – имом, муҳаддис ва фикҳшунос бўлган. Айниқса, у фикҳ имоми бўлиб, уни пухта эгаллаган эди. Фикҳни Марвга бориб, Абу Бақр Абдуллоҳ ибн Аҳмад Қаффоли Марвазийдан, Нишопурда эса Абу Тоҳир Муҳаммад Зиёдий, Бухорода Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳалимийдан ўрганади. Усулни устози Абу Исҳоқдан таълим олади. Кейинчалик Шош аҳлларига фикҳдан сабоқ беради. Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илокий ҳадисларни устози Абу Нуъайм Абдулмалик ибн Ҳасан Азҳарий ва бошқалардан ривоят қилган¹.

Шунингдек, Илоқда тиббиёт илми яхши ривожланган. Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Илокий ўз даврининг машҳур табиби бўлиб, Ибн Синонинг шогирдларидан бўлган². Илокий ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, фақат 1068 йилда вафот этгани қайд қилинган³.

Шарафуддин Илокийнинг тиббиётга оид бир неча асарлари тўғрисида қуйидаги маълумотлар⁴ мавжуд:

1. «Китоб ал-асбоб вал-аломот» («Қасалликларнинг сабаблари ва аломатлари ҳақида китоб»). Илокийга қадар

¹ Тождуддин Абу Наср Абдулвахҳоб Субкий. Табақот аш-шофиъия ал-кубро. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1999. 3-жилд. – Б. 86.

² Муниров Қ., Ирисов А. ва Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. – Б. 13.

³ Броккельман К. Араб адабиёти тарихи. – Лейден, 1937. – Б. 826.

⁴ Қаранг: Муниров Қ., Ирисов А. ва Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. – Б. 13–14.

бу мавзуда кўп олимлар асар ёзганлар. Библиограф Ҳожи Халифанинг Шарқ олимлари асарларига бағишланган «Кашф аззунун ан-асоми ал-кутуб ва ал-фунун» («Китоб фан исмларидан шубҳанинг кўтарилиши») асарида ёзишича, «Қасалликларнинг сабаблари ва аломатлари ҳақида китоб»ни дастлаб Букрот – Гиппократ ёзган. Кейин Халифалик даврида бошқа табиблар ҳам ёзган. Булардан бири сифатида Ҳожи Халифа ал-Муқтадий Биамриллоҳ Аббосий (ҳукмронлик йиллари 1075–1094)нинг табиби Шайх Абул Ҳасан ибн Ҳиббатуллоҳнинг бу номда асар ёзганлиги келтирилади. Кейин Илоқий, ундан кейин Нажибуддин Муҳаммад ибн Али ибн Умар Самарқандий (XIII аср) ёзган. Илоқий ёзган бу китобнинг бир нусхаси Байрут (Ливан)да ва Искандария (Миср)да сақланади.

1. «Қуллийёт ат-тибб» – Илоқийнинг тиббиётга оид қуллийёти Муҳаммад Омулий тарафидан шарҳланган.

2. «Қусул ал-Илоқия» (Илоқийнинг «Қасллар» китоби), «Қуллийёт ат-тибб» ва «Қусул ал-Илоқия» китоблари Париж ва Ленинград қутубхоналарида сақланади.

4. «Мухтасар ал-Илоқий» («Илоқий қисқартмаси») ёки «Мухтасарул қонун» («Қонун қисқартмаси»).

Бу асарнинг бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда¹.

Илоқда яшаб ўтган табиблардан яна бири Муҳаммад Илоқий бўлиб, унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Али Илоқийдир. Немис олими, библиограф Карл Броккельман ўзининг «Араб адабиёти тарихи» деб номланган асарида бу олим исмини Муҳаммад ибн Али Илоқий деб келтиради². Асли у Тошкент яқинидаги Илоқдан бўлиб, дурустгина файласуф эди. Байҳақий сўзига кўра, Илоқий Бохарзда туриб қолган, кейин Балхда Алоуддин ибн Қумоч даргоҳида яшаган. Араб энциклопедияси «ал-

¹ Илоқий. Мухтасар. ЎзР ФАШИ. Қўлёзмалар фонди, инв. № 3235.

² Броккельман К. Араб адабиёти тарихи. I. Веймар, 1898. – Б. 485.

Аълом»нинг муаллифи Хайруддин Зириклининг кўрсатишича, у Самарқанд қишлоқларидан Қатвон¹ жангида, 536/1141 йилда ҳалок бўлган².

Муҳаммад Илоқий бир неча асарлар ҳам ёзган. Заҳируддин Байҳақий ёзишича, Илоқийнинг «ал-Лавоҳиқ» («Қўшимчалар»), «Дўстнома», «Султоннома», «Китоб ал-ҳайвон» каби асарлари бўлган³. Машҳур араб библиографи Хайруддин Зирикли ҳам ўзининг «ал-Аълом» китобида юқорида зикр этилган асарлар Муҳаммад Илоқий қаламига мансуб эканлигини қайд этади⁴.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Сўғд ва Чоч қадим замонлардан бери энг йирик деҳқончилик ерлари ҳисобланиб, бу ерда ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига асос солинган”⁵. Кўҳна Чоч (Шош) воҳасида чорвачилик ва деҳқончилик маданияти шаклланиши ўзининг чуқур илдизларига эга. Айни пайтда илк шаҳарсозлик маданиятининг раванқ топиши нафакат унинг маданий, балки ижтимоий ва иқтисодий ҳаётидаги улкан тарихий жараёнлардан бўлиб, бу маданий омиллар ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо алоқаларининг ривожланиши билан узвий боғланиб кетади.

VI–VII аср тарихшунослари Чочда бир неча шаҳарларнинг номини тилга олади. Кўпинча уни «Минглаб қасрлар мамлакати» деб атайдилар⁶.

Ўрта асрлар Шош маданий ҳаётига доир маълумотлар ёзма манбаларда тарқоқ ҳолда ифодаланган. Жумладан, машҳур олим Абу Мансур Саолибий (961–1038) ўзининг «Йатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») асарида сомонийлар даврида яшаб,

¹ В.В.Бартольд кўрсатишича, 1141 йили 7 сентябрь куни Самарқанддан беш фарсах нарида Қатвон чўлида қатта жанг бўлиб, бу жанг Салжукларнинг маглубияти билан тугаган (Бартольд В.В. Сочинения, I, – М.: 1963. – С. 177, 389).

² Заҳируддин Байҳақий. Тарих ҳукамо ал-ислом. – Дамашк, 1946. – Б. 131.

³ Ўша манба. – Б. 131.

⁴ Хайруддин аз-Зирикли. ал-Аълом. – Дамашк, 1954. 8-жилд. – Б. 22.

⁵ Буяков Ю.Ф. Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари. – Т.: Фан, 1978. – Б. 6

⁶ Буяков Ю.Ф. Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари. – Б. 9; Яна қаранг: Beal S. Buddhisi records of the Western World. fol 1. London, 1906. – P 31–32.

араб тилида ижод этган Абу Муҳаммад Матронийни «Шошдан чиққан шоир, у жойнинг шон-шуҳрати ва ягона кишиси» дея эътироф этганини И.Абдуллаев ўз тадқиқотида қайд этган. Шошлик шоирлардан яна бири Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад Шоший (X асрнинг яққинчи ярмида яшаган) бўлиб, у қатор Шарқ мамлакатларини кезган. Айниқса, Рай шахрида олим ва шоирларни саройга тўплаган вазир Соҳиб ибн Аббод (936–996) ҳузурида юксак эҳтиромга сазовор бўлган ва Райда яшаган.

Асли Шошда туғилиб, ўша давр илмий-маданий маркази Бағдодда ислом фахри сифатида шуҳрат қозонган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Шоший (1038–1114)нинг фарзанди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (1088–1134) Бағдоддаги «Тож» мадрасасида фикҳ илмидан дарс берган. Шу билан бирга, шоир ҳам бўлиб, мадраса аҳлларига шеърларидан ўқиб берган.

Шошлик буюк аллома Абу Бакр Қаффол Шоший (904–976) ислом илмлари бўйича йирик асарлар яратган. Ўз навбатида, унинг машҳур шеърӣ мисралари қатор ўрта аср араб муаллифлари томонидан алоҳида қайд этилган.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, шошлик шоирлар нафақат ўз юртида, балки ислом дунёсининг марказларида илмий-ижодий фаолият кўрсатиб, Шош маданиятини дунёга танитишган. Бу борада воҳа ҳудудидаги Илоқ ўлкаси ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Илоқ¹ Шош воҳасининг муҳим ўлкасидан бири бўлган. Ўша пайтда баъзи муаррихлар томонидан Илоқ алоҳида юрт сифатида талқин қилинган бўлса керак, шунга жавобан X асрда яшаган тарихчи Истахрий Шош ва Илоқни ягона бир мамлакат деб атаган².

¹ Қаранг: Камолиддинов Ш. «Китаб ал-ансаб» Абу Саъда Абдалкарима ибн Муҳаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993. – С. 109–111.

² Истахри // ВГА. VII. – Р 332–333.

Ўрта асрларда Илоқ кўҳна Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланган ҳудудлардан бири сифатида машҳур эди. Бу ердан ҳам Шошнинг донғини таратган кўплаб олимлар етишиб чиққан. Илоқда тиббиёт илми ҳам яхши тараққий этган. Хусусан, Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Илоқий ўз даврининг машҳур табиби бўлиб, Қ.Муниров, А.Ирисов ва А.Носировларнинг таъкидлашича, у Ибн Синонинг шогирдларидан бири бўлган. Илоқда яшаб ўтган табиблардан яна бири Муҳаммад ибн Илоқийдир. Мазкур илоқлик табиблар қаламига мансуб асарлар дунёда шуҳрат қозонганлиги ва уларга қатор олимлар томонидан шарҳлар ёзилгани Шош воҳасида табобат маданияти ҳам юксак даражада тараққий этганини кўрсатади.

1.2. Шош – савдо-сотик ва ҳунармандчилик маркази сифатида

Тошкентнинг ўрта асрлар тарихи манбаларда нисбатан камроқ ёритилган. Тошкент тарихини тиклаш учун унга кўшни Суғд, Фарғона, Хоразм, Шарқий Туркистоннинг сиёсий ва иқтисодий тарихини чуқур ўрганиш керак. Уни тиклашда Ўзбекистон пойтахтида ўтказилган археологик изланишлар ва Тошкент вилояти ҳудудидан топилган танга пуллар катта рол ўйнайди¹.

819–820 йилларда Хуросон ноиби Ҳассон ибн Аббод Рафиъ ибн Лайс² кўзғолонини тор-мор қилишда Аббосийлар халифалигига берган ёрдамлари ва кўрсатган хизматлари учун Асад ибн Сомон ўғиллари Нух, Аҳмад, Илёс ва Яҳёга Мовароуннаҳр ҳамда Хуросондаги музофотлар ҳукмдорлигини инъом этган. Хусусан, Нухга – Самарқанд, Аҳмадга – Фарғона,

¹ История Ташкента / Отв. ред.: Зияев Х.З., Буряков Ю.Ф. – Т.: Фан, 1988. – С. 18.

² Рафиъ ибн Лайс хирожнинг миқдори ошганлиги муносабати билан 806 йилда Суғдда кўзғолон кўтариб, унга бошчилик қилган ва Самарқандни эгаллаган. У Чоч, Уструшона, Фарғона ҳукмдорларини арабларга қарши курашда иттифок тузишга чақирган.

Илёсга – Ҳирот, Яхёга – Чоч билан Уструшонани берган. Асаднинг фарзандлари Тоҳирийлардан олдин ҳокимиятни қўлга киритган бўлсалар ҳам, 821 йилдан бошлаб Хуросон ноиблари – Тоҳирийларга бўйсунган.

Нумизматларнинг маълумотларига кўра, ўша пайтда зарб этилган танга пуллардан ака-укаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари тенг эмаслиги билинади. Тўнғич фарзанд Нух сулола бошлиғи ҳисобланган. Шунинг учун Шошда Яхё даврида зарб этилган тангалар Нух номидан чиқарилар эди. Ўз номидан тангалар зарб этиш ҳуқуқини, яъни Шош устидан ҳақиқий ҳокимликни Яхё фақат 842 йилда – Нухнинг вафотидан сўнг қўлга киритди. Яхё ўз номидан ташқари тангаларга Тоҳир ибн Абдуллоҳ номини ҳам зарб этиб келган. Яхё тангаларини Шош пойтахти сифатида гоҳ Бинкат ёки Шош, баъзан Мадина (пойтахт) номлари остида зарб этган¹.

IX асрда Чочнинг кумуш конларида салмоқли қимматга эга бўлган кумуш дирхамлар чиқарадиган махсус зарбхонаси бўлган. Ҳорун Рашид даврида ҳаммадан ҳам кўпроқ тангалар зарб қилинган. Зарбхона қисқа, яъни 30 йил ишлаган бўлса ҳам, соф кумушдан тангалар зарб қилганлиги учун кўпгина мамлакатларга маълум бўлган².

IX асрда феодал муносабатларининг тез суръатлар билан ривожланиши, шаҳарларнинг вужудга келиши ва шаклланиши, тоғ конларининг кашф этилиши, кумуш-қўрғошин конларининг ишга тушиши марказдаги ҳокимият куч-қудратига катта ҳисса қўшди. Бу ҳақда X аср араб тарихчилари ва географлари алоҳида таъкидлаб ўтишган. Биринчи навбатда, манбаларда Шош билан Илоқ (Оҳангарон водийси) бир ўлка сифатида марказий давлат билан чегарадош эканлиги қайд этилади. Жумладан, Истаҳрий Шош ва Мовароуннаҳрни ягона мамлакат деб билган³.

¹ Добровольский Г., Кочнев Б.Д. Монеты с именем Саманида Йахйи б. Асада // ИМКУ. Вып. 17. – Т.: 1982. – С. 197–198.

² Буряков Ю. Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари. – Т.: Фан, 1978. – Б. 60.

³ Истаҳри // BG VII. – P. 332–333.

Ибн Ҳавқал эса Шош воҳасини шундай таърифлайди: «Хуросон ва Мовароуннаҳрда бу каби жомеъ масжидлари кўп, обод ва фаровон кишлоқлари, қурилган иншоотлари кўп бўлган ўлка йўқдир»¹. Истахрий унинг бу сўзларини тасдиқлайди: «Шош ва Илоқда дарвозали шаҳарлар, деворлар, работлар, бозорлар ҳамда шаҳарда ариқлар кўпдир»².

Ўрта асрларда Шош воҳаси пойтахти, унинг 50 та³ шаҳарларидан энг йириги – Бинкат ҳам гуллаб-яшнаган. Шош воҳасида Мовароуннаҳр бўйича энг кўп миқдорда пул айланган. Бунни тасаввур қилиш учун вилоятлар томонидан ғазнага келиб тушган солиқлар миқдорини солиштириб кўрамиз. Фарғона IX асрда 280 минг муҳаммадий дирҳами⁴ тўлаган, Уструшона–50 минг, шундан 48 минги муҳаммадий дирҳами ва 2 минги мусайябий билан, Шош эса ғазнага 607 минг мусайябий дирҳамини тўлаган. Шош воҳаси тўлайдиган солиқнинг учдан икки қисми кумуш конларидан тушган⁵.

Араб олимлари Шош – Тошкент воҳасига Илоқни ҳам кўшишган. Айрим географлар эса уни Шош ва Фарғона ўртасидаги мустақил ҳудуд сифатида ҳисоблашган. Бироқ Истахрий Шош ва Илоқни ягона бир мамлакат деб атаган⁶. Унинг таъкидлашича, Шош ва Илоқда дарвозали шаҳарлар, деворлар, работлар, бозорлар, шаҳарда эса, анҳор ва ариқлар кўп бўлган.

Илоқ ҳудудига Ангрен дарёси ўзани ва қисман Чирчикнинг чап қирғоғи кириб, у кумуш, қўрғошин конларига бой эди. X асрда Илоқкумуш, қўрғошин етказиб берувчи марказга айланди. Афғонистондаги машҳур Панжакир конлари билан баб-баравар

¹ Абуль Касым ибн Хаукаль. Пути и страны / Перевод Е.К.Беггера // Труды СаГУ. Вып. CXI. Археология Средней Азии. IV. – Т.: 1957. – С. 22.

² Истахри // BGA VII, – Р. 332–333.

³ Қаранг: История Ташкента. – С. 30.

⁴ «Муҳаммадий» ва «мусайябий» дирҳамлар куйидаги номлардан олинган: В.В.Бартольднинг таъкидлашича, Мовароуннаҳрдаги араб ҳукмдорларидан бирининг исми Муҳаммад ибн Дехд ҳамда Хуросон ноиб Мусайяба ибн Зухайр (780–783)лар бўлиб, улар томонидан кумуш тангалар зарб этилган.

⁵ История Ташкента. – С. 30–31. Яна қаранг: Ташкент на перекрестке истории. – С. 35.

⁶ Истахри // BGA. VII. – Р. 332–333.

рақобат қилувчи Илоқ қазилмаларидан кўп миқдорда кумуш олинган. Энг кўхна Илоқ қолдиқлари Қорамозор¹ ҳудудида сақланиб қолган. Ўшанда энг таниқли кон Сўҳи Сим бўлган. Профессор М.Массоннинг фикрига кўра, бу кон излари Дўлана қишлоғи атрофида Кони Мансур яқинида аниқланган.

Тарих фанлари доктори Ҳ.Содиқовнинг таъкидлашича, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд ва Бухородан кейинги учинчи танга зарбхонаси Илоқда бўлгани ҳам бежиз эмас. Илоқдаги зарбхонадан чиққан тангалар «Шош конидан» деб номланган. Шундай тангалардан баъзилари бизгача етиб келган. IX аср бошларида зарб қилинган тангалардан намуналар Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланади.

Европа савдогарлари Тошкентдан кумуш олиб кетишган. Чунки IX асрда кумушни кўп ишлатадиган Шарқий Европа мамлакатлари уни кўпроқ Ўрта Осиёдан келтиришган. Археологлар Европа мамлакатлари, хусусан, Россия ҳудудларидан Шош тангаларини қазилмалар давомида кўп учратишган. У пайтда – IX асрда Шарқий Европанинг ўз кумуш конлари бўлмаган².

Кумуш конларидан ташқари Шош воҳасининг чегаралар ҳудудида жойлашганлиги, марказдаги воҳаларга нисбатан стратегик ҳимоя восита эканлиги билан муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун марказий ҳукумат ўз ҳисобидан воҳадаги суғориш иншоотларини тиклаш учун маблағлар ажратган. Жумладан, машҳур муаррих Табарийнинг таъкидлашича, араблар босиб олган даврда Шош канали тўлдириб ташланган эди. Бу эса шаҳарликларнинг хўжаликларига катта зарар етказган. Яҳё ибн Асад ҳукмронлиги пайтида Шош аҳолиси канални тиклашни талаб қилган.

Табарийнинг сўзларига кўра, Хуросон ноиби Абдуллоҳ ибн Тохирнинг ташаббуси билан Аббосий халифа Муътасим

¹ Археолог Ю.Ф.Буряковнинг кайд этишича, Қорамозор тоғларининг жанубиғарбий чеккасида, Қалмоққир тоғ тизмасидан 2 км жанубиғарбда Қорамозор қишлоғида яна бир бошқа кумуш кони – Конимансур жойлашган.

² Содиқов Ҳ. Европадан анча аввал. Тошкент ҳафтаномаси. 1999, 17 июнь. – Б. 2.

Шошда канал казиш учун давлат ғазнасида 2 миллион дирҳам ажратган¹. Мақдисийнинг таъкидлашича, Шош (Бинкат) аҳолиси Сомонийлар ҳукумати учун бир вақтнинг ўзида ҳам таянч, ҳам «бош оғрик» бўлиб келган. Чунки деҳқон ва ҳунармандлар қашшоқ бўлиб қолиб, аскарликка ёлланишга мажбур бўлишган. Сомонийлар ҳокимларининг аскарлари туркийлардан йиғилган ва улар орасида Шошдан чиққанлар кўпчиликти ташкил қилар эди. Бир томондан ҳукумат аскарлари Сомонийлар тахтини ва деҳқончилик воҳаларини кўчманчилардан ҳимоя қилишган. Иккинчи томондан аскарлар ўз амирларига қарши кўзғолон кўтариб, уларни қатл этганлар. Шошда ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва кўчманчиларни тинчлантириш учун Сомонийлар Сирдарё ортидаги ҳудудларга ҳам ҳарбий юришлар қилишган. Бундай юришлардан бири 840 йилда Исфижоб ҳокимига қарши бўлиб, унга Нух ибн Асад раҳбарлик қилиб, ғалаба қозонган².

X асрнинг 20-йилларида Шошга Абу Юсуф Ёқуб ўғли Абул Фазл ҳокимлик қилганда, Шош Фарғона ва Тароз билан бирга Наср II ибн Аҳмадга қарши Илёс ибн Исҳоқ кўзғолонида қатнашган. Сомонийлар сулоласи марказий ҳокимияти кучсиз бўлган вазиятда Шош ўзининг мустақил сиёсатини олиб борган. Бу эса вилоят гуллаб, равнақ топишига сабаб бўлган³.

Танга пуллар ва археологик маълумотларга кўра, воҳанинг пойтахти Чоч баъзи манбаларда Шош ёки Мадина ва Бинкат деб номланган. Бинкат ҳозирги Тошкентнинг эски шаҳар ҳудудини эгаллаган бўлиб, унинг маркази Чорсу, Эски Жува, Зарқайнар ва Навоий кўчалари орасида бўлган⁴.

Араб ёзма манбаларида Бинкат йирик маъмурий ва савдо ҳунармандчилик маркази сифатида қайд этилган. Шош воҳаси шаҳарларининг номлари ва улар оралиғидаги масофалар ҳақида

¹ История Ташкента. – С. 31.

² Ўша манба. – Б. 32.

³ История Ташкента. – Б. 32.

⁴ Ўша манба. – Б. 39.

ёзма манбаларда келтирилган маълумотларни синчиклаб ўрганган йирик шарқшунос олим В.В.Бартольд Шошнинг IX–XII асрлардаги пойтахти Бинкат ҳозирги Тошкентнинг ўрнида бўлган, деган фикрини биринчи бўлиб айтган эди. Тошкент шахрининг тарихий топографиясини ўрганган М.Е.Массон эса, Бинкат Тошкентнинг айнан ҳозирги «Эски шаҳар» деб аталган қисмига тўғри келади, деб ҳисоблайди.

X аср муаллифларининг ёзишича, воҳа пойтахти Бинкатнинг эни ва узунлиги бир фарсахдан бўлиб – қалъа (кухендиз ёки арк), ички шаҳар (шаҳристон ёки мадина) ва иккита шаҳар яқини – ички (работдохил) ва ташқи (работ-хориж)га бўлинган. Қалъа иккита дарвозаси бўлган девор билан ўралган. Улардан бири шаҳристонга, иккинчиси эса работга чиққан. Қалъада ҳокимнинг саройи ва зиндон бўлган. Қалъа девори ёнида эса жомеъ масжиди жойлашган. Шаҳристоннинг ўз деворлари бўлган. Бунга учта дарвоза орқали кириш мумкин бўлган. Уларнинг номлари сақланиб қолган: Абу-л-Аббос дарвозаси, Жунайда (ғарб ва шарққа қараган) ва Кеш¹ (жанубий томон).

X аср ёзма манбаларида келтирилган маълумотларга қараганда, Бинкат аркининг икки дарвозаси бўлиб, улардан бири орқали шаҳристонга ва иккинчиси орқали работга чиқилган. Академик А.Муҳаммаджоновнинг фикрича, шаҳристоннинг Абу-л-Аббос, Қаср ва Гумбаз деб аталган учта дарвозаси бўлган. Бу дарвозалардан бири шаҳристоннинг шарқий томонида бўлиб, тахмин қилинишича, бу ҳозирги Аброр Ҳидоятлов номидаги театр биноси олдида жойлашган. Ғарбдан шарққа томон шаҳарни кесиб ўтган асосий йўл шу ерда тугаган. Шунга асосланиб, айрим тадқиқотчилар ўша пайтда шаҳристоннинг шарқий дарвозаси ташқарисида жойлашган майдон Хадироҳ (Хад–чегара, роҳ–йўл, кўча), яъни йўлнинг охири деб юритилгандир, кейинчалик бу жой халқ тилида «Хадра» бўлиб кетган деб изоҳлайдилар. Қадимда бу

¹ Ўша манба. – Б. 40.

майдон Регистон номи билан машхур бўлган. Аслида «хадра» сўзи «адирли ер» маъносини англатган. Балки шахристоннинг шарқий дарвозаси орқали ўтган йўл шаҳарнинг баланд қисми–адирликдан йўналгандир¹.

Шахристоннинг иккинчи дарвозаси эски товоқ бозорида, учинчи дарвозаси эса Чорсудаги кандолат (кейинчалик бу ер ўтин бозори)га чиқиш ерида бўлган. Бинкат ички работининг Хумдон, Оҳанин (темир қопланган), Мир (амир), Фаркор (Анҳор бўйи); Карманж, Кўйи Сахл, Рошидижак, Кўйи Хоқон, Кўшки дехқон деб аталган ўнта дарвозаси бўлган. Ташқи работга қалъа девори бўйлаб ўрнатилган Фаргад (Паркат), Хашкат ёки Хушкат (Яхши кишлоқ), Сангдижак (Сангдизак), Оҳанин, Бакрдижак, Сакрак, Бофаряд номли етти дарвозалардан кирилган².

Маълумки, шахристон ичида шаҳарлик хунармандларнинг кўп устахоналари бўлган. Жумладан, темирчи, мискар ва кулолчиларнинг устахоналари ҳамда тайёр маҳсулотлар билан савдо қиладиган турли дўконлар ҳам бўлган. Бундан асосий савдо-сотиқ шахристонда бўлганлиги кўринади³. Академик А.Муҳаммаджоновнинг ёзишича, бозорларнинг кўпи ички рабодда жойлашган. Масалан, ҳозирги кунгача машхур бўлган Эски Жува аслида «Жўба» яъни суғдча «бозор» сўзидан олинган бўлиб, «Эски Жува» сўзи эса қадимда шу жойда бозор бўлганидан далолат беради. Эски Жувадан шимолроқда жойлашган Сағбон маҳалласининг асл номи «Сукбон», яъни «суқ – арабчада бозор, бон – форсча қоровули» маъносини англатган. Чунки даштдан ҳайдаб келинган отар-отар қўйлар, қорамол ва йилқиларни кўриқлаб, бозорда фаррошлик ҳамда жаллоблик қилган кишилар шу маҳаллада яшаган. Гарчи шаҳарнинг айрим номлари ҳамда ёзма манбалардаги узук-юлук маълумотлар Бинкатнинг узоқ ўтмиши ҳақида ҳикоя қилса ҳам, бироқ унинг тарихий манзарасини бироз бўлса-да тиклаш

¹ Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 41.

² Ўша асар. – Б. 42.

³ История Ташкента. – С. 40.

Тошкентнинг Эски шаҳар ҳудудида кенг кўламда археологик тадқиқотлар олиб боришни талаб этар эди.

1966 йилдаги Тошкент зилзиласидан сўнг, пойтахтимизда бошланган улкан қурилишлар туфайли академик Яҳё Ғуломов ташаббуси билан ташкил этилган махсус «Тошкент археологик экспедицияси» бу борада синчковлик билан тадқиқот ишларини олиб борди. Ёзма манба ва археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, шаҳар деворидан ташқарида, унинг жануби-ғарб томонида жойлашган ерлар Бинкатнинг шаҳар ташқарисидаги энг серсув, ўзлаштирилиб, обод этилган майдони ҳисобланган. Шаҳарликларнинг боғ-роғлари, токзорлари, экин майдонлари кўпроқ шу ҳудудда жойлашган. У ҳозирги Самарқанд дарвоза, Чилонзор Оқтепаси ҳамда Чилонзор массивидаги Чўпон ота, Қатортол, Қозиробод, Дўмбиробод ва Қаъни каби аҳоли яшайдиган мавзелар жойлашган ҳудудларга тўғри келади¹.

IX–X асрлар Чочда (Шош) иқтисодий-ижтимоий муносабатлар ривожланган ва шаҳарлар кўпайган давр ҳисобланади. Шаҳарлар бу даврда мураккаб организмга айланган. Уларнинг таркибидаги ҳунармандлар расталари муҳим рол ўйнаган. Аввалгидек, ҳунармандчилик асосини вилоятнинг тоғ-қончилик бойликлари ва кўчманчиларнинг чорва маҳсулотлари ташкил қилган.

Бинкат савдо йўлида жойлашиб, нафақат савдогарлар дам оладиган жой, балки ўзига ҳам маҳсулотларни ишлаб чиқариб ва экспорт қиладиган шаҳар бўлган. X аср географи Мақдисийнинг таъкидлашича, Чочдан от терисидан эгарлар, чодирлар, пичоқ, жойнамоз, қайчи, камон, пахтали газламалар, ниналар сотувга олиб чиқилган. Айниқса, Чочнинг идиш-товоқлари жуда машҳур бўлган. Тошкентда олиб борилган археологик қазилмалар Бинкат идишларининг сифати, безаклари жуда юқори бўлганлигидан далолат беради. Араб

¹ Муҳаммаджонов А. – Б. 42-43.

ёзувлари битилган оқ идишлар кенг тарқалган. IX–X аср бошларида гулдор, кейинчалик эса ёзувларга ўхшаш график безаклари бўлган идишлар машҳур эди. Геометрик шаклларга бўйсунган ўсимликлар безаклари тушган идишлар жуда хилма-хил бўлган. Қуш, ҳайвон ва балиқлар иштирокидаги сюжетли сопол идишларининг кўриниши жуда бойдир. Чоч усталарининг бундай бежирим, ранг-баранг сопол идишлари Мовароуннаҳрда IX–X асрларда ушбу мактабнинг юқори ўринларидан бирида туришидан далолат беради. Воҳани гўшт, сут, тери ва жун билан таъминлаб турган кўчманчи халқ билан савдо-сотик кенг олиб борилган¹.

Ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар ҳамда археологик тадқиқотларга кўра, Шош вилояти ва унинг пойтахти–Бинкат айниқса, X–XI асрларда раванқ топди. Бу даврда вилоят йирик ҳунармандчилик ва савдо марказига айланган. Айни пайтда Бинкатдан қурол-яроғ, темир ҳамда мис буюм ва асбоблар, ёғочдан ясалган асбоб ва ускуналар, эгар ва жабдуқлар, ип ва ипак газламалар, жойнамоз ва чойшаблар, игна ва пичоқлар, устки кийимлар, пойафзаллар, чодирлар ва бошқа хил турли-туман ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳамда узоқ мамлакатлардан келтириладиган моллар четга, жумладан, Дашти Қипчоқ (Қозоғистон) ҳудудларига чиқарилган².

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқилган ё бўлмаса юртимизга келтирилган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар берилган. Уларни санаб ўтирмай, энг асосийларига тўхталиб ўтамыз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, арғумоқ отлар, баъзи бир озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, қуритилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб

¹ История Ташкента. – С. 41; Bosword. The Cambridge history of Iran. V. 5. Cambridge, 1968, – Р. 6.

² Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Б. 44.

кетилган. У ерлардан эса асосан мўйна, чарм каби маҳсулотлар олиб келиб сотилган¹.

Европаликлар айниқса, Шош воҳасида ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида хаёл ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, археологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда қазиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар².

Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслаҳаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлишган. Бу фикрнинг исботи сифатида яна такрор бўлса ҳам айтиш керакки, «Худуд ул-олам» номли географик асарда «Чоч – бу катта вилоят, халқи жанговар ва сахий бўлиб, бу ерда камон ва ўқ-ёй ясалади. Бинкат Чочнинг пойтахти ҳисобланади. Бу катта шаҳар, айти пайтда подшонинг қароргоҳи» деб таърифланган. Маълумки, ўз даврида Шошда ясалган камон бутун Шарқ мамлакатларида «Камони Шоший» номи билан машҳур бўлган. Мазкур камон узоққа отилиши ҳамда нишонга аниқ ва беҳато тегиши ҳақидаги маълумотлар аксарият манбаларда қайд этилган³.

Х аср охирига келиб, Сомонийлар давлатини ички низолар, ҳокимлар ўртасидаги жанжаллар, қўзғолонлар инқироз ёқасига олиб келди. Марказий ҳукумат илгари ўзига бўйсунган вилоятларини бирин-кетин йўқота бошлади. Улар жанубда куч тўплаётган ғазнавийларга ўта бошлади, яна бошқалари туркий-Қорахонийларга ўта бошлади.

Ўрта Осиёда Қорахонийлардан ташқари туркий ғазнавийлар сулоласи вужудга келганидан кейин X–XII асрларда янада

¹ Азамат Зиё. Сомонийлар // Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ. – Б. 99–100.

² Қаранг: Янин В.И. Денежновесовые системы русского средневековья. – Москва, 1956; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ. 2000.

³ Қаранг: Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Б. 45.

кучайди. Сирдарё минтақасида, айниқса, туркийлар кучайди, тил ҳам тўлиқ ўзгариб, жойларда туркий номлар (топонимлар) пайдо бўлди¹.

X аср охирларида Абу Райҳон Беруний асарларида Шошнинг номи «Тошкент» деб қўлланилган. XI асрнинг иккинчи ярмида Маҳмуд Қошғарий Тошкент билан бир қаторда яна бир ном – «Таркан»ни келтиради, аммо у амалда қўлланилмаган. Қадимги Шош номи Тошкент билан бир қаторда ўрта асрлар охириги давригача то XVIII асргача қўлланиб келди, кейинчалик эса унутилди.

Қорахонийлар давлати туркий аҳолисининг тилини тилшунослар қарлуқ-уйғур тилига яқин деб ҳисоблашади. Маҳмуд Қошғарийнинг таъкидлашича, Еттисувда суғдларнинг кўп ерлари бўлган. Уларнинг аҳолиси турклар билан қўшилиб, одамлари икки тилда гаплашар экан. Кейинчалик улар туркий муҳитга қўшилиб кетган. Олимнинг ушбу гувоҳлигини Сирдарё воҳасига чегарадош ерлар, хусусан, Тошкентга нисбатан қўлласа бўлади.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга биринчи юришлари, энг аввало, Тошкент ва Исфижобга бўлди. Тошкент Ҳорун Буғрохон томонидан 992 йили Илекхон ҳукмронлигига қўшилган эди. Шош воҳаси Қорахонийлар томонидан забт этилгач, вилоятда Сомонийлар томонидан чиқарилган тангалар 991 йили зарб этилган, Шошга чегарадош, аммо Илоқ вилоятидан жануброқда жойлашган вилоятда (Оҳангарон водийси) Қорахоний ҳоким Ҳорун Буғрохон номи тилга олинган тангалар 992 йилда зарб этилган². Ушбу тангалар Ҳорун Буғрохонга қарам Илоқ ҳукмдори томонидан чиқарилган. Шошда Қорахонийларнинг биринчи тангалари фақат 998 йилдан бошлаб зарб этилганлиги маълум. Шош воҳасини 991 йилдан 998 йилгача ким бошқарганлигини ҳозирча айтиш

¹ Ташкент в XI–XV вв. // История Ташкента. – Б. 41.

² Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Ч. 6 // ИМКУ. Вып. 19. – Т.: 1984. – С. 205.

кийин¹. Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Шош воҳаси Қорахонийлар давлати таркибида бўлган.

996 йилда Қорахонийлар Мовароуннахрга янги юриш қилишди, натижада тинчлик шартномаси тузилди. Унга кўра Қатвон даштлари Сомонийлар ва Қорахонийлар ерларининг расмий чегараси ҳисоблана бошланди. Уструшона билан Шош эса Қорахонийлар давлати таркибига ўтди.

999 йилда Илек Наср Сомонийлар пойтахти Бухорони босиб олди ва сомонийлар сулоласи барҳам топди.

Қорахонийлар давлати кўпгина йирик ва кичик ерларга бўлиниб, улар орасида маҳаллийчилик, ошнаоғайничилик каби мураккаб жараёнлар бўлган. Шунингдек, амалдор, бекларнинг хизмати учун ерлар тақдим этиш ҳам Қорахонийлар даврида кенг тарқалган. Ерларга эғалик қилиш ва хизмат кўрсатиш мураккаб тизимини Қорахонийлар зарб этган тангаларидан ҳам ўрганиш мумкин. Тошкент ва бошқа вилоятларда зарб этилган тангалар ҳамда нумизматларнинг хулосаларига таяниб, шундай тахмин қилиш мумкин: Сомонийларнинг йирик давлат арбоби ва ҳарбий қўмондони Бектузун 999 йилда Мовароуннахрни босиб олишда Илек Наср томонидан қўлга туширилган. У 1001–1002 йилларда Қорахонийлар хизматига ўтиб, Шошни бошқаришни ўз қўлига олган эди².

Шошда зарб этилган кўп тангаларга кўра, ушбу вилоятни 1003–1015 йилларда маълум даражада мустақилликка эга бўлган Юсуф ибн Абдуллоҳ бошқарган.

Нумизматик маълумотлар бизга Илек сулоласи томонидан Шошга ҳоким этиб тайинланган яна бир неча кишилар исми-ни аниқлаш имконини беради. Бу Арслонхон томонидан тайинланган Муҳаммад ибн Али вилоятни 1016 ва 1020–1022 йилларда бошқариб келган. Кейин эса Тўғонхон номидан

¹ Ўша муаллиф. Шаш (Чач) и Илак при Караханидах // Древняя и средневековая культура Чача. – Т.: 1979. – С. 111.

² Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Ч. 4 // ИМКУ. Вып. 17. – Т.: 1982. – С. 197.

1024–1026 йилларда Али ибн Ҳасан бошқариб келган. Маҳмуд Ғазнавий ёрдамида қашқарлик Қорахонийлар томонидан қисқа муддатга (1026–1027) тортиб олинган Шош ва Илок вилоятлари ҳам қайта тикланди. 1031 йилда Қодирхон номидан Шошни Муҳаммад ибн Юсуф бошқарган. У Қодирхоннинг вафотидан сўнг Буғрохон унвонини қабул қилиб, Қорахонийлар давлатида олий мартабали хон Сулаймон Арслонхондан кейин иккинчи шахсга айланган. Юсуф кўпинча Сулаймоннинг номини ўз тангаларига қўймас эди. 1033–1034 йилларда Шошга бевосита Жаброил Қодир Ҳокон ҳоким бўлган, 1041 йилдан Шош тангалари Муҳаммад Буғрохон номидан чиқарилган. Шош ва Илокдан ташқари Буғрохон бошқарган вилоятлар орасида Исфижоб ва Тароз бўлган. Нумизматик маълумотларга кўра, у ўзини нафақат мустақил деб билган, балки олий хоннинг ерларини ўзиникига қўшиб олиб, олий ҳокимиятни қўлга киритишга интилган. Бунга у 1070 йилда эришишга муваффақ бўлди¹.

Қорахонийларнинг яна бир сулоласи Мовароуннахрда мустақил давлат ташкил қилган. Табғочхон Иброҳим даврида (1040–1041) алоҳида ажралиб чиқиб, пойтахти Самарқандда бўлган давлат ташкил қилинди. У шарқий Қорахонийлар ўртасидаги низолардан фойдаланиб, уларга тегишли бўлган вилоятларни, жумладан, Шош ва Илокни ҳам босиб олди. Табғочхон Иброҳим номи зарб этилган биринчи тангалар Шошда ва унинг пойтахти Бинкатда 1065–1066 йилларда чиқарилган эди. Унинг ўғли Шуъайс ибн Иброҳим Шош ва Илокнинг ҳокими бўлди².

Илек (Қорахонийлар) сулоласининг икки шажараси ўртасида Сирдарё олди вилоятлари учун урушда гоҳ у томон, гоҳ бу томон ғалаба қозониб келишди. Уруш охирида сулҳ шартномаси тузилди. Унга кўра икки давлат ўртасидаги

¹ История Ташкента. – С. 43.

² Ўша манба. – С. 43.

чегара Хўжанд яқинидан ўтди. Шош билан Илоқ эса шарқий Қорахонийлар давлати таркибида қолди.

Х асрда Манчжурияда яшаб келган насаби мўғуллардан бўлган қорахитойликларнинг янги сиёсий куч сифатида вужудга келиши вазиятни янада кескинлаштирди. 1137 йилда улар Хўжанд олдида ғарбий Қорахоний Маҳмуднинг кўшинларини тор-мор қилишди ва ўша пайтда Шош ва унинг воҳасини босиб олиб, Ўрта Сирдарё ерларини эгаллаб олишган. 1141 йилда Қорахонийлар устидан эришган ғалабадан сўнг уларнинг давлати таркибига бутун Мовароуннаҳр кўшилиб кетди. Қорахитойликлар уларга бўйсунган халқлар ички ҳаётига аралашмай, бошқарувнинг аввалги тизими ва эски сулолаларни ўз жойларида сақлаб қолишган¹.

Қорахонийларнинг сулолалари Шарқий Туркистон, Фарғона ва Мовароуннаҳрда сақланиб қолган. Улар номидан тангалар зарб этилиши давом эттирилган. Шош билан Илоқ Қорахонийларнинг Мовароуннаҳр ўлкасига кирган. Қорахонийларнинг сулоласи ўртасидаги низолар туфайли XII асрнинг иккинчи ярмидан уларнинг Фарғона шажараси бутун Мовароуннаҳрни эгаллаб олди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ўша вақтда 1177 йилдан пойтахти Банокат бўлган Шош–Илоқ ўлкаси вужудга келган. Уни Қорахонийлар сулоласидан бўлган мустақил хон бошқарган².

Хукмдорларнинг жанжаллари, сулолалар ўртасидаги низолар ва ҳарбий тўқнашувлар Мовароуннаҳрнинг маданий соҳаларига, айниқса, шаҳарлар ҳаётига ва савдо-сотиққа ўз таъсирини кўрсатди. Буни Шош мисолида ҳам кузатса бўлади.

Шош воҳаси шаҳарлари ҳаётида XI–XII асрларда мураккаб жараёнлар содир бўлган. Бу даврнинг бошларида Бинкат ҳаётида ҳунармандчилик, пул муомаласи, савдо-сотиқ тараққий топди. Шаҳар ҳудуди ҳам иншоотлар қурилмаган

¹ История Ташкента. – С. 44.

² Кочнев Б.Д. Шаш (Чач) и Илак при Караханидах. – С. 164.

туманлар ҳисобига кенгайди. Шаҳристон ва работда ҳунармандларнинг қўплаб устахоналари ишлаб турган, ички ва ташқи савдо учун турли хил юқори сифатли маҳсулотларни тайёрлашган.

Мазкур даврнинг иккинчи ярмида воҳанинг айрим шаҳарлари, биринчи навбатда, савдо йўлларида жойлашганлиги, қўрғон ва қасрлари билан ўралиб, ривожланишда давом этди. Бироқ эски конлар билан боғлиқ бўлган шаҳарлар эса, қумуш-қўрғошин конларининг тугаши билан уларнинг ривожланишига ҳам барҳам берилди. Бундай воқелик Шош пойтахтига ҳам таъсир кўрсатди. XII асрнинг ўрталаридан бошлаб Бинкат ҳам инқирозга учраганини кузатса бўлади: ҳунармандчилик устахоналари ёпилган, айрим шаҳар мавзелари бўшаб қолган, аҳоли яшайдиган ҳудуд қисқара бошлаган, мазорлар ҳудуди кенгайиб кетган. Қорахонийлар давлатининг парчаланиб кетиши Шош воҳасини ҳам иқтисодий жиҳатдан инқирозга олиб келди. Ушбу жараёни Шош ва Илокда чиқарилган танга-чақалардан кузатиш мумкин. XI асрнинг биринчи ярмида бу вилоятларда зарбхоналар кўп бўлган. XI асрнинг ўрталарига келиб, тангалар зарб этиш анча камайди. XI аср охири ва XII асрнинг биринчи ярмига келиб, умуман тўхтади. Бу эса воҳа иқтисодиётида жиддий салбий ўзгаришлар юз берганидан далолат беради. Бинкатда тангалар зарб этиш бошқа тикланмаган. XII аср охирида танга-чақаларни зарб этиш фақат Сирдарёдаги шаҳар – Банокат билан боғлиқ бўлган. Тошкент воҳаси эса сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ўз мавқеини йўқота бошлаган. Кейинги сиёсий-тарихий воқеалар эса инқироз ҳолатини янада чуқурлаштирди¹.

XII асрнинг иккинчи ярмидан Ўрта Осиёда Хоразм давлати қад кўтаради. Шош Хоразмшоҳлар давлатининг таркибига Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитой аскарларини Иламишда яқсон қилгач, 1210 йилдан кейин қўшилган. Хоразмшоҳ Муҳаммад узок давом этган уруш жараёнида қорахитойларни енгди. Самарқанд

¹ История Ташкента. – С. 44–45.

ва Фарғонада қорахонийлар сулоласини тормор қилди, аммо янги кучли рақиб – найманлар хони Кўчлукка дуч келди. Найманлар Мовароуннахрга бостириб келишидан хавфсираб, уларнинг йўлини тўсаман деб, у XIII аср бошида Шошнинг суғориш тизимини бузиш ва унинг аҳолисини жануби-ғарбга кўчириш тўғрисида фармон берган. Шундан кейин воҳа ҳувиллаб қолди. Тошкент ҳам шундай қисматга дучор бўлди¹.

Бу ҳақда Ёкут Ҳамавий «Муъжам ал-булдон» асарининг «Шош» бобида шундай ёзади: «Буюк олимлар етишиб чикқан, ровийлар ва фасоҳатлиларнинг бир қисми мансуб бўлган Шош Мовароуннахрдадир. У Сайхун дарёси ортидаги ерлар турклар юртига чегарадошдир. Шош турк еридаги энг катта чегара вилоятидир. Шошдаги уйлар, бинолар кенг бўлиб, лойдан қурилган... Шош Мовароуннахрнинг энг обод вилоятларидан ҳисобланади. Бинкас (кўп араб манбаларида «Бинкат» тарзида ёзилган–Н.М.) унинг бош шаҳри бўлиб, унда (воҳада) кўп шаҳарлар бор. Бизнинг замонимизда уларнинг барчаси вайрон бўлган. Уларни Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Такеш забт эта олмагач, вайрон қилган, ҳукмдорларини қатл этган, аҳолини эса ҳайдаб чиқарган. Бу билан исломнинг шаънига доғ туширган. Хоразмшоҳ бу ишидан афсусланиб, унинг (Шош) ҳолидан хабар берувчи шеърни ўқиган:

Мен жасур кишиларни ўлдирдим, душманни тинч қўймадим ва кишиларни (таналарида) тирик қолдирмадим.

Мен подшолик уйини ҳар бир бегонадан тозаладим. Мен уларни Ғарбга ҳайдаб, Шарққа тарқатиб юбордим.

Ҳалокат мени айблади ва чўғимни (газаб) пасайтирди. Мана, (қазиган) чуқурумга бир ўзим ташландим.

Қилган ишим мен учун фойдали бўлмади. Жонларни олувчида (Азроилда) ҳеч кимга шафқат кўрсатмадим.

Мен жоҳиллик билан дунём ва динимга зарар етказдим.

Ким ҳам ўз ҳалокатида мenden бахтсизроқ экан?!»².

¹ Ўша манба. – С. 45.

² Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. 3-жилд. – Б. 350–351 (Шеър таржимаси – Н.М.).

Ибн Асир гувоҳлик беришича, Тошкент бошқа шаҳарлар каби «татарлар (найманлар) уни босиб олишидан қўрқиб, вайрон қилинган».

Аммо хавф-хатар бошқа томонда экан. 1218 йили Хоразмшоҳлар давлати Чингизхоннинг қўшинлари билан тўқнашди. Кейинги йили мўғул-татарлар Мовароуннахрга вайрончилик хужумини кучайтирди. Тошкент воҳаси фақат Сирдарёбўйидаги битта шаҳар—Банокатни ҳимоя қилиниши юзасидан манбаларда тилга олинади. Мўғулларнинг қўшинлари Шошга келиб, Банокатни куршовга олишади. 5000 кишилик мўғулларнинг қўшинларига Борин қаби-ласидан Алакнойон бошчилик қилган. Бошқа қўмондонлар орасида мингбошилар Сухэтучорби ва Тўғай бўлишган. Илетгумалик бошчилигидаги Банокат ҳимоячилари уч кун душманга қаршилик кўрсатишди. Шаҳар барибир душман томонидан эгалланди ва вайрон қилинди. Ёзма манбалардаги маълумотларга кўра, Шошда ва бутун Мовароуннахрда ушбу шаҳар фақат мўғуллар босиб олгандан кейин Амир Темур давригача харобалигича қолган¹.

Шош воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлардан маълумки, Тошкент шаҳрида унгача бўлган даврда аҳоли сони анча камайиб кетган, шаҳар ўз ишлаб чиқариш ва сиёсий мавқеини йўқотган бўлиб, босқинчиларга етарлича қаршилик кўрсата олмаган.

Юқоридаги изланишлардан келиб чиққан ҳолда, Мовароуннахрнинг чегара қисмида жойлашган, жўғрофий жиҳатдан қулай имкониятларга эга ҳамда Буюк Ипак йўли карвонлари қатновининг муҳим нукталаридан бири бўлган Шош воҳасида илм-фан билан бир қаторда, савдо-сотик ва ҳунармандчилик ҳам юксак даражада тараққий этган. Ўрта асрлар воҳа ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганишда археологик изланишлар ва

¹ Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране. — М., Л.: 1960. — С. 35.

Тошкент вилояти ҳудудидан топилган танга пулларнинг аҳамияти катта.

Маълумки, Шош воҳаси Сомонийлар давлати таркибида жуда ривожланган. IX асрда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг тез суръатлар билан ривожланиши, шаҳарларнинг вужудга келиши ва шаклланиши, тоғ-конларининг кашф этилиши, кумуш-қўрғошин конларининг ишга тушиши марказдаги ҳокимият куч-қудратига катта ҳисса қўшди.

Сомонийлар даврида Шош вилоятининг пойтахти, воҳада жойлашган 50 та¹ шаҳарлардан энг йириги – Бинкат ҳам гуллаб-яшнаган. Шош воҳасида Мовароуннахр бўйича энг кўп миқдорда пул айланган. Бунга вилоятлар томонидан ғазнага келиб тушган солиқлар миқдорини солиштириб кўриш орқали амин бўлиш мумкин. Тарихий маълумотларнинг кўрсатишича, марказий ҳокимият ғазнасига Фарғона IX асрда 280 минг муҳаммадий дирҳами², Уструшона – 50 минг, шундан 48 минги муҳаммадий дирҳами ва 2 минги мусайябий билан, Шош эса 607 минг мусайябий дирҳамини тўлаган. Шош воҳаси тўлайдиган солиқнинг учдан икки қисми бу ҳудудда жойлашган кумуш конларидан тушган.

X асрнинг охирида Мовароуннахрда Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Шош воҳасидаги Илоқ конларида зарб этилган тангалар³ асосида нумизматлар томонидан ўтказилган тадқиқотларнинг тасдиқлашича, ўз номидан тангалар зарб этиш қорахоний ҳукмдорлар орасида жуда урф бўлган ва жараёнда Шош воҳасидаги Илоқ конларидан қазиб олинган металлдан зарб этилган тангалар салмоқли ўрин эгаллаган. Шунингдек,

¹ Қаранг: История Ташкента. – С.30.

² «Муҳаммадий» ва «мусайябий» дирҳамлар қуйидаги номлардан олинган: В.В.Бартольднинг таъкидлашича, Мовароуннахрдаги араб ҳукмдорларидан бирининг исми Муҳаммад ибн Дехд ҳамда Хуросон ноиби Мусайяба ибн Зухайрлар бўлиб, улар томонидан кумуш тангалар зарб этилган.

³ Қаранг: Кочнев Б.Д. Шаш (Чач) и Илак при Караханидах // Древняя и средневековая культура Чача. – Т.: 1974. – С. 111; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. 4.6 // ИМКУ. Вып. 19. – Т.: 1984. – С. 205–206.

бу даврда амалдорлар, бекларнинг хизмати учун ерлар тақдим этиш ҳам кенг тарқалган.

Ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар ҳамда археологик тадқиқотларга кўра, Шош вилояти ва унинг пойтахти – Бинкат айниқса, X–XI асрларда равнақ топган ва бу даврда воҳа йирик ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказига айланган.

II БОБ. X-XII АСРЛАРДА ШОШ ВОҲАСИ ОЛИМЛАРИНИНГ ДИНИЙ-ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

2.1. Марв илмий-маданий маркази ва шошлик муҳаддислар

Кейинги йилларда юртимизда ҳадис илми бўйича қатор изланишлар олиб борилди ва мазкур соҳага оид тадқиқотлар ҳозирда ҳам давом этаётир. Жумладан, У. Уватов¹, Б. Эшонжонов², Д. Раҳимжонов³, Д. Муротов⁴ ва бошқа олимларимиз томонидан изланишлар қилинган.

Кўҳна Шошда ҳадис илми ривожланган ва бу ердан етишиб чиққан муҳаддислар нафақат Шош воҳасида, балки ислом дунёсининг турли марказларида илмий фаолият олиб боришган ва шуҳрат қозонишган. Ўрта асрларда Марв шаҳри ана шундай илмий-маданий марказлардан бири бўлган.

Ислом оламида Миср, Шом, Ҳижоз, Ироқ, Хуросон, Мовароуннаҳр каби диёрларда пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳадисларига қизиқиш катта бўлиб, бу минтақалардан кўплаб муҳаддислар етишиб чиққан.

Маълумки, ҳижрий II (милодий VIII) асрдан бошлаб пайғамбар алайҳиссалом қолдирган бебаҳо мерос – у зоти шарифнинг ҳадисларини билишга эҳтиёж орта борган. Бу борада айниқса, халифа Умар ибн Абдулазизнинг хизматлари беқиёс бўлган. Чунончи, ул зот ҳижозлик олим Ибн Шихоб Зухрий Мадинийга (741 йилда вафот этган) хат йўллаб, Расулulloҳ ҳадисларини ёзма равишда тўплаб боришни

¹ Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Тарих фанлари доктори... дис. – Т.: 2001.

² Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг «ал-Жомий ас-саҳиҳ» асаридаги фикхий масалалар: Тарих фанлари номзоди... дис. – Т.: 2001.

³ Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафийнинг «Китоб ал-Қанд фи маърифат ӯламоъ Самарқанд» асари Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба: Тарих фанлари номзоди... дис. – Т.: 2003.

⁴ Муротов Д. Абдуллоҳ ас-Субзунийнинг «Қашф ал-Осор» асари ҳадис илмига оид манба: Тарих фанлари номзоди... дис. – Т.: 2008

буюрганидан кейин олим уларни бир китобга жамлайди¹. Ушбу асар илк расмий ҳадис китоби эди. Бу ҳақда Ибн Шихобнинг ўзи: «Бу илмни (ҳадисларни) менинг тадвийнимдан олдин ҳеч ким ёзма ҳолда йиғмаган»², – деб таъкидлаганлар. Халифа Умар ибн Абдулазиз Ибн Шихоб Зухрий тўплаб ёзганидан нусха кўчиртириб, дунёнинг турли томонларига жўнаттирган.

Кейинроқ хижрий II асрнинг ўрталаридан бошлаб замон талабларидан келиб чиқиб, ҳадисларни ёзма равишда қайд этиш аввалгига нисбатан кўпроқ тарқала бошлади. Хусусан, ҳадисларни тартибга солиб, тасниф этишда баъзи уламолар томонидан жидду жаҳд ҳаракатлар тобора кучая борди. Шулар жумласидан, маккалик Ибн Журайж, Мадинадан Ибн Исҳоқ ва Молик, Басрадан Рабийъ ибн Субайх, Саййид ибн Абу Уруба, Ҳамад ибн Салма, Куфадан Суфён Саврий, Шомдан Авзоъий, воситлик Ҳушайм, яманлик Муаммар ибн Рошид, Райдан Жарир ибн Абдулҳамид, Хуросондан Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазийни кўрсатиш мумкин. Энг диққатга сазовор жойи шундаки, ушбу уламоларнинг ҳаммалари бир асрда яшаганлар³.

Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб Пайғамбаримиз ҳадисларини қамраган махсус тўплам таълиф этган муҳаддис имом Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий ҳисобланади⁴. Шунинг учун ҳадис илми ривож топган ўлкалардан бири Ўрта Осиё десак, муболаға бўлмайди.

Бу ҳақда марҳум исломшунос Абдуғани Абдуллаев шундай қайдларни битган: «Ибн Касирнинг кўп жилдли «Бидоя ван-ниҳоя» номли катта тарихий асарида айтилишича, саҳобалар

¹ Қаранг: Уватов У. Ҳадис тарихига умумий назар // Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998. – Б. 8–9.

² Ўша асар. – Б. 9; ал-Каттоний. ар-Рисолат ал-мустатрафа. – Б. 4.

³ Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Тарих фанлари доктори... дис. – Т.: 2001. – Б. 29; Ибн Хожар ал-Аскалоний. Муқаддимат Фатҳул борий. ар-Риёз (йили кўрсатилмаган) – Б. 4.

⁴ Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Тарих фанлари доктори.... дис. – Т.: 2001. – Б. 34–35.

етақчилигида араб мусулмон кўшинлари дастлаб 22-ҳижрий (милодий 645) йилда Эрон шоҳи Яздигард III ни қувиб келдилар. Бу вақтда иккинчи халифа Умар ибн Хаттоб ҳали тирик эди. У 644 йили 63 ёшда вафот этган. Эрон шоҳини қувиб келган мусулмонлар ҳозирги Туркменистон шарқидаги Марв шаҳрига келиб тўхтадилар. Чунки халифа Умар ибн Хаттобдан «тўхтанглар, дарёдан, яъни Амударёдан нарига ўтманглар», деган буйруқ келди. Саҳобалар шу сабабдан деярли 70 йил давомида шу шаҳарда тўхтаб қолишга мажбур бўлдилар. Бу даврда табиийки, маҳаллий халққа Қуръон оятлари билан Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларини ўргатдилар. Чунки шу вақтдан бошлаб ислом дини секин-аста маҳаллий халқлар ичида тарқала бошлади.

Араблар фатҳининг бошланишиданоқ Марв шаҳри Марказий Осиёдаги маъмурий, иқтисодий ва маданий марказлардан бири бўлиб, шаҳарнинг жуғрофий мавқеи унда илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига имкониятлар яратган.

Чунки ислом дини Хуросон ва Мовароуннаҳрга тарқалишининг илк давларида Марв Хуросон халифаларининг қароргоҳи бўлган. Марв тарихини ўрганган шарқшунос олим В.А.Жуковский «Араблар бутун Туркистон бўйлаб ва унинг энг чекка чегараларигача бўлган ҳудудни Марвдан туриб бошқарганлар»¹, деб ёзган. Шунинг учун ҳам Марв шаҳри илм-фан ва маданият марказларидан бири ҳисобланган. Маълумки, IX асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросон халифа Маъмун (786–833) томонидан бошқарилган. У Марв шаҳрида ўн йил яшаган бўлса, шундан тўрт йилида араб халифасининг Марвдаги ноиби эди. Кейинги олти йилида эса у Марв шаҳрида истиқомат қилгани ҳолда ўша ердан бутун халифаликни идора қилган².

¹ Жуковский В.А. Развалины Старого Мерва. Спб., 1884. – С.10; Яна қаранг: Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644–704 гг.). – Душанбе: Дониш, 1989. – Б. 111.

² Қаранг: Абдуҳалимов Б. «Байт ал-хикма» ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 50.

Юқорида айтганимиздек, Мовароуннахрда биринчи бўлиб пайғамбаримиз ҳадисларини тўплаб, илк бор Имом Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий таълиф этган. Унинг тўлиқ исми Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муборак Хонзалий Марвазий (736–797) ҳадис, фикҳда замонасининг етакчи олимларидан бўлган.

У Хоразм туркийларидан Муборак ибн Возихнинг ўғли. Абдуллоҳ ибн Муборак Хуросоннинг илмий-маданий маркази Марвада туғилган. Кўп мамлакатларга бориб, илм-маърифат излаган. Абу Ҳанифа билан учрашган ва унинг энг мумтоз шогирдлари сафидан ўрин олган. Суфийлик, фикҳ, ҳадисшунослик, тарих, филология ва тафсирга оид асарлар ёзган... Имом Бухорийнинг отаси Абдуллоҳ ибн Муборакнинг шогирдларидан бўлган¹.

X–XI асрларда Марв мусулмон шарқидаги маданий марказлар қаторида машхур бўлган. Айниқса, салжукийлар ҳукмронлиги даврида Марв илм-маърифатнинг марказларидан бирига айланган. Жумладан, буюк вазир Низом Мулк Абу Али Ҳасан ибн Исҳоқ Тусий (1017–1092) даврида мадраса ва кутубхоналарга эътибор кучайган. Америкалик олим J.Pederzen «Низом Мулк «Сиёсатнома» (Давлатни бошқариш ҳақида - J.Pederzen) муаллифидир. Бу асарнинг асосий ғояси мадрасалар томонидан олиб борилган ортодоксал таълимот орқали кишиларни ислом шиори остида бирлаштириш ва уни амалдорлар, жамиятнинг саводли аъзолари орасида тарғиб қилиш бўлган», – деб ёзади².

Низом Мулк бутун салжуқ империяси бўйлаб «Низомия» номи билан аталувчи кутубхонага эга мадрасалар ташкил қилишни бошлаб берган. «Низомия» мадрасаларида ўша даврнинг машхур олимлари таълим берган. Рус шарқшуноси В.А.Жуковский Низом Мулкнинг бу соҳадаги фаолиятига юксак баҳо берган: «У мусулмон шарқидаги буюк шахслардан

¹ Қаранг: Абдуллоҳ ибн Муборак // Ислом энциклопедияси (А-Ҳ). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 8.

² Қаранг: Pederzen J. The Arabic Book. Princeton. 1984. – P. 127.

бири эди. Унинг уйи доим қонуншунослар ва олимлар билан гавжум эди. Таълим соҳасига бўлган муҳаббати туфайли Исфаҳон, Нишопур, Ҳирот, Балх, Бағдод ва бошқа шаҳарларда мадрасалар очган. Ушбу ўқув даргоҳлари унинг шарафига «Низомия» деб аталган. У турли илм ва фанни қўллаб-қувватлашга кўп маблағ сарфлаган. Низом Мулкнинг бу фаолияти Марвгача етиб борган»¹.

1064 йилда Низом Мулк Марвдаги салжукий Султон Али Арслонга вазир этиб тайинланади. Салжукийларнинг вазир Марвда ҳам «Низомия»ни ташкил этган. Унинг очилган вақти номаълум. Бироқ Низом Мулк Марвда фаолиятини бошлаганини ҳисобга олсак, у томонидан қурилган худди шундай кутубхонага эга мадрасалар орасида нуфузли ўқув масканларидан бўлгани шубҳасиз. Яна шуни айтиш жоизки, Марвдаги «Низомия» ўша пайтдаги Бағдоддаги шу номдаги кутубхона-мадрасалардан кам бўлмаган.

Бу икки кутубхонада ишлаган библиограф олим Ёқут Ҳамавий Марв кутубхоналаридаги қўлёзмалар тўпламига юксак баҳо берган². Шунингдек, Ёқут Ҳамавий Марвда бўлганида бу ерда ўнта йирик кутубхона борлигини кўрган. У мазкур кутубхоналарда сақланаётган китоблар қиммати ва сони жиҳатидан дунёда бирон-бир кутубхона унга тенг келолмайди, деб ёзган³.

Академик М.Хайруллаев ёзганидек, VIII–X асрларда кутубхоналар аввало масжидларда вужудга келди. Сўнг йирик олимлар, шоҳ ва вазирлар томонидан шакллантирилди. Умуман, китобга қизиқиш, уларни тўплаш ва сақлаш ўрта асрда маърифатга интилишнинг муҳим қисмига айланди. Масжид, мадраса, касалхона, макбара, саройларда ва бошқа ерларда шахсий кутубхоналар сони кўпайди. Катта шаҳарларда,

¹ Жуковский В.А. Развалины Старого Мерва. Спб., 1884. – С.28.

² Қаранг: Мец А. Мусульманский ренессанс. – М.: 1963. – С. 151.

³ Қаранг: Азамат Зиё. Салжукийлар // Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 134; Яна қаранг: Тарихи адабиёт дар Ирон. 2-жилд. – Б. 252.

масалан, Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч каби маданият ўчоқларида катта кутубхоналар мавжуд эди¹.

Марв айниқса, XI асрда қудратли салжуқий Султон Санжар (1118–1158) мамлакатининг пойтахтига айлангач, ўзининг олтин даврини бошлайди. Рус шарқшуноси В.А.Жуковский Султон Санжарни «Хуросоннинг Александр Македонскийси» деб атаган.

Султон Санжар ҳукмронлиги даврида пойтахт шаҳарнинг илмий ва маданий ҳаёти янада ривожланди. Янги кутубхоналар очилди. Уларнинг баъзилари ҳақида ишончли маълумотлар бор: «Азизия» кутубхонаси XII асрнинг биринчи ярмида ташкил этилган. Унинг асосчиси Азиз ад-Дин Абу Бакр Атик аз-Зинжаний бўлиб, Султон Санжарнинг ҳурматли кишиларидан бўлган². Марв маданий ва илмий ҳаётида Самъонийлар сулоласи ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Марвлик машҳур олим, филолог, тарихчи ва генеалог (насабшунос) Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъонийнинг (1113–1167) «Китоб ал-Ансаб» («Насабнома китоби») асари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган тарих фанлари доктори Ш.Қамалиддинов³нинг таъкидлашича, ўша пайтда XII асрда салжуқийлар давлатининг пойтахти – Марвда 10 та нуфузли кутубхоналар бўлиб, шундан икkitаси Самъонийлар сулоласига тегишли эди. Самъонийларнинг ниҳоятда бой ва нодир икки кутубхонасининг эшиги барча кишилар учун очиқ бўлиб, бу ерга мусулмон дунёсининг турли чеккаларидан олимлар таширф буюрган⁴.

Самъонийнинг исми, насаби, кунyasi ва лақаби қуйидагича таърифланади: «У ҳофиз, етук аллома, Тож Ислому Абу Саъд Абдулкарим ибн Ҳофиз Тож Ислому Муъинуддин Абу Бакр ибн Аллома, мужтаҳид Абулмузаффар Мансур ибн Муҳаммад ибн

¹ Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. – Т.: Фан, 1994. – Б. 34.

² Pinto O. The Libraries of the Arabs during the Time of the Abbasids // Islamic Culture. 1929. Vol 3. – P. 226.

³ Қаранг: Қамалиддинов Ш.С. «Китаб ал-Ансаб» Абу Саъда Абдулкарима ибн Муҳаммада ал-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993.

⁴ Ўша асар. – С. 11.

Абдулжаббор ибн Аҳмад Муҳаммад ибн Жаъфар Тамимий Самъоний Марвазий¹. Унинг отаси Абу Саъд Абу Бакр Муҳаммад ибн Мансур Самъоний (1074–1196) таниқли шоир, адабиётшунос ва фикҳ бўйича олим бўлган. Таниқли библиограф олим Ёкут Ҳамавий Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъонийнинг ўғли Абулмузаффар Абдурахим Самъоний (1142–1217) билан учрашиб, Самъонийлар сулоласи илмий, тарихий, филологик анъаналари асосчиси, йирик ҳадисшунос ва фақиҳ бобоси Абулмузаффар Мансур ибн Муҳаммад Самъоний (1034–1095) нинг фикҳ, тарих ва филология бўйича йирик олим бўлгани ва у бир қанча рисолалар муаллифи эканлиги ҳақида маълумотлар олган². Булардан кейинчалик ўзининг машҳур «Муъжам ал-булдон» асари учун муҳим материаллар сифатида фойдаланган³.

Кўриниб турибдики, Самъонийлар илм-маърифатли сулола сифатида ном қозонган. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний мусулмон Шарқидаги турли мамлакатларга сафар қилган. У Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги шаҳарларда, шунингдек, Бағдод, Ҳижоз, Ироқ ва Шомда бўлиб, турли илмлар бўйича маърузалар эшитган ва муҳими, фатхик маълумотлар тўплаган. Марвга қайтгач, у тарих ҳадис, фикҳ, адаб ва бошқа илмлар бўйича 50 дан ошиқ асарлар ёзган.

Самъоний асарларининг илмий ва тарихий қиммати шундаки, у бевосита ўзи учрашган олимлар ёки ҳадис эшитган муҳаддислар тўғрисидаги маълумотларни ёзган. Ўша даврда Марв Хуросоннинг илмий-маданий марказларидан бири⁴ бўлиб, Марвда яшаган муҳаддислар билан шошлик муҳаддислар

¹ Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ал-Ансоб. – Байрут, 1988. 1-жилд. – Б. 11.

² Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. – Қоҳира, 1906. 1-жилд. – Б. 7; Яна қаранг: Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-Ансоб» Абу Саъда Абдулкарима ибн Муҳаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993. – С. 11–13.

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – Т. 1. – М.: 1963. – С. 81.

⁴ Қаранг: Булгаков П.Г. и Вахובה Б.А. Средневековые ученые Мерва. Ашгабад, 1978. – С. 44. Шу манбанинг 44-бетига қаранг: IX аср араб географи Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Фақиҳ Марвни «Мадина Хуросон» (Хуросон шаҳри) деб атаган.

ўртасида илмий ҳамкорлик мавжуд бўлган.

Жумладан, Абулфазл Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Ҳасан ибн Абу Амр Фандиний Марвазий Марвнинг Фандин қишлоғидан бўлиб, у Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший, Абулқосим Исмоил ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Зоҳирий ва бошқалардан ҳадис ўрганган¹. Мен (Самъоний) ундан Марвда ва Фандин қишлоғида ҳадислар ёзиб олдим. Абулфазл Фандиний фикҳ олими ва солиҳ шайх эди. У 462/1070 йил муҳаррам ойининг 16-куни Фандинда туғилиб, 541/1147 йил муҳаррам ойининг 20-куни, сешанба аср пайтида дафн этилган. Мен унинг жаноза намозини ўқиш ва дафн этиш учун Фандинга бордим².

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулвоҳид ибн Юсуф Хулуқий Ҳилолий Марв қишлоқларидан Янги Бузаншоҳда 458/1066 йилда туғилган. У Имом (рахимахуллоҳ)нинг асҳобларидан бўлиб, ундан илм ўрганган. Хулуқий икки имом – бобом Абулмузаффар ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший³ ва бошқалардан ҳадис эшитган. Мен ундан Янги Бузаншоҳ қишлоғида ёзиб олдим⁴.

Шайх, имом, ҳофиз, хатиб сифатида танилган марвлик муҳаддис Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Саҳл ибн Абу Толҳа Марвазий Санжий Марвнинг Катта Санж қишлоғида туғилган. У Исмоил ибн Муҳаммад Зоҳирий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганган⁵.

Шамсуддин Заҳабийнинг ёзишича, Саййид Абулмаъолий Фазлуллоҳ ибн Жаъфар ибн Ҳусайнни баъзи асҳобларимиз

¹ SD-disk: Ал-Мактабат алфия ли суннати набавия. Аммон: Турос электрон-тадқиқот маркази, 1999. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир. 2-жилд. – Б. 133.

² Ўша манба. 2-жилд. – Б. 133.

³ Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший тўғрисида кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.

⁴ Ўша манба. 2-жилд. – Б. 166.

⁵ Шамсуддин Муҳаммад Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. – Байрут: Муассаса ар-рисола. 1413 ҳ. 20-жилд. – Б. 284.

Марварруд аҳлининг таниқли шахсларидан бири сифатида эътироф этишган. У Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг «Муснади»ни ўрганган¹. Шунингдек, Марваррудда туғилган Абу Бакр Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Аббос Марваррудий Абу Исо Термизий, Абулқосим Ҳузоъий, Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийлардан ривоят қилган ҳадислар «Жомий» китобига кирган².

Шошлик муҳаддислардан айримлари Марвга келиб, ўзининг илмий фаолиятини давом эттирган. Жумладан, Абулвардон Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Абдурахим Шоший Суфий Шошдан бўлиб, у Марвда яшаган. У Қуръон ва яхшилик аҳлидан эди. Абулвардон ибн Абдурахим Шоший кўп Қуръон тиловат қиларди, солиҳ киши эди, У Бағдодга бориб, Абулҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Фарроъ ва бошқалардан ҳадис ўрганган. Ҳижрий 528/1134 йилнинг охирида Марвда вафот этган³. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший Суфий Шош аҳлидан бўлиб, Марвда Розик дарёси қирғоғидаги хонақоҳда яшаган. У кишиларга кўп яхшилик қилувчи ва ибодатгўй, хокисор ва солиҳ шайх эди. У менинг бобом Имом Абулмузаффар Самъоний, Абулқосим Ҳибатуллоҳ ибн Абдулворис Шерозий Ҳофиз ҳамда Абу Саъд Муҳаммад ибн Хорис Хорисий ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганган⁴.

Самъоний Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шошийдан Марвда ҳадислар ёзиб олган ва уни қаттиқ ҳурмат қилган: «Мен ундан фотиҳа олганман ва уни зиёрат қилардим. Ундан эшитган ҳадислар ривоятини Ҳибатуллоҳ Шерозий тўплаб, «Арбаъин» китобини ёзган. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший тахминан 450 йилларда Шошда туғилган. Ва у Марвда

¹ SD-disk: Ал-Мактабат алфия ли суннати набавия. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир. 2-жилд. – Б. 26–27.

² Ўша манба. 2-жилд. – Б. 56–57.

³ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 229.

⁴ ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир. 1-жилд. – Б. 518.

518 йилнинг охири ёки 519 йилнинг бошида вафот этиб, Розик дарёси қирғоғи бўйига дафн этилган¹.

Юқорида қайд этганимиздек, яна бир шошлик муҳаддис Абу Амр Усмон ибн Муҳаммад ибн Мусо Шошийдан ал-Ҳасан ибн Масъуд Фарроъ ҳадисларни жамлаб, «Кичик Арбаъин»ни таълиф этган. Бу ҳақда Самъоний шундай ёзади: «Абу Амр Усмон ибн Муҳаммад ибн Мусо Шоший Фашоний Марвнинг Фашон аҳлидан бўлиб, у кўп ибодат ва таҳажжуд қиладиган солих, воиз, шайх эди. Шу билан бирга, у сахар пайтида доимий равишда зикр ва азон айтган. У отамдан, Абу Муҳаммад Ҳусайн ибн Масъуд Фарроъ Бағавий ва бошқалардан ҳадис ўрганган. Шошлик шайх, муҳаддис 556 йилнинг Рабиъ улохир ойининг 2-куни жумада намоздан кейин Бувайна қишлоғида вафот этган ва у ерга дафн этилган»².

Фашон аҳлидан ҳисобланмиш асли Шошда туғилган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Мусо Шоший Фашоний солих, хокисор, факих бўлган. У фикҳни Марваррудда Имом Абу Муҳаммад Ҳусайн ибн Масъуд ибн Фарроъ Бағавийдан ўрганган. Шунингдек, ундан ҳадис ҳам эшитган³. Самъоний «Мен ундан Фарроъ жамлаган «Арбаъин»ни эшитдим», деб ёзган⁴.

Самъоний меросида «Китоб ал-Ансоб» («Насабнома») алоҳида ўрин тутади. Унда насаблар алифбо тартибида берилиб, шахснинг келиб чиқиши, насл-насаби, туғилган шаҳар ва қишлоқ, касб-кори тўғрисида қисқача ҳам географик, ҳам биографик маълумотлар акс этган. Тарих фанлари доктори Ш.Камалиддинов «Китоб ал-Ансоб» Шарқ, айниқса, Ўрта Осиё халқлари тарихи, жуғрофияси, маданиятига оид қимматли манба ҳисобланади», деб эътироф этган⁵.

¹ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 518.

² Ўша манба. 1-жилд. – Б. 549.

³ Ўша манба. 2-жилд. – Б. 174–175.

⁴ Ўша манба. 2-жилд. – Б. 175.

⁵ Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-Ансоб» Абу Саъда Абдулкарима ибн Муҳаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993. – С. 14.

Ўз даврида В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский ва бошқа олимлар ушбу асарга юксак баҳо беришган. Жумладан, В.В.Бартольд Ўрта Осиё тарихи, жуғрофияси ва адабиёти тарихини ўрганишда унинг муҳим эканлигини таъкидлаган¹.

И.Ю.Крачковский эса бу ёдгорлик тўғрисида шундай деган: «Эхтимол, у Ўрта Осиё тарихи, жуғрофияси масалалари бўйича доимо фойдали справочник бўлиб қолади»².

Ўрта Осиёдаги шаҳарлар, жумладан, Шош воҳасига кирувчи шаҳар ва қишлоқлар, аҳоли пунктлари, жой номларига оид географик, топографик маълумотлар Ш. Камалиддиновнинг тадқиқотида³ батафсил ёритилган. Ушбу монографияда шошлик муҳаддислар фаолияти тўғрисидаги асосий материаллар араб манбаларидан олинган. Энди Шоший нисбасидаги муҳаддислар ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотларга тўхталиб ўтамиз.

2.1.1. Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший

Имом Шоший номи билан танилган юртдошимиз Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ҳадис илмига ҳисса қўшган олимлардан ҳисобланади. Унинг номи жуда кўп араб манбаларида ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилади.

Унинг тўлиқ исми – Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб ибн Сурайж⁴ (баъзи манбаларда Шурайх⁵ деб келтирилган) ибн

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. в 9 т. т.1, – М.: 1963. – С. 81

² Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Избр. соч. в 7 т. т. 4, – М.: 1957. – С. 318.

³ Қаранг: Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-Ансоб» Абу Саъда Абдулкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – Т.: 1988.

⁴ Абу Фазл Иёз ибн Мусо ибн Иёз ал-Яҳсабий. ал-Икмол. Дор ал-Вафо, 1998. 4-ж. – Б. 276; SD-disk: Ал-Мақтабат алфия ли суннати набавия. Абу Бакр Мухаммад ибн Абдулгани ал-Бағдодий. ат-Такйид. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1408 ҳ. 1-жилд. – Б. 479; Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1413 ҳ. 15-жилд. – Б. 359; Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара. Мақтабат ал-улум вал-хикам. 1990. 1-жилд. – Б. 11.

⁵ SD-disk: Ал-Мақтабат алфия ли суннати набавия. Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Аҳмад ал-Макдисий. ал-Аҳодис ал-мухтор. – Маккаи мукаррама: Мақтабат ан-наҳдат ал-ҳадис. 1-жилд – Б. 120; Мухаммад ибн Тоҳир ибн ал-Қайсароний. Тазкират ал-хуффо. ар-Риёд:

Маъқил Шоший Бинкасий¹ Туркий Маъқилий² Адиб³ бўлиб, унинг туғилган йили манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Аммо муҳаддиснинг вафот этган йили ҳижрий 335 (милодий 947) деб аниқ кўрсатилган.

Маълумки, ҳижрий учинчи (милодий IX) асрда Мовароуннахр ва Хуросонда ҳадис илми ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилган. Ушбу давр барча манбаларда ҳадис илмининг олтин даври сифатида эътироф этилади.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший айнан мана шу олтин даврда фаолият кўрсатди. Манбаларда келтирилишича, Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший илм-маърифат ўрганиш мақсадида Бухоро, Самарқанд, Насаф ва Термиз каби шаҳарларда бўлиб, таниқли муҳаддислардан сабоқ олган. У ўз илмини янада бойитиш мақсадида хорижий юртларга ҳам сафар қилган. Жумладан, Балх шаҳрида Закариё ибн Яхё ибн Асад Марвазий, Исо ибн Аҳмад Асқалоний⁴, Бағдодда Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Яхё ибн Жаъфар Забарқон⁵ ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганган.

Машҳур араб тарихчиси Шамсуддин Заҳабийнинг таъкидлашича, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший Исо ибн Асқалоний, буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад Термизий⁶, Закариё ибн Марвазий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ибн Муно-

Дор ас-самийй, 1415 ҳ. 3-жилд. — Б. 827.

¹ Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. — Байрут: Дор ал-фикр. 1-жилд. — Б. 58.

² Абу Саъд Абдулқарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ал-Ансоб. — Байрут, 1988. 8-жилд. — Б. 12; Шамсуддин Муҳаммад аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. — Байрут, 1997. 15-жилд. — Б. 359.

³ Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. — Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-хикам, 1990. 1-жилд. — Б. 11–12.

⁴ Қаранг: ас-Самъоний. ал-Ансоб. — Байрут, 1980. 2-жилд. — Б. 317; Яна қаранг: SD-disk: Ал-Мактабат алфия ли суннати набавия. Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулгани ал-Бағдодий. ат-Тақйид. — Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1408 ҳ. 1-жилд. — Б. 479; Муҳаммад ибн Тоҳир ибн ал-Қайсароний. Тазкират ал-хуффо. ар-Риёд: Дор ас-самийй, 1415 ҳ. 3-жилд. — Б. 827.

⁵ ат-Тақйид. 1-жилд. — Б. 479; Тазкират ал-хуффо. 2-жилд. — Б. 634; Сийар аълом ан-нубало. 15-жилд. — Б. 359.

⁶ ас-Самъоний ал-Ансоб. 2-жилд. — Б. 312; ат-Тақйид. 1-жилд. — Б. 479; Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. — Б. 827; Яна қаранг: Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулгани ал-Бағдодий. Такмилат ал-икмол. — Маккаи мукаррама: Жомият умма ал-кура, 1410 ҳ. 3-жилд. — Б. 487.

дий, Ҳамдон ибн Али Варроқ, Аҳмад ибн Мулоъиб, Муҳаммад ибн Исо Мадоний, Абу Бухтарий, ибн Шокир, Али ибн Саҳл, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Қассор, Яҳё Абу Толиб, Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Муҳаммад ибн Исҳоқ Соғаний ва бошқалардан ҳадис эшитган ҳамда ўрганган¹.

Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг илм бобида етукликка етишишига оиладаги маърифат ўчоғи муҳим аҳамият касб этди. Маълумки, муҳаддис яшаб ўтган аср ҳадис илми шаклланишидаги олтин давр бўлиши билан бир қаторда, олтита буюк муҳаддис, шунингдек, Абу Ҳотам Розий, Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Солиҳ Жазра, Абу Яъло Мавсалий, Ибн алЖаруд ва бошқа муҳаддислар пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг ҳадиси шарифларини тўплаб ва уни муҳофаза қилишда ўзларининг кучларини аямадилар.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший яшаган даврда Самарқанд, Бухоро ва Термиз илм-маърифат ўчоғи сифатида юксак даражадаги илмий муҳити ҳамда олимлари билан донғи кетган эди. Имом Шоший илм олишни илк болалик чоғлариданоқ бошлаган. Бирор нарсани истеъфода этиш ниятида у киши олимларнинг турли мавзудаги илмий мажлисларида қатнашарди. Шунингдек, Исо ибн Аҳмад Асқалонийдан ҳадис илмини ўрганиб, кун сайин уни бойитиб борар эди. Асқалоний Имом Ҳайсам ибн Кулайб Шоший вафотидан 67 йил олдин, 268 йили вафот этади. Кулайб Шоший ҳадис илми билан шуғулланишда давом этди².

Кўриниб турибдики, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад Термизий ва бошқа кўплаб муҳаддислардан ҳам сабоқ олган. Тарих фанлари доктори У.Уватов ёзганидек, «имом Шошийнинг устозлари жуда кўп бўлиб, элликдан ортиқ машхур олиму машойихлардан ҳадис ўргангани

¹ Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 15-жилд. – Б. 359.

² Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 1410 ҳ. 1-жилд. – Б. 13.

ҳақида аниқ маълумотлар бор. Унинг энг машҳур устозларидан термизлик буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад Термизий, маккалик Абул Ҳасан Бағовийларни кўрсатиш мумкин¹. Шу ўринда, Ҳайсам ибн Қулайб Шоший устозларидан энг машҳурларини санаб ўтишни лозим деб топдик:

1. Иброҳим ибн Абдуллоҳ Қасор Абасий Куфий (ваф. 279/892).

2. Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Муслим ибн Муоъз Абу Муслим Кажий Басрий (ваф. 292/5).

3. Аҳмад ибн Хозим ибн Абу Ғарза Абу Амр Куфий (ваф. 276/8).

4. Аҳмад ибн Зухайр Абу Ҳайсама ибн Ҳарб Абу Бакр Насоий Бағдодий (ваф. 279/892).

5. Аҳмад ибн Али ибн Фазл Абу Жаъфар Хаззоз Мукриъ (ваф. 286/899).

6. Аҳмад ибн Мулоиъ ибн Ҳайон Абу Фазл Бағдодий (ваф. 275/889).

7. Хорис ибн Муҳаммад ибн Абу Асома Доҳир Абу Муҳаммад Тамимий Бағдодий (ваф. 282/897).

8. Муҳаммад ибн Исо ибн Савра Абу Исо Термизий (ваф. 279/892).

9. Муҳаммад ибн Юнус ибн Мусо ибн Сулаймон Кадимий, Басрий (ваф. 286/899).

10. Яҳё ибн Абу Толиб Жаъфар ибн Забарқоний (ваф. 275/889)².

Йирик тарихчи Шамсуддин Заҳабий ўзининг «Сийар аълом ан-нубало» («Олижаноб алломалар сийратлари») аса-рида «ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший мовароуннаҳрлик

¹ Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодиға оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари. – Т.: Университет. 2003. – Б. 48.

² Қаранг: Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 1990. 1-жилд. – Б. 14–17; Яна қаранг: Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 15-жилд. – Б. 359; Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. 1-жилд. – Б. 500; ат-Тақийд. 2-жилд. – Б. 298; ат-Тазкират. 3-жилд. – Б. 848; Шазарат аз-заҳаб. 2-жилд. – Б. 342.

таниқли ва ишончли муҳаддис, сайёҳ (у жуда кўп шаҳарларни кезган), ҳофиз (ўша даврда йигирма минг ҳадис ёдлаган киши «ҳофиз» номи ила улуғланган), адиб бўлган»¹, деб ёзган.

Машҳур библиограф Ёқут Ҳамавийнинг хабар беришича, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший имом, ҳофиз, сайёҳ, муҳаддис ва адиб бўлган. Адаб илмини Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим ибн Қутайбадан Бағдодда таҳсил олган².

Баъзи манбаларда Шошийнинг адиб деб таърифланишидан у адабиётга оид асарлар ҳам яратган бўлиши керак. Келажакда унинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш бу масалага аниқлик киритади деб ўйлаймиз³.

Муҳаммад ибн Тохир ибн Қайсароний қаламига мансуб «Тазкират ал-хуффоз» («Ҳофизлар тазкираси») асарида шундай ёзган: «Шоший – Ҳофиз ишончли муҳаддис – Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб ибн Шурайх ибн Маъқил Маъқилий аш-Шоший Мовароуннаҳр муҳаддисси бўлиб, «Муснади кабир» асарининг муаллифидир»⁴.

Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ишончли муҳаддис ва унинг «ал-Муснад» («Муснад ал-Кабир») асари тўғрисида олимнинг номи зикр этилган деярли барча манбаларда эътироф этилган. Жумладан, биз фойдаланган манбаларда Ҳайсам ибн Кулайб Шоший «Имом, ҳофиз, ишончли муҳаддис ва «Муснад ал-Кабир» муаллифи»⁵ сифатида ёзилган. Машҳур тарихчи Шамсуддин Заҳабий ўзининг кўп асарларида Ҳайсам ибн Кулайб Шошийни зикр этган. Шунингдек, «Табакот алмуҳаддисин» («Муҳаддислар табақалари») асарида қуйи-

¹ Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 15-жилд. – Б. 359.

² Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. 1-жилд. – Б. 500.

³ Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари. – Т.: Университет, 2003. – Б. 49.

⁴ Муҳаммад ибн Тохир ибн ал-Қайсароний. Тазкират ал-хуффоз. 3-жилд. – Б. 848.

⁵ ас-Самъоний. ал-Ансоб. 2-жилд. – Б. 317; Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 15-жилд. – Б. 359; Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. 1-жилд. – Б. 500; Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилд. – Б. 1684; Абу Бакр Муҳаммад ал-Бағдодий. Такмилият ал-икмол. 1-жилд. – Б. 504; Абу Бакр Муҳаммад ал-Бағдодий. ат-Такйид. 1-жилд. – Б. 173, 396, 403, 425, 479; Яна қаранг: Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший. ал-Муснад. – Б. 5–18.

дагича ёзган: «ал-Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ҳофиз бўлиб, «Муснад» асари муаллифи(соҳиби)дир»¹.

Юқоридаги фикрлар Ҳайсам ибн Кулайбни Мовароуннаҳр муҳаддиси Имом Шоший сифатида бутун дунёга машҳур бўлганини кўрсатади. Ўрта аср араб муаллифлари унинг номини «Имом Шоший» дея эҳтиром билан тилга олиб, уни ҳадис илмининг буюк алломаларидан бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтишган.

Имом Шоший кўп шогирдлар етиштирган. Улар орасида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда Исфажоний, Абулқосим Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Хузоъий, Абу Наср Бухорий Калабозий, Мансур ибн Наср ибн Абдурахим Самарқандий каби таниқли олимлар борлиги қатор манбаларда қайд этилган.

Имом Шоший илмий фаолиятининг аксар қисми Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида кечган, чунки унинг кўп шогирдлари мана шу шаҳарларда яшаганлар². Хусусан, Ҳайсам ибн Кулайб Шошийдан аллома, шофиъиянинг шайхи Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Басир³, имом, ҳофиз, сайёҳ, муҳаддис Абу Абдуллоҳ ибн Манда⁴, имом, ҳофиз Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Али ибн Рустам Бухорий Калабозий⁵, Абулфазл Мансур ибн Наср ибн Абдурахим Коғазий⁶, Мансур ибн Наср ибн Абдурахим Самарқандий⁷ лар ҳадис илмини ўрганишган ва ундан ҳадислар ривоят қилишган.

¹ Шамсуддин аз-Заҳабий. Табакот ал-муҳаддисин. – Аммон: Дор ал-Фуркон. 1404 х. 1-жилд. – Б. 111.

² Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари. – Т.: Университет, 2003. – Б. 48.

³ Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 466.

⁴ Ўша манба. 17-жилд. – Б. 30.

⁵ Ўша манба. 17-жилд. – Б. 94.

⁶ Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Бағдодий. Такмилат ал-икмол. – Маккаи мукаррама: Жомият умма ал-кура, 1410 х. 1-жилд. – Б. 232.

⁷ Муҳаммад ибн Тохир ибн ал-Қайсароний. Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 848.

Шамсуддин Заҳабий Имом Шошийни ҳижрий 335 (милодий 947) йилда Самарқандда вафот этган деб хато кўрсатган. Аслида, Имом Шоший умрининг охириги йилларида Бухорода истиқомат қилиб, кейин Шошга қайтиб келган ва ҳижрий 335 (милодий 947) йилда Шошда вафот этганлиги қатор ишончли манбаларда қайд қилинган¹.

«Муснад» асари ҳақида

Имом Шошийнинг «ал-Муснад» («ал-Муснад ал-Кабир») номли асари ҳадисларга бағишланган. Бу асарнинг ягона қўлёзма нусхаси яқин вақтгача Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «аз-Зоҳирия» кутубхонасида 277 рақам остида сақланган, кейинчалик Дамашқдаги нодир қўлёзмалар сақланадиган «Мактабат ал-Асад» номли кутубхонага ўтказилган. 192 varaқ-дан иборат ушбу қўлёзма ҳижрий 558 (милодий 1163) йилда хаттот Ҳофиз Зиёуддин Муқаддасий томонидан насх хатида кўчирилган. Ушбу қимматли асар Дубай шаҳридаги «Марказ аддаъват валиршод» аъзоси, йирик ҳадисшунос олим, доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ томонидан тадқиқ этилиб, бир неча жилдда Мадинаи Мунавварада нашр этилган². Ҳозирда бизда унинг фақат 1-жилди мавжуд. Тарих фанлари доктори У.Уватов ёзганидек, доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ томонидан ҳар тарафлама мукаммал илмий асосга таяниб бажарилган ушбу нашр, шубҳасиз, бундан минг йиллар муқаддам буюк ватандошимиз Имом Шоший ҳазратлари яратган улкан илмий-маънавий меросни ўрганишда катта аҳамиятга моликдир³. Доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ Имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг «ал-

¹ Қаранг: Абу Бакр Мухаммад ибн Абдулгани ал-Бағдодий. ат-Тақйид. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1408 х. 1-жилд. – Б. 479; Абу Бакр Мухаммад ибн Абдулгани ал-Бағдодий. Такмилат ал-икмол. – Маккаи мукаррама: Жомият умма ал-кура, 1410 х. 3-жилд. – Б. 487; Абу Саъд ас-Самъоний. ал-Ансоб. – Байрут, 1980. 7-жилд. – Б. 246.

² Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара. Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 1990.

³ Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари. – Т.: Университет, 2003. – Б. 49.

Муснад» асарини тадқиқ этиш натижасида ушбу китоб айнан Ҳайсам ибн Кулайб Шоший қаламига мансуб эканлигини қуйидагича асослаб берган:

1. Бу китобда мавжуд ҳар бир ҳадиснинг исноди Ҳайсам ибн Кулайбнинг шайх (устоз)ларидан бошланиши, яъни Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Абу Исо Термизий, Абу Ҳотам Розий, Исо ибн Аҳмад Балхий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шокир ва бошқалар.

2. Китобдаги ҳадислар иснодида Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший шогирдларининг бўлиши, масалан, Абулқосим Али ибн Аҳмад Хузоъий ва Абулқосим Аҳмад ибн Абу Мансур Халилий¹. Шунингдек, доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳнинг таъкидлашича, бу асар асли 15-жылддан иборат бўлиб, биз фойдаланаётган «ал-Муснад» китоби 7-жылддан бошланган. Лекин бешинчи, олтинчи жылдларнинг охириги саҳифалари топилган. Ундаги ҳадисларнинг ҳаммаси Али (р.а.)га тегишлидир. Асарнинг қолган топилган қисмларини ўқиб бўлмайдиган даражага етиб қолганлиги учун уларни таҳрир қилиш мушкул².

Ислом оламида ҳадис илмига доир «Саҳиҳ», «Муснад» ва бошқа турдаги кўплаб асарлар ёзилган. Уларни ёзишда муаллифлар турли услубларни қўллашган. Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ҳам «Муснад» асарини ёзишда ўзига хос йўлни тутди. Муаллиф ҳадисни тўғри ёки тўқималигига қараб эмас, балки саҳобаларга қараб жойлаштирган. Саҳобалар ҳар бирининг ҳадисини алоҳида-алоҳида қилиб келтирган.

Мазкур китобнинг мавзуси унинг «ал-Муснад» номидан маълум бўлиб, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший уни саҳоба муснадлари бўйича тартиблаган ва ҳар бир саҳоба ривоят қилган ҳадисларни жамлаган. «ал-Муснад» китобида ҳадислар қуйидаги услубда берилган:

¹ Қаранг: Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 1990. – Б. 7–10.

² Қаранг: Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактаб ал-улум вал-ҳикам, 1410 ҳ. 1-жылд. – Б. 29.

– аввал тўрт (чоҳорё) халифанинг муснадлари, кейин жаннат башорати келган ўнта саҳоба ҳамда бошқа саҳобаларнинг ҳадисларини алифбо тартибида келтирган;

– муаллиф баъзи ҳолларда саҳобанинг қисқача таржимаи ҳолини айтиб ўтади. Баъзида эса унинг фақат исми, куньяси ва нисбати билан чекланади;

– саҳобаларнинг иснодларини улардан ривоят қилинган тартибга кўра жойлаштирган;

– ҳадисларни ривоят қилишда уларнинг иснодлари, матнлари тўғрисида сўз юритилмаган. Айрим ҳолларда ҳадиснинг исноди, матни тўғрисида тўхталиб ўтилган;

– муаллиф ҳадисларни саҳиҳ ёки ҳасанга ажратмай, уларни аралаш ҳолда берган. Барча ҳадисларни аниқ баён этган;

– айрим ҳадисларнинг исноди бир хил бўлса, ҳадис матнини келтириб, «мислаҳу» ёки «наҳваху», яъни «унга ўхшаш», «унга тегишли» каби сўзларини келтириш билан чекланган.

Мухими, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший “Муснади Шоший” асарида ҳадисларни аниқ баён этган. Расулulloҳ (с.а.в.): *“Муслмонни сўкиш фосиқлик, ўлдириш эса кофирликдир”*, – дедилар. Демак, бирор кишини ҳақорат ва мазах қилиш, айниқса, сўкиш фосиқлик аломати экани ушбу ҳадисдан яққол кўриниб турибди. Айнан шу мазмундаги ҳадисларни асардан келтириш мумкин. Жумладан, 602-ҳадисда шундай ёзилган: “Аҳмад ибн Хозим, Авн ибн Солим, Абу Бакр Нақшалий, Аъмашдан, у Шақикдан, Шақик Абдуллоҳдан Абдурахмон Сафога юзланиб, *“Эй, тил яхши нарсаларни айт, мукофот оласан. Пушаймон қилишингдан олдин жим тур, тинч бўласан”*. Шақик деди: *“Бу сен эшитган нарсамми?!”* У деди: *“Расулulloҳдан одам болаларининг аксар гуноҳи тилидан бўлади”* деганларини эшитганман¹.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший Имом Бухорий, Термизий, Асқалоний ва Ибн Ҳиббон каби муҳаддислар катори ўзининг

¹ Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. ал-Муснад. – Мадинаи мунаввара: Мактаб ал-улулум вал-ҳикам, 1410 х. 2-жилд. – Б. 78.

“Муснад”ида ижтимоий ҳимоя масалаларига катта эътибор қаратгани ва бу борада нақл қилинган саҳиҳ ҳадисларни жамлаб келтирганлигини кузатиш мумкин. Ижтимоий ҳимоя масалаларига доир ҳадислар бева-бечораларга ҳар томонлама кўмаклашиш, қариндош-уруғлар бир-бирига ёрдам қўлини чўзишга ундайди. Жумладан, Савод ибн Али ибн Жобир ал-Куфий Намирнинг набираси Абу Бакр ал-Айн Осим ибн Алидан, у Қайсдан, у Абу Ҳусайндан, у Яҳё ибн Висобдан, у Масрукдан, у Абдуллоҳдан ривоят қилади: *“Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: “(Эй) Билол Аллоҳ таоло (ризқни) озайтириб қўйишидан қўрқмай хайри эҳсон қилинг”*¹. Ушбу ҳадисни Абу Бакр Аҳмад ибн Амр ибн Абдулҳолик Баззор Ҳофиз² (ваф. 292/5) ўзининг “Муснад” асарида Иброҳим ибн Зиёд Осим ибн Алидан келган ривоят билан келтирган. Абулқосим Сулаймон ибн Аҳмад Табароний³ (в. 360/971 й.) ўзининг “Муъжам” асарида Жаъфар ибн Муҳаммад Фирёбидан келган санад билан нақл қилган. Табароний нақл қилган ҳадисда, *Расулуллоҳ (с.а.в.)га Билол бир сават хурмо бераётганида: “Эй, Билол, бу саватдаги нима?” – дедилар. Билол: “Мен буни сизга атаб тердим” – деб жавоб беради. Шунда Расулуллоҳ: “Билол жаҳаннам оловидан бўлган бугдан қўрқмайсанми? Аллоҳ ризқни камайтиришидан қўрқмай хайри эҳсон қилгин” – дедилар*⁴. Бу ҳадиснинг гарчи лафзи бошқа бўлгани билан Шошийнинг “Муснад”ида келтирилган ҳадис мазмуни билан бир хилдир. Булардан ташқари ушбу ҳадисни Аҳмад ибн Ҳажар Маккий, Ҳайсамий, Шофий⁵ (ваф. 973/1565) “Мажмаъ аз-завоид” асарида, Жалолиддин Абдурахмон ибн

¹ Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. Муснад. Мадинаи мунаввара. Мактаб ал-улум ва-л-ҳикам. 1410/1990. Ж. I – Б. 388, 389, 390, 391.

² Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдли. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. – Б. 1160.

³ Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдли. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 1198.

⁴ Абулқосим Сулаймон ибн Аҳмад ат-Табароний. Муъжам ат-Табароний ал-кабийр. Ж. I – Б. 342.

⁵ Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдли. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 1041.

Абу Бакр Суютий¹ (ваф. 911/1505) “Жоме ал-масонид ва ал-маросил” асарида, Аҳмад ибн Али Мавсалий² (ваф. 307/919) “Муснад” асарида, Валий ад-дин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Хатиб Табризий “Мушкот ал-масобих” асарида келтирганлиги Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг “Муснад” асари қанчалар ишончли эканлигидан дарак беради.

Ушбу ҳадисда бева-бечораларга хайри-эҳсон қилиш ғояси илгари сурилмоқда. Бу ғоя замирида муҳтож инсонлар ва кам таъминланган оилаларга моддий ва маънавий жиҳатдан ёрдам қўлини чўзиш, энг муҳими, жамиятда ўзаро кадр-қиммат, меҳр-оқибат ва бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш каби олийжаноб мақсадлар ётади.

Исо ибн Аҳмад Аскалоний Язид ибн Ҳорундан, у Ҳажжож ибн Артотдан, у Сулаймон ибн Саҳимдан, у Талҳа ибн Убайдуллоҳдан ривоят қилади: *“Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: “Аллоҳ саҳиҳ саҳийликни ва ҳусни-хулқни суяди. Ёмон хулқни эса, ёмон кўради. Аллоҳ таолони эъозлаш уч нарсани ҳурмат қилиш билан амалга ошади: ислом хизматида сочи оқарганларни; қориларни ва адолатли подшоҳларни”*³. Ушбу ҳадис Ҳофиз Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абу Шайба Абасий (ваф. 235/849) нинг⁴ “Мусаннафу Абу Шайба” номли асарида, Шаҳобиддин Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Аскалоний (ваф. 852/1448) нинг⁵ “Фатҳу-л-борий” асарида келтирилган. Лекин иккала асарда ҳам ушбу жумла *“Аллоҳ таолони эъозлаш уч нарсани ҳурмат қилиш билан амалга ошади: ислом хизматида сочи оқарганларни; қориларни ва адолатли подшоҳларни”* шаклида келтирилмаган. Бундан

¹ Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдди – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 4042

² Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдди. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 1159.

³ Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. Муснад. Мадинаи мунаввара. Мактаб ал-улум ва-л-ҳикам. 1410/1990. Ж. I – Б. 80–81.

⁴ Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдди. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 1158.

⁵ Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. 2-жилдди. – Макка: Мактабату-л-файсалий, 1981. Ж. I. – Б. 55.

кўриниб турибдики, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший доимо ҳар томонлама ишончли ҳадисларни ривоят қилган.

Абдулкарим ибн ал-Ҳайсам Абулямандан, у Шуайбдан, у Абдуллоҳ ибн Абу Ҳусайндан, у Навфал ибн Мусоҳиқдан, у Саъид ибн Зайиддан ривоят қилади: *“Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: “Раҳим Раҳмондан бир бўлакдир. Кимки қариндош-уруғларига силаи раҳм қилса, Аллоҳ у банда билан Ўзининг ўртасини боғлайди, кимки уни узса, Аллоҳ у бандани Ўзидан узоқлаштиради” дедилар*¹. Ушбу ҳадисни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810–870), Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 957), Муҳаммад ибн Исо Термизий (209/824–279/892), Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Ҳиббон Бустий (ваф. 354/965)² каби муҳаддислар ўзларининг шоҳ асарларида келтиришган. Ушбу ҳадис “ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ”да 585-рақам остида ривоят қилинган бўлиб, Шоший келтирган ривоят билан бир хилдир. Бошқа муҳаддислар келтирган ривоятларнинг матнларида турлича қўшимчалар бўлишига қарамай Шошийнинг “Муснади”да келтирилган ҳадис маъносига мос келади.

Умуман олганда, Имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший қаламига мансуб «ал-Муснад» китобида инсонларни одоб-ахлоқ, меҳр-оқибат, ҳалоллик, поклик, адолат, имон-эътиқодга даъват этувчи ҳадислар билан бир қаторда кишиларни қотиллик, разолат, фитна-фасод, зулм каби иллатлардан қайтарувчи ҳадислар ҳам ўз ифодасини топган.

2.1.2. Абу Саъид Исо ибн Солим Шоший

Исо ибн Солим Абу Саид Шоший (ваф. 232/847) – Шош аҳлидан³, у Арис (куёв) деб танилган⁴, унинг куньяси Абу

¹ Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. Муснад. Ж. I – Б. 273.

² Хожа Халифа. Кашф аз-зунун. Ж. I. – Б. 7343.

³ Муҳаммад ибн Хиббон ибн Аҳмад Абу Ҳотам ат-Тамимий. ас-Сикот. – Байрут: Дор ал-фикр, 1975. 8-жилд. – Б. 494.

⁴ Қаранг: Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан Абулмаҳсин ал-Ҳусайний. ал-Икмоли-Ҳусайний. Карачи: 1989. 1-жилд. – Б. 330; Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Хатиб ал-Бағдодий. Тарихи Бағдод ал-Мадинаат ас-Салом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1997. 11-жилд. – Б. 161.

Саъиддир¹. У ишончли муҳаддис бўлиб, эл-юрт кезган. Исо Шоший Абу Худба Иброҳим ибн Худба², Убайдуллоҳ ибн Амр, Бақия ибн Валид ва бошқалардан ҳадислар ривоят қилган. Абу Бакр Хатиб Бағдодийнинг хабар беришича, «У Бағдодга келган ва бу ерда йирик муҳаддис, фикҳшунос олим Абдуллоҳ ибн Муборак, Убайдуллоҳ ибн Амр Раққий ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олган»³. Исо Шошийдан машҳур олим Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулазиз Бағавий⁴, Муҳаммад ибн Бишр ибн Матор, Идрис ибн Абдулкарим Мукриъ, Мусо ибн Ҳорун Ҳофиз, Аҳмад ибн Ҳасан ибн Абдулжаббор Суфий⁵, Абу Зуръа⁶ ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Кўриниб турибдики, Исо ибн Солим Шошийдан қатор олимлар ҳадислар ривоят қилишган. У ўрта аср араб муаллифлари асарларида ҳадис ривоят қилувчи ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилган. Шунингдек, Исо ибн Солим Шошийдан ҳадислар билан бир қаторда ҳикматли иборалар ва хабарлар ривоят қилинган. Хусусан, «Таҳзиб ал-камол» («Камолот ривожии») китобида: «Исо ибн Солим Шоший Раққийдан айтишича, Маймун ибн Михроннинг шундай деганини эшитдим: «Эй, Қуръон асҳоблари! Қуръонни дунёда фойда кўрадиган восита қилиб олманглар. Мол-дунёни дунёдан изланглар, охиратдан эса охиратни изланглар!» – деб ёзилган»⁷.

¹ Ас-Сикот. 8-жилд. – Б. 494.

² Аҳмад ибн Али ибн Ҳожар ал-Аскалоний. Лисон ал-мизон. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1986. 1-жилд. – Б. 119.

³ Тарихи Бағдод. 11-жилд. – Б. 161.

⁴ Такмилат ал-Икмол. 3-жилд. – Б. 487.

⁵ Тарихи Бағдод. 11-жилд. – Б. 161.

⁶ Ал-Икмол ли-Ҳусайний. 1-жилд. – Б. 330.

⁷ Юсуф ибн аз-Закий Абдурахмон Абулҳажжоз ал-Музий. Таҳзиб ал-камол. – Байрут: Муассасат ар-рисола, 1980. 29-жилд. – Б. 219.

2.1.3. Абу Муҳаммад Жаффар ибн Шуайб Шоший

Абу Муҳаммад Жаффар ибн Шуайб Шоший (ваф. 294/907)– муҳаддис. Шошда туғилган. Машҳур тарихчи Абу Саъд Самъонийнинг таъкидлашича, Жаффар ибн Шуайб Шоший ҳижрий 287 (милодий 900) йилда Нишопурга келиб, Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Юсуф Тамомий, Абу Рабиъ Холид ибн Юсуф Самтий, Яъқуб ибн Ҳумайд, Исо ибн Ҳаммод ва Абу Тохир Аҳмад ибн Амр Саржийлардан ҳадис илмидан таълим олган¹. Жаффар ибн Шуайб Шошийдан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳофиз, Абу Бакр Аҳмад ибн Али Розий Ҳофиз², Салама ибн Шабиб Найсобурий, Абдуллоҳ ибн Абдулҳаким Мисрий, Иброҳим ибн Назир Самарқандий³ ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган. «Тарихи Бағдод» китобида қайд этилишича, Жаффар ибн Шуайб Шоший Бағдодга ҳожи бўлиб келган. Бу ерда у ҳадислар ривоят қилган. Ундан Исмоил ибн Али Хутобий, Абдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Мосий, Абулҳасан Аълоий ибн Исмоил Исҳоқ ибн Солим Шоший⁴ ҳадис эшитишган ва ривоят қилишган⁵.

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Сулаймон Ҳофизнинг Бухорода хабар беришича, Абу Муҳаммад Жаффар ибн Шуайб Шоший ҳижрий 294 (милодий 907) йилда Шошда вафот этган⁶.

2.1.4. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳузайм Шоший

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳузайм ибн Қумайр ибн Ҳокон Шоший – ишончли муҳаддис бўлиб⁷, У Шош воҳасининг

¹ Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ал-Ансоб. 7-жилд. – Б. 246.

² Ўша манба. 7-жилд. – Б. 246.

³ Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 195.

⁴ Ўша манба. 12-жилд. – Б. 243.

⁵ Ўша манба. 7-жилд. – Б. 195.

⁶ Ўша манба. 7-жилд. – Б. 195.

⁷ Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 486.

Харашкат¹ шаҳарчасида туғилган. Абу Саъд Самъоний Харашкатий – Харашкат Шош шаҳарларидан бири бўлиб, бу ердан кўп олимлар чиққан. Булардан Абу Саид Саъд ибн Абдурахмон Харашкатий бўлиб, у Юсуф ибн Яъқуб Қози, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳазрабийлардан ҳадис ривоят қилган. Ҳижрий 340 (милодий 952) йилда вафот этган².

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳузайм Шоший Абд ибн Муҳаммад Ҳамиднинг тафсири ва муснадини ҳижрий 249 (милодий 863) йилда ўрганиб, ундан ҳадис илмидан таълим олган. Манбаларда қайд этилишича³, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳузайм Шошийдан ҳижрий 318 (милодий 930) йил шаъбон ойида Шош шаҳрида Абу Ҳотам ибн Ҳиббон, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳамавайҳи Сарахсий ва бошқалар ҳадис эшитишган. Машҳур муаррих Шамсуддин Заҳабийнинг хабар беришича, Сарахс шаҳри хатиби ибн Ҳамавайҳи Иброҳим ибн Ҳузайм Шошийнинг «Муснади кабир» ва тафсирини ўрганган⁴. Маълумки, Сарахс хатиби Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳамавайҳи Имом Бухорий «Саҳиҳи»нинг ровийларидан бўлган⁵. У Иброҳим ибн Ҳузайм Шоший ва Аббос ибн Умар Самарқандийлардан кўплаб ҳадислар ривоят қилган. Умуман олганда, аксарият манбаларда⁶ Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳузайм Шоший ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилиб, кўплаб ҳадисларнинг ровийси сифатида келтирилган. «Сийар аълом ан-нубало» («Олижаноб алломалар сийратлари») асарида таъкидланишича, Ибн Ҳузаймнинг сийрати ва фаолияти тўғрисида етарли маълумотлар етиб келмаган. У ишончли муҳаддислар сирасидан бўлиб, 90 йил умр кўрган⁷.

¹ Қаранг: Тақйид. 1-жилд. – Б. 189.

² Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома (ал-Ансоб). – Бухоро, 2003. – Б. 204.

³ Қаранг: Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 486; Такмилат ал-икмол. 2-жилд. – Б. 18.

⁴ Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 492.

⁵ Такмилат ал-икмол. 2-жилд. – Б. 18.

⁶ Қаранг: Тазкират ал-хуффоъ. 2-жилд. – Б. 534; Абу Абдуллоҳ ибн Абдулвоҳид ибн Аҳмад ал-Ханбалӣ ал-Мақдисӣ. ал-Аҳодис ал-мухтор. – Маккаи мукаррама: Мактабат ан-наҳдат ал-ҳадис, 1410 х. 1-жилд. – Б. 175, 455; Таҳзиб ал-камол. 14-жилд. – Б. 430; Аҳмад ибн Али ибн Ҳожар Абулфазл ал-Асқалонӣ. Таҳзиб ат-Таҳзиб. – Байрут: Дор ал-фикр, 1984. 5-жилд. – Б. 167; Такмилат ал-икмол. 2-жилд. – Б. 18.

⁷ Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

2.1.5. Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид

Ҳофиз Шоший

Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Ҳофиз Шоший (ваф. 314–926) – кўплаб ҳадисларни ёд билувчи ҳофиз, ишончли муҳаддисдир¹. Шошда туғилиб ўсган. Ҳасан ибн Соҳиб Шоший имом, ҳофиз, кўп юртларни кезган сайёҳ бўлиб, у илм талабида Хуросон, Ироқ, Шом, Ҳарамайн (Макка ва Мадина), Яман, Мисрдаги турли табақалардан ҳадислар эшитган². Ҳалимийнинг айтишича, Соҳиб Шоший катта ҳофиз бўлиб, Хуросон шайхларидан ҳадислар ёзиб олган³. «Тарихи Бағдод» китобида Соҳиб Шоший Хуросон шаҳарлари ва тоғлари, Ироқ, Ҳижоз, Шом ҳақида турли маълумотлар ёзганлиги қайд этилган⁴. У ҳижрий 311 йилда Бағдодга келиб, Али ибн Хашрам⁵, Исҳоқ ибн Мансур, Абу Зуръа ар-Розий⁶, Амир ибн Абдуллоҳ ал-Ўдий, Муҳаммад ибн Авф ал-Химсий, Абдо ибн Сулаймон ал-Басрий, Исо ибн Ғийлон, Хубайра ибн ал-Ҳасан аз-Зохид, Муҳаммад ибн Абдулазиз ад-Дайнурий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган⁷. Ал-Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид ал-Ҳофиз Абу Али Шоший тўғрисида «Иршод» асари муаллифи қуйидагича баён қилган: «У Хуросон шайхларининг китобларида зикр этилган катта ҳофиз эди»⁸.

Соҳиб Шоший нафақат ҳадислар, балки юқорида айтилганидек, ўзи сафар қилган мамлакатлар шаҳарлари, шунингдек, катта олимлар, шайхлар тўғрисида маълумотлар қолдирган.

¹ Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 780; Абдурахмон ибн Абу Бакр ас-Суютий. Табақот ал-хуффо. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1403 х. 1-жилд. – Б. 329; Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

² Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

³ Табақот ал-хуффо. 1-жилд. – Б. 329.

⁴ Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

⁵ Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333; Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 780; Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

⁶ Табақот ал-хуффо. 1-жилд. – Б. 329; Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

⁷ Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

⁸ Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 780.

Жумладан, Соҳиб Шоший тўрт мазҳаб асосчиларидан бири Имом аш-Шофиъийдан Куръон ҳақида куйидагиларни эшитган: «Уф, уф, Куръон Аллоҳнинг каломидир. Кимки, уни махлуқ деса, кофир бўлади (Бунинг исноди саҳиҳдир)»¹. Ўша даврда муътазилийлар томонидан «Куръон махлуқми ёки илоҳийми?» деган масалада ихтилофлар чиққан. Имом Шофиъийдан бу ҳақда сўрашганида, у «уф» тортиб, кейин жавоб берган.

Маълумки, Соҳиб Шоший Жазирага ҳам ташриф буюрган, у ерда шайх, фақиҳ, аллома Абулқосим Умар ибн Муҳаммад ибн Икрима ибн Базрий Жазарийнинг шогирди бўлган². Соҳиб Шошийдан Абу Али Найсобурий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жуъабий³, Муҳаммад ибн Исмоил Варроқ, Абу Бакр Қаффол Шоший⁴, Абу Али Ҳофиз, Муҳаммад ибн Музаффар⁵ ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Буюк аллома Абу Бакр Қаффол Шоший Ҳасан ибн Соҳиб Шошийдан куйидаги ҳадисни ривоят қилган: «Шеърни ўрганинглари, чунки унда ҳикмат ва масаллар бордир»⁶.

Ҳасан ибн Соҳиб Шоший ҳижрий 314 (милодий 986) йилда вафот этган⁷. Бу сана бошқа манбада ҳам қайд этилган: Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Найсобурий Ҳофизнинг хабар беришича, «Ҳасан ибн Соҳиб Шошда 314 йилда вафот этган»⁸. «Тарихи Бағдод», «Табакот ал-хуффо», «Тазкират ал-хуффо», «ал-Ансоб», «Сийар аълом аннубало», «ал-Иршод» каби қатор араб манбаларида Ҳасан ибн Соҳиб Шоший номи «Ҳофиз» дея ҳурмат билан тилга олиниб, ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилган.

¹ Сийар аълом ан-нубало. 10-жилд. – Б. 18.

² Такмилат ал-икмол. 1-жилд. – Б. 399.

³ Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

⁴ Тазкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 780; Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

⁵ Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431.

⁶ Ўша манба. 14-жилд. – Б. 431.

⁷ Ўша манба. 14-жилд. – Б. 431.

⁸ Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

2.1.6. Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам ибн Абдуллоҳ Одакий Шокий

Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам ибн Абдуллоҳ Одакий Шокий – шошлик муҳаддис. Абу Саъд Самъонийнинг «ал-Ансоб» («Насабнома») асарида муҳаддис бобосининг исми Одам бўлганлиги учун бу кишига «ал-Одакий» нисбати берилган¹.

Абу Бакр Аҳмад Одакий Шокий дастлаб ҳадис илмини ўз юртида Ҳабиб Муғира Шокий, Ҳомид ибн Довуд Шокийлардан ўрганган². У илм-маърифат талабида Ироқ ва Ҳижоз ўлкаларига сафар қилган. Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам ибн Абдуллоҳ Одакий Шокий Убайдуллоҳ ибн Восил Бухорий, Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Идрис Розий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Язид Муқриъ ва бошқалардан ҳадис илмидан таълим олган³. Ундан Абулфазл Муҳаммад ибн Муҳаммад Шокий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али ибн Саъдон ибн Ғаззолий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Иштихоний⁴ ҳадислар ривоят қилишган.

Машҳур тарихчи Абу Саъд Самъонийнинг хабар беришича, Абдуллоҳ ибн Одакий Шокий Шош ва унинг воҳасида ҳадис илмини тарғиб қилган⁵.

2.1.7. Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Шокий Тункатий

Ўрта аср ислом мамлакатлари тарихи, маданияти ва жуғрофиясини ўрганишда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг «ал-Ансоб» («Насабнома») асари муҳим аҳамият касб этади.

¹ ал-Ансоб. 1-жилд. – Б. 97.

² Ўша манба. 1-жилд. – Б. 97.

³ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 97.

⁴ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 97; Яна қаранг: Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 521.

⁵ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 97.

Абу Саъд Самъоний «ат-Тункатий» деб, Шош воҳасидаги шаҳарлардан бирининг нисбатини келтиради. Тункат шаҳри Сирдарё ортида жойлашган. Бу шаҳардан кўплаб илм аҳллари етишиб чиққан¹. Хусусан, Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим ибн Фазл ат-Тункатий Тункат аҳлидан бўлиб, уни Абулфатҳ деб ҳам аташган².

Машҳур тарихчи Шамсуддин Заҳабий, «улуғ шайх, ишончли муҳаддис Абулфатҳ Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Туркий Шоший Тункатий Шош юртининг шаҳарларидан бири Тункатга мансубдир»³ деб таъкидлаган. Жумладан, бу ҳақда «Такмилат алиқмол»да ҳам қайд этилган: «Тункат Мовароуннаҳрдаги шаҳарлардан бири бўлиб, унга Наср ибн Ҳасан Тункатий Шоший мансуб. У Муслимнинг «Саҳиҳ»идан ҳадис айтган⁴.

Абуллайс Наср Шоший Тункатий илм талабида узок мамлакатларга сафар қилган. Жумладан, у Мисрда Абулҳасан Тиффол, Абу Иброҳим Аҳмад ибн Қосим ибн Маймун ибн Ҳамза Ҳусайний⁵ дан, Нишопурда Абулхусайн Форисий⁶, Абулфатҳ Носир ибн Ҳасан ибн Муҳаммад Умрий, Абу Ҳафс Умар ибн Масрур Мовардий, Абу Бакр Аҳмад ибн Мансур ибн Халаф Мағрибий⁷дан Искандарияда, Абу Али Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Амр ибн Маъофий, Абу Муҳаммад Абдулвоҳид ибн Ҳусайн ибн Али ибн Абу Матор Муъофирий⁸, Тунисда Абу Муҳаммад Абдушокир ибн Убайдуллоҳ ибн Али Зиёдий, Абулхусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Варроқ⁹, Мағрибда Абу Аббос Аҳмад ибн Умар ибн Анас Узрий¹⁰, Сур (Тир) шаҳрида

¹ ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 88.

² Ўша манба. 3-жилд. – Б. 88; ад-Дибаж. 1-жилд. – Б. 100; Ҳилият ал-авлиё. 8-жилд. – Б. 136.

³ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91.

⁴ Такмилат ал-икмол. 1-жилд. – Б. 504.

⁵ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91; ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 88–89.

⁶ Ўша манба. 19-жилд. – Б. 91.

⁷ ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 88–89.

⁸ Ўша манба. 3-жилд. – Б. 89.

⁹ Ўша манба. 3-жилд. – Б. 89.

¹⁰ Ўша манба. 3-жилд. – Б. 89.

Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Хатиб Ҳофиз¹ Тароблус (Триполи) шаҳрида Абу Мансур Абдулмуҳсин ибн Муҳаммад ибн Али Тожир ва Абу Наср Аҳмад ибн Салом Шерозий ва бошқа табақалардан ҳадис илмини ўрганган².

Абуллайс Наср ибн Ҳасан Тункатий Мағриб, Миср, Тунис, ҳаттоки, Андалус³ (Испания)га ҳам борган ва у ерда бир неча муддат яшаган. У муҳаддис бўлиш билан бир қаторда, машҳур савдогар (тижоратчи) ҳам эди. Абуллайс Наср ибн Ҳасан Тункатийдан Абулқосим ибн Самарқандий, Наср ибн Наср Уқбарий⁴ ҳадис илмини ўрганган. У асосан буюк муҳаддис Муслим ибн Ҳажжожнинг «Саҳиҳ ал-Муслим» китобидан дарс берган⁵. Тункатий умрининг сўнгги йилларида Нишопурда яшаган. Абу Саъд Самъонийнинг хабар беришича, у Нишопурда жомеъ масжидида кудук қазиб сув чиказган ва бошқа хайрли ишларга бош-қош бўлган⁶.

Тункатий Самъонийнинг таъкидлашича, ҳижрий 406 йилда Тункатда таваллуд топган ва ҳижрий 486 (милодий 1093) йилда Зулқаъда ойда Нишопурда вафот этиб, «ал-Ҳайрат» қабристонида дафн этилган⁷.

2.1.8. Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шоший

Абу Саъд Самъоний ўзининг «ал-Ансоб» («Насабнома») асарида Шошни «Сайхун дарёси ортидаги, турклар билан чегарадош шаҳар бўлиб, у «Шош» деб аталади»⁸ дея таърифлаган. Шунингдек, Самъоний бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққанлиги, Абдуллоҳ ибн Авона Шоший

¹ Ўша манба. 3-жилд. – Б. 89; Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91.

² Ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 89.

³ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91; ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 89.

⁴ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91; Такмилат ал-икмол. 1-жилд. – Б. 504.

⁵ Ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 90; Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 91; Такмилат ал-икмол. 1-жилд. – Б. 504.

⁶ Ал-Ансоб. 3-жилд. – Б. 90; Яна қаранг: Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома. – Бухоро, 2003. – Б. 203–204.

⁷ Ўша манбалар. Ўша жойда.

⁸ Ал-Ансоб. 7-жилд. – Б. 244.

шулар жумласидан эканлигини биринчилар қаторида қайд этган¹.

Имом Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шошийдан буюк муҳаддис, Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Жаъфар ибн Муҳаммад Фирёбий ва бошқалар ҳадис илмидан таълим олишган². Унинг жияни Абу Али Фазл ибн Аббос Шоший илм талабида Марв ва Ироқда бўлиб, Али ибн Ҳожар, Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис илмини ўрганган. Абу Али Фазл ибн Аббос Шошийдан Шош аҳли таълим олган. У ҳижрий 286 (милодий 899) йилда вафот этган³.

2.1.9. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший

Шошлик муҳаддислар орасида тасаввуфда ҳам шуҳрат қозониб, «шайх», «солиҳ суфий» каби даражаларга эришган олимлар ҳам мавжуд. Ана шундайлардан бири Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший бўлиб, у тах. 450/1058 йилда туғилиб, 518/1124 йилда вафот этган. У шайх, солиҳ суфий ва муҳаддис⁴. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший Имом Абулмузаффар Самъоний, Абулқосим Ҳибатуллоҳ ибн Абдулворис Шерозий Ҳофиз, Абу Саъд Муҳаммад ибн Хорисий ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганган. Тарихчи Абу Саъд Самъоний ундан Марвда ҳадислар ёзиб олган. Самъонийнинг хабар беришича, «мен ундан фотиҳа олганман ва уни тез-тез зиёрат қилардим. Ундан эшитган ҳадислар ривоятлари сирасида Ҳибатуллоҳ Шерозий тўплаб, ёзиб олган «Арбаъин» ҳам бор эди»⁵. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший ҳижрий 518 йил охирида Марвда вафот этган ва Розик дарёси қирғоғи бўйига дафн қилинган.

Бу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Шош

¹ ал-Ансоб. 7-жилд. – Б. 244.

² Ўша манба. 7-жилд. – Б. 244.

³ Ўша манба. 7-жилд. – Б. 244.; Яна қаранг: Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома. – Бухоро, 2003. – Б. 205.

⁴ Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир. 1-жилд. – Б. 229.

⁵ Ўша манба. 1-жилд. – Б. 229.

ҳам Ўрта Осиёдаги Бухоро, Самарқанд, Насаф, Термиз, Хива ва бошқа шаҳарлар каби бутун мусулмон Шарқидаги маданий марказлар қаторида машҳур бўлгани ўзининг исботини топди. Ислоҳ илмлари, жумладан, ҳадис илмида мовароуннаҳрлик ишончли муҳаддис, Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (ваф. 947) ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар тадқиқ қилиниши натижасида алломанинг «Имом Шоший» номи билан дунёга машҳур бўлгани аниқланди.

Имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший элликка яқин олимлардан ҳадис илмидан сабоқ олган. Унинг энг машҳур устозларидан термизлик буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад Термизий, маккалик Абул Ҳасан Бағовийларни кўрсатиш мумкин. Ўз навбатида, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший кўплаб шогирдлар етиштирган. Улар орасида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда Исфохоний, Абул Қосим Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Хузоъий, Абу Наср Бухорий Калабозий, Мансур ибн Наср ибн Абдурахим Самарқандий каби таниқли олимлар бор эди.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший Имом Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Марвазийлар сингари ўлкамизда «Муснад» туркумидаги ҳадис тўпламини тузган¹. Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг «Муснад» («Муснади кабир») асари «Муснади Шоший» деб ҳам юритилади.

Маълумки, ҳадис илмига доир «Саҳиҳ», «Муснад» ва бошқа турдаги кўплаб асарлар ёзилган. Уларни ёзишда муаллифлар турли услубларни қўллашган. Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ҳам «Муснад» асарини ёзишда ўзига хос йўлни тутди. Муаллиф ҳадисни тўғри ёки тўқималигига қараб эмас, балки саҳобаларга қараб жойлаштирган. Саҳобалар ҳар бирининг ҳадисини алоҳида-алоҳида қилиб келтирган. Мазкур китобнинг мавзуси

¹ Қаранг: Имомназаров М., Эшмухамедова М. Ислоҳ минтақа маънавиятида Сунна боскичи // Миллий маънавиятимиз асослари. – Т.: Тошкент ислоҳ университети, 2001. – Б. 133–134.

унинг «ал-Муснад» номидан маълум бўлиб, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший уни саҳоба муснадлари бўйича тартиблаган ва ҳар бир саҳоба ривоят қилган ҳадисларни жамлаган.

Умуман олганда, Шош воҳасида ҳадис илми ривожланган ва бу ердан етишиб чиққан муҳаддислар нафақат Шош воҳасида, балки ислом дунёсининг турли шаҳарларида, жумладан, Марв шаҳрида илмий фаолият кўрсатган. IX асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросон халифа Маъмун томонидан бошқарилган. Хусусан, Маъмун олти йил Марвда туриб, бутун халифаликни идора қилган. Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида ҳам Марвда илм-маърифат янада ривожланган. Марвнинг олтин даври XI асрда салжуқий Султон Санжарнинг пойтахти бўлган пайтга тўғри келади. Бу даврда Марвда катта кутубхоналар фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам Марвга ўша пайтда ислом оламининг турли чеккаларидан олимлар ташриф буюришган. Жумладан, Шош воҳасидан етишиб чиққан аксарият олимлар Марвга келиб, нафақат илм-маърифат ўрганган, балки уларнинг айримлари умрининг қолган қисмини Марв илмий даргоҳларида мударрис сифатида ўтказган. X–XII асрларда Шош воҳасидан етишиб чиққан муҳаддис, ҳофиз, ҳадис ровийларига оид ўрта аср араб манбаларидан олинган маълумотлар монографиянинг илова қисмида берилган.

2.2. Воҳа фақиҳлари мероси

Фикҳ илми исломшуносликнинг етакчи тармоқларидан бири. Айни пайтда кам ўрганилган соҳаси саналади. «Гарчи фикҳ илми ҳақида К.Броккельман, О.Прицак, Ю.З.Кавакжи ва бошқа ғарб олимлари ишларида бирмунча сўз юритилса-да, лекин улар Мовароуннаҳрда ўрта асрлардаги фикҳ илми тарихи тараққиётини ўрганишда етарли манба бўла олмайди»¹.

¹ Камиллов М.М. Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожда Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқоҳо» асарининг аҳамияти: Тарих фанлари номзоди... дис. автореф. – Т.: 2000. – Б. 3

Кейинги йилларда бир қатор ўзбек олимлари А.Саидов¹, А. Мўминов², М. Камиллов³, О. Қориев⁴, А. Жўзжоний⁵, С. Исҳоқов⁶ томонидан тадқиқотлар амалга оширилди. Шунингдек, буюк фақиҳ Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя»⁷ асари Максудхўжа ибн Мансурхўжа қаламига мансуб «Мажмаъ ул-максуд ёки Мухтасар ул-Викоянинг ўзбекча шарҳи»⁸ ва бошқа кўплаб китоблар нашрдан чиқди. Ҳозирги кунда мазкур соҳа бўйича бир қатор ҳуқуқшунос, исломшунос олимлар тадқиқотлар олиб боришмоқда. «Зеро, Ўрта осийлик фақиҳларимиз жаҳон ҳуқуқий маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини атрофлича тадқиқ қилиш давр талабидир»⁹.

Маълумки, фикҳ илми нафақат диний ва ҳуқуқий масалалар, балки маънавий, ахлоқий қадриятларни ҳам ўрганади. Юридик фанлар доктори, проф. А.Саидов ёзганидек, «Фикҳ – ислом қонуншунослиги Шарқ халқлари ва ислом маданияти эришган буюқ қадриятдир»¹⁰.

Фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги соҳаси сифатида VIII–X асрларда шаклланди ва унинг методологияси вужудга келди. Фикҳ илми мустақил ҳуқуқшунослик соҳаси сифатида ривожлана бориб,

¹ Саидов А.Х. Бурҳониддин Марғиноний – буюқ ҳуқуқшунос (шариат ва ўзбек миллий маънавий-ҳуқуқий мероси тарихидан лавҳалар). – Т.: 1997.

² Музминов А.К. Роль и место ханафийских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (II–VII/VIII–XIII вв.): Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. док. ист. наук. – Т.: 2003.

³ Камиллов М.М. Мовароуннахр фикҳ илми ривожда Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқаҳо» асарининг аҳамияти: Тарих фанлари номзоди... дис. автореф. – Т.: 2000.

⁴ Қориев А.А. Бурхан ад-дин ал-Маргинани и его место в истории фикха: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Т.: 2001.

⁵ Жўзжоний А.Ш. Ислам ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.

⁶ Исҳоқов С. Бурҳониддин Марғиноний ва фикҳ илми. – Т.: Адолат. 2000.

⁷ Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. – Т.: Адолат, 2000. 1-жилд. – Б. 848.

⁸ Максудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-максуд ёки Мухтасар ул-Викоянинг ўзбекча шарҳи. – Т.: Адолат, 1996. – Б. 640.

⁹ Қаранг: Саидов А. Мовароуннахр фикҳшунослигига кириш // Жўзжоний А. Ислам ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б. 4.

¹⁰ Саидов А. Усул ул фикҳ – ислом қонуншунослигига бир назар // Усул ул фикҳ. – Т.: Адолат, 1997. – Б. 209.

ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига оид бўлган масалаларни камраб олди: имон асослари, ақида талаблари, инсон турмуш тарзига хос бўлган муомала, ахлоқ, ибодат қонун-қоидалари. Бу жараён икки ярим аср давом этиб, ислом ҳуқуқшунослигининг шаклланишида «олтин аср» деб номланади¹.

Ҳижрий I асрда ислом ҳуқуқи шакллана бошлаб, ҳижрий II ва III асрларда тараққиёт босқичларига кўтарилди. Ҳижрий II аср бошларида илк ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар) юзага кела бошлади ва янги шаклланган ислом жамияти ўзининг бошланғич ҳуқуқий ва қонуний институтлари – муассасаларини қуришга муваффақ бўлди. Фикҳ илми ўз ривожланиш босқичларини шу йўсинда босиб ўтди. Асли араб бўлмаган кўп халқлар, айниқса, Мовароуннаҳр фақиҳлари ва муҳаддислари унинг ривожига беқиёс даражада катта ҳисса қўшиб келдилар².

Мовароуннаҳр фикҳ мактаби буюк намояндалари ёзган нодир асарлар туфайли ўз тараққиётига кўтарилган Ислом қонуншунослиги халқимиз маънавий-ҳуқуқий меросининг узвий ажралмас қисми сифатида асрлар давомида Марказий Осиё халқлари ҳаётида муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келган³.

Жумладан, бу соҳада шошлик фақиҳлар ҳам ислом ҳуқуқшунослигида қимматли асарлар яратишган. Фикҳ илми ривожда шубҳасиз, буюк имом Абу Бакр Қафғол Шошийнинг ҳиссаси катта бўлган.

Ўрта асрларда «Фахр ал-ислом» («Ислом фаҳри») сифатида шуҳрат қозонган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Мустазҳирий аш-Шоший (1038-1114) ўз даврида Бағдоддаги фуқаҳоларнинг раиси бўлган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Бағдодга бориб, машҳур фақиҳ Абу Исҳоқ Шерозий,

¹ Қаранг: Баҳодиров Р., Расулов Д. Ислом илмларининг буюк алломалари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – Б. 10; Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. – М.: 1986. – С. 68.

² Жўзжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни. Юридик фанлар номзоди... дисс. автореферати. – Т.: 2005. – Б. 11.

³ Саидов А. Усулул фикҳ – ислом қонуншунослигига кириш // Усулул фикҳ. – Т.: Адолат, 1997. – Б. 207.

Абу Наср ибн ас-Саббоғлардан фикҳни ўрганиб, таниқли имом даражасига етди¹.

Таниқли исломшунос Ризоуддин Фахриддин ўзининг «Имом Ғаззолий» асарида «Абу Бакр Шоший Абу Исҳоқ Шерозий», Абулқосим Кушайрий, Ҳаририй (соҳиби мақомот), Абу Исҳоқ Воҳидий, Абулмаҳосин Рўёний, Хатиб Табризий, Хатиб Бағдодий, Қози Байзовий каби зўр олимлар замонида яшаган эди», деб ёзган².

Маълумки, салжуқийларнинг буюк вазири Низом алмулук ислом оламидаги бир қанча йирик шаҳарлар каби Бағдодда ҳам «Низомия» мадрасасини қурдирган. Ушбу мадраса ўз даврида академия даражасида бўлган. Чунки «ўша кезларда бу мадраса энг мухташам ва йирик саналар, бу ерга араб мамлакатлари марказларидангина эмас, ҳатто, Ўрта Осиёнинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби қатор шаҳарларидан, Хуросон ва Шошдан ҳам талабалар келиб таълим олар эди. Мадраса икки қаватли бўлиб, бу ерда бир йўла тўрт юз талаба дарсга қатнашар, мантиқ, калом, луғат илми, сарфу наҳв (грамматика), одоб каби фанлар ўқитилган»³.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида таълим олган ва кейинчалик унинг мударриси этиб тайинланган. У бу ерда кўп таниқли олим ва алломалар билан мулоқотда бўлган. «Йирик файласуф Абу Ҳомид Ғаззолий (1059–1111), Абу Исҳоқ Шерозий (ваф. 1083), Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийлар бир вақтда мана шу «Низомия»да дарс берганлар»⁴.

¹ Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ас-Субкий. Табақот аш-шофиъия ал-кубро. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1999. 3-жилд. – Б. 341; Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 393.

² Ризоуддин Фахриддин. Имом Ғаззолий. ЎзР. ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 9122. 16-саҳифа.

³ Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. – Б. 16–17.

⁴ Ўша асар. – Б. 17.

Ўрта асрларда (IX–XII) илм-фан ва маданият марказларидан бири Бағдодга «Шоший» нисбасидаги бир қатор олимлар – машхур муҳаддис Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб Шоший¹, Жаъфар ибн Шуайб Шоший², Муҳаммад ибн Яҳё ибн Закариё аш-Шоший³, ал-Ҳасан ибн Соҳиб Шоший⁴, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид аш-Шоший⁵, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Абу Али Шоший⁶ ва бошқалар ташриф буюрган. Бу ерда улар нафақат илм ўрганишган, балки мударрис, аллома, фақиҳ, имом сифатида машхур бўлишган.

2.2.1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Шоший Имом Кабир Фахр Ислом Мустазҳирий

Имом, аллома, шофиъия шайхи⁷, ўз асрининг фақиҳи Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший улуғ (катта) имом, ислом фаҳри сифатида шуҳрат қозонган⁸. Тожуддин Субкийнинг ёзишича, «у тақводор, ибодатгўй бўлиб, номи эл-юрт орасида машхур бўлган»⁹.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 429/1038 йил муҳаррам ойида Шош яқинидаги Маёфориқин қишлоғида туғилган¹⁰. У дастлаб фикҳ илмидан Маёфориқинда Муҳаммад ибн Баён ал-Қазрувий¹¹ дан, Маёфориқин қозиси Абу Мансур ат-Тусий Шайх Абу Муҳаммад ал-Жувайний¹² лардан таълим олади.

¹ Ат-Тақйид. 1-жилд. – Б. 479.

² Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 195.

³ Тарихи Бағдод. 3-жилд. – Б. 216.

⁴ Таъкират ал-хуффо. 3-жилд. – Б. 780; Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

⁵ Муъжам ал-булдон. 3-жилд. – Б. 382.

⁶ Тарихи Бағдод. 4-жилд. – Б. 392.

⁷ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 393; Табақот ал-муҳаддисин. 1-жилд. – Б. 149.

⁸ Тожуддин Субкий. Табақот аш-шофиъия ал ал-кубро. 3-жилд. – Б. 341-жилд.

⁹ Ўша асар. 3-жилд. – Б. 341.

¹⁰ Ўша асар. 3-жилд. – Б. 341; Такмилат ал-икмол. 3-жилд. – Б. 488.

¹¹ Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 393; Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 341.

¹² Ўша манбалар. Ўша жойда.

Устози ва шайхи Казрувний вафотидан олдин Абу Бакр Шоший Ирокқа сафар қилиб, Бағдодга боради. Бағдодда Шайх Абу Исҳоқ Шерозий билан учрашиб, ундан дарс олади. Шунингдек, Абу Наср ибн Саббоғдан фикҳни жидду жаҳд ила ўрганиб, таниқли имом даражасига етади¹.

Абу Бакр Шоший Бағдодда Муҳаммад ибн Баён Казрувний, Қосим ибн Аҳмад Ҳаёт, Абу Бакр Хатиб, Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муслим, Абу Ғаноим ибн Маъмун, Абу Яъло ибн ал-Фарролардан ҳамда Маккада Хияж ибн Муҳаммад Хиттинийлардан ҳадис илмини ўрганган. Ундан Абу Муаммар Азжий, Абулҳасан Али ибн Аҳмад Яздий, Абу Бакр Нақур, Абу Тохир Салафий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган².

Абу Бакр Шоший устодлари наздида ҳам катта обрў қозонади. Шу сабаб бўлса керак, мадрасани тугатгач, Бағдодда мударрислик фаолияти билан шуғулланади. Ўша пайтларда Бағдодда «Низомия» мадрасаси қурилган бўлиб, Шоший шу мадрасага мударрис қилиб тайинланади³.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийдан Бағдодда шайх, имом, катта фақиҳ, қози Абулмуфаззал Яҳё ибн Али ибн Абдулазиз ибн Али ибн Ҳусайн Қураший Димашкий (ваф. 534) фикҳ илмини ўрганган ва ундан ҳадислар эшитган⁴. Шунингдек, шошлик фақиҳдан шайх, имом, муфтий Абулҳасан Муҳаммад ибн Абулбақо Муборак Бағдодий⁵, имом, аллома, муҳаддис, ҳофиз, муфтий, шайхулислом Абу Тохир Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Исфаҳоний⁶ лар фикҳ илмидан таълим олган. Ўз даврининг закийларидан бири – аллома,

¹ Табақот аш-шофиъия ал ал-кубро. 3-жилд. – Б. 341; Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 393.

² Ўша асар. 3-жилд. – Б. 341; Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 394; Такмилат ал-икмол. 3-жилд. – Б. 488.

³ Қаранг: Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар – Т.: Фан, 1983. – Б. 16.

⁴ Сийар аълом ан-нубало. 20-жилд. – Б. 63.

⁵ Сийар аълом ан-нубало. 20-жилд. – Б. 300.

⁶ Ўша манба. 21-жилд. – Б. 22.

муфтий Абулаббос Аҳмад ибн Салама ибн Убайдулло ибн Рутобий (ҳижрий 527 йил Ражаб ойида Бағдодда вафот этган) Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший билан ҳамроҳ бўлиб, унинг хизматида бўлган¹.

Юқорида қайд этганимиздек, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший фуқаҳоларнинг машхурларидан эди. Ота-бобоси Шош ўлкасидан бўлиб, Абу Бакр Шоший Маёфориқин қишлоғида таваллуд топган. Аввал ўзининг туғилган жойида, кейин Бағдодга бориб, ўша замоннинг зўр олими Абу Исҳоқ Шерозий Абу Наср ибн Саббоғ ва бошқа олимлардан таълим олган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Абу Исҳоқ Шерозий билан Нишопурга бориб, илмий мунозараларда қатнашиб, ўзини танитган. Яна Бағдодга қайтиб, устози Абу Исҳоқ Шерозий вафотидан (476/1083) кейин шофийий мазхабидаги фуқаҳоларнинг раиси бўлган².

Устои Абу Исҳоқ Шерозий вафот этгач, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший унинг ўрнига мударрис этиб тайинланади. Манбалар кўрсатишига кўра, у дастлаб дарсга киргач, устод ўтирадиган жойга ўтириб араб шоири Абу Таммом (788–846) шеърларидан ушбу мазмундаги байтларни ёздирибди:

«Жойлар бўш қолганида ҳеч ким мени катта қилиб сайламаса ҳам, ўзим катта бўлиб қолибман. Аммо катталардан яқка ўзим қолганим менинг учун оғир мусибат бўлди», у бу байтни қайта-қайта ўқиб, шогирдларига ўқитиб, «Улар кетиб, курсига ўтириш навбати менга келдими» деб ўзини тутолмай кўзига ёш олибди³.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший йирик фиксшунос бўлиб, бу соҳага оид бир қанча асарлар таълиф этган. Ҳожи Халифа ўзининг «Кашф аз-зунун» асарида «Ҳилият алуламо фи

¹ Ўша манба. 19-жилд. – Б. 610.

² Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига оид материаллар. ЎзР ФАШИ кўлэмалар фонди. Инв. № 13409. V-жилд. 681-саҳифа.

³ Қаранг: Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 18.

мазохиб ал-фуқаҳо» («Фақиҳлар мазҳабида олимлар зийнати») асари муаллифи ал-Мустазҳирий деб танилган Шайх Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Қаффол Шоший (ваф. 507), – деб ёзади»¹. Тошканд олимлари бўйича маълумотлар тўплаган шарқшунос А.Носиров «Кашф аз-зунун»даги ушбу фикрга таяниб, «Мустазҳирий Қаффол Шошийнинг авлодларидан эканлиги маълум бўлади», – деб қайд этган². Шунингдек, Ёкут Ҳамавий «Муъжам ал-булдон» асарида «Тарғиб филфуруъ» («Фуруъга қизиқиш уйғотиш») китоби муаллифи фахр Ислом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Қаффол Шоший бўлиб, 507 йилда вафот этганлиги таъкидланган³. Лекин кўп манбаларда у «Фахр ал-ислом», «Мустазҳирий», «Шайх», «Имом» номлари остида зикр этилади. Аммо уларнинг бирортасида Қаффол Шошийнинг авлодларига тегишли эканлиги айтилмаган.

Шундай қилиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг йирик асари «Ҳилъат алуламо» («Ҳилъат алуламо фи мазохиб ал-фуқаҳо») бўлиб, уни аббосий халифаларидан Мустазҳир Биллохга (ваф. 512/1118) бағишлаб ёзган⁴. Бу катта китоб бўлиб, уни Аббосий халифа Мустазҳир маъқуллаган. Шунинг учун бу китоб «Мустазҳирий» деб ҳам номланган⁵. Ана шу китоби туфайли Абу Бакр Шоший «Мустазҳирий» деган ном таратган ва тарихий манбаларда унинг тахаллуси ёнида бир унвон сифатида ёзиб келинади⁶.

Ҳожи Халифанинг хабар беришича, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ўша даврда ҳар бир масалада имомлар ўртасида воқеъ бўлган ихтилофларни зикр қилган. Сўнгра «алМуътамад» («Ишончли»)ни ёзган. Ушбу асарнинг тўлиқ номи – ал-Муътамад фи фуруъи аш-шофиъия («Шофиъия

¹ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 6.

² Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига онд материаллар. ЎЗР ФАШИ кўлёзмалар фонди. Инв. № 13409. V-жилд. 682-саҳифа.

³ Муъжам ал-булдон. 1-жилд. – Б. 401.

⁴ Қаранг: Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б.6; Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17.

⁵ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 6; Такмилат ал-икмол. 3-жилд. – Б. 488.

⁶ Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17.

фуруълари бўйича ишончли асар») бўлиб, у «Ҳиллат ал-уламо» китобидек шарҳсиз ёзилган¹.

Маълумки, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослигини ривожлантиришда Имом Шофиъийнинг (ваф. 820) хизмати катта. У ўзининг «ар-Рисола» асарида фикҳнинг асосий тушунча ва белгиларини биринчи марта аниқ таърифлаб бериб, «усул ал-фикҳ» илмига асос солган. Юридик фанлар доктори, проф. А.Саидовнинг эътироф этишича, «ислом қонуншунослигининг мустақил фан сифатида шаклланишида суннийлик ҳуқуқ мазҳабларидан бирининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон Шофиъий Ҳошимий Қураший бениҳоя катта ҳисса қўшган»².

Шофиъиянинг кейинги асрларда ном чиқарган издошлари каторига Абу Исҳоқ Иброҳим Шерозий (ваф. 1083) киради. Айнан унга атаб вазир Низом Мулк Бағдодда Низомия мактабини (мадраса) куриб берган. Файласуф ва факих Абу Ҳомид Ғаззолий (ваф. 1111) ва қомусий олим Жалолуддин Суйутий ҳам унинг издошларидир³.

Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Факих Шофиъий «ал-Умдату фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруъларининг асоси») асарини таълиф этган. У ўзининг бу асарини халифа Мустазҳир ўғли талаби билан ёзиб, унда дин асосларини қисқача тасниф қилган⁴. Ушбу китобга қўп олимлар эътибор беришган. Китобга Алоуддин Али ибн Муҳаммад Бағдодий (ваф. 741), Тожуддин Умар ибн Али Фокиҳоний Моликий (ваф. 731), Ибн Мулаққин деб танилган Умар ибн Али (ваф. 804), Ибн Дақиқ Ийд деб танилган шайх Такиюддин Муҳаммад ибн Али (ваф.702), Шамсуддин

¹ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 6; 2-жилд. – Б. 1733.

² Саидов А. Усулул фикҳ – ислом қонуншунослигига бир назар // Усулул фикҳ. – Т.: Адолат, 1997. – Б. 214–215.

³ Қаранг: Ҳусниддинов З. Шофий мазҳаби // Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Т.: Моворауннаҳр, 2000. – Б. 16–17.

⁴ Кашф аз-зунун. 2-жилд. – Б. 1169.

Муҳаммад ибн Абдуддоим Бармовий (ваф. 831) ва бошқалар шарҳлар ёзишган¹.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг яна бир йирик асарларидан бири «аш-Шофий» («Шифо берувчи») дир. «Бу асари ҳам фикҳ (қонуншунослик)га бағишланган бўлиб, араб олими Абу Иброҳим Исмоил ибн Яҳё Музаний (791–878)нинг «ал-Мухтасар» («Қисқа») деган асарига ёзилган шарҳ бўлиб², манбалар кўрсатишича, бу шарҳ йигирма жилддан иборат. Шоший буни беш йил давомида ёзиб тугатган³.

Бироқ Ибн Халликон Абу Бакр Шошийнинг бу китобини бошқа асарга ёзилган шарҳ сифатида кўрсатади: «аш-Шомил фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруълари бўйича кенг камровли китоб») асари муаллифи Ибн Саббоғ деб танилган Абу Наср Абдуссайид ибн Муҳаммад Шофиъийдир. Бу асар шофиъия мазҳабидаги энг яхши ва тўғри китобдир. Унинг шарҳлари ва изоҳлари мавжуд бўлиб, жумладан, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Бағдодий Шоший (ваф. 507) 20 жилдли ёзган шарҳини «аш-Шофий» деб номлаган⁴.

Аксарият манбаларда Абу Бакр Шошийнинг «аш-Шофий» асари шофиъия мазҳабидаги машҳур беш китобдан бири «Мухтасар ал-Музаний фи фуруъи аш-Шофиъия» («Шофиъия фуруълари бўйича ал-Музаний мухтасари») асарига ёзилган шарҳ эканлиги таъкидлаб ўтилган.

Жумладан, Имом Нававий «ат-Таҳзиб» асарида зикр қилишича, Шайх Имом Исмоил ибн Яҳё Музаний Шофиъий шофиъия мазҳабида биринчи асар ёзган кишидир. Ибн Сурайжнинг айтишича, «ал-Музаний мухтасари» дунё-га бокира қиздек чиқди. Бошқалар ўз асарларини худди шу китобдек тартиблаган. Бу китобга кўплаб олимлар шарҳлар ёзишган. Хусусан, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад

¹ Ўша манба. Ўша жойда.

² Хайруддин Зирикли. ал-Аълом. 6-жилд. – Б. 210. 1-жилд. – Б. 327.

³ Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17.

⁴ Кашф аз-зунун. 2-жилд. – Б. 1025.

Шоший «аш-Шофий» номли шарҳ ёзган¹. Ундан ташқари унинг (Шоший) «аш-Шофия шаҳобчасининг устуни», «Талокқа оид масала» каби асарлари бўлган².

Шундай қилиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ўз даврида илм-маърифат ва исломнинг маданий марказларидан бири Бағдодда юқорида айтганимиздек, «Абу Исҳоқ Шерозий, Абулқосим Қушайрий, Ҳаририй (соҳиби мақомот), Абу Исҳоқ Воҳидий, Абулмаҳосин Рўғний, Хатиб Табризий, Хатиб Бағдодий, Қози Байзовий каби йирик олимлар замонда яшаган эди»³. Мустазҳирий номи билан танилган юртдошимиз Абулаббос Аҳмад, Абулмузаффар Самъоний, Наср Муқаддасий, Рўғний, Хатиб Табризий, Имом Ғаззолий каби улуғ олимлар билан замондош бўлган⁴.

Ўша даврда Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Наср Сабоъ, Абулқосим Дабусий, Имом Ғаззолий, Фахр ал-ислом Шоший (Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад), Суҳравардий, Камолиддин Анборий ва бошқалар сабоқ беришган. Мустазҳирий Низомияда араб тили, калом, мантиқ, адабиёт, сарфнаҳв, кироат, луғат, тафсирдан дарс берар эди⁵.

Шоший ўз даврида араб адабиёти ва хусусан, шеърятини жуда яхши билган кишилардан бўлган. Қуръон, ҳадис, қонунқоида йўл-йўриқларини жуда яхши билган. Тилшунослик, хусусан, араб адабиёти ва грамматикасининг нозик томонларигача эгаллаган. Шунинг учун бўлса керак, унинг синтаксисга оид асари ўрта аср ва ундан кейинги даврларда ҳам кўп мўътабар китобларда тилга олинади⁶.

¹ Кашф аз-зунун. 2-жилд. – Б. 1635–1636.

² Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17.

³ Ризоуддин Фахриддин. Имом Ғаззолий. ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Босма инв. № 9122. 16-саҳифа.

⁴ Қаранг: Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига оид материаллар. ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв. № 13409. V-жилд. – Б. 6; Миръоти коинот. Қўлёзма инв № 832. 588-саҳифа.

⁵ Қаранг: Носиров А. Мустазҳирий//Тошканд олимлари ва шоирларига оид материаллар. – Б. 692.

⁶ Қаранг: Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17–18.

Фикҳ илмидаги билими, тутган мавқеи жихатидан барча комусий манбаларда унинг номига «Фахр ал-ислом, «ал-Имом ал-Кабир» сифатлари қўшиб эътироф этилган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 507/1114 йил шаввол ойининг 15-куни шанба куни саҳарда вафот этган, У «Боб ал-Аброз»¹ (Боб ал-Шероз)² мақбарасига дафн этилган, унинг қабри устози Абу Исҳоқ Шерозий қабри ёнида. Фахр ал-ислом Шоший ўзидан кейин ўз мазҳабида имом бўлган икки фарзанди – Аҳмад ва Абдуллоҳларни қолдирган³.

Тожуддин Субкий унинг ўғиллари тўғрисида куйидаги маълумотларни ёзган: Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Абулмузаффар Фахр Ислом Абу Бакр Шошийнинг ўғли бўлиб, у фикҳни отасидан ўрганган. У Абдуллоҳ ибн Толҳадан ҳадислар эшитган. Ундан Абу Бакр ибн Комил ва Ҳофиз ибн Асокирлар ҳадис ривоят қилишган. Абу Бакр Шошийнинг ўғли Аҳмад 529 йили Ражаб ойининг 10-куни жумада Бағдодда вафот этган⁴.

Абу Бакр Шошийнинг кейинги фарзанди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад 481/1088 йилда туғилган. Фикҳ илмини ўз отасидан ўрганган. У мазҳаб ва хилоф (баҳс-мунозара) да моҳир бўлиб, кишиларга ваъз ўқирди. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Толҳа Ниёлий ва бошқалардан ҳадислар эшитган⁵. У шоир ҳам бўлган.

Шунингдек, Абу Хафс Умар ибн Аҳмад Ҳусайн Шоший катта имом, фахр ал-ислом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг укаси. У фикҳни Шайх Абу Исҳоқ Шерозийдан ўрганган. Абулхусайн ибн Муҳтадий ва бошқалардан ҳадис эшитган. Олим 550/1155 йилда вафот этган⁶.

¹ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 341; Сийар аълом ан-нубало. 19-жилд. – Б. 394.

² Қаранг: Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Б. 17.

³ Табақот аш-шофиъия алкубро. 3-жилд. – Б. 341.

⁴ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 327.

⁵ Ўша асар. 4-жилд. – Б. 81.

⁶ Ўша асар. 4-жилд. – Б. 153.

2.2.2. Абулҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший («ат-Тақриб» асари муаллифи)

Абул Ҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший («ат-Тақриб» асари муаллифи) – йирик факих. Буюк аллома Абу Бакр Қаффол Шошийнинг ўғли бўлиб, манбаларда дунёдаги улуғ имомлардан бири сифатида эътироф этилган. Аббодий уни ўз «Табақот»ида зикр қилиб, шундай деган: «Унинг хизматлари буюқдир, бунга унинг «ат-Тақриб» китоби шохиддир¹.

Тожуддин ас-Субкийнинг хабар беришича, Қосим ибн Муҳаммад ибн Али Шошийдан Хуросонлик фуқаҳолар таълим олишган. Ундан Ироқ аҳли ҳам кўп яхшиликларни кўрган².

Машҳур тарихчи Хожа Халифа ўзининг «Кашф аз-зунун» асарида «ат-Тақриб» (тўлиқ номи «ат-Тақриб фил-фуруъ» – «Фуруъга яқинлашиш») асари муаллифи Шайх Имом Қосим ибн Муҳаммад ибн Қаффол Шоший Шофиъий», деб ёзган³.

Маълумки, Қосим ибн Али Шоший ушбу фикҳий асари билан шуҳрат қозонган. Бу ҳақда Ҳамза Саҳмий «Тарихи Журжон» асарининг Ҳалимий таржимаи ҳоли бобида айнан шундай ибораларни келтирган: «Ҳалимий деган: «ат-Тақриб» асари соҳиби Қосим ибн Абу Бакр Қаффол мендан фикҳга оид ўн битта жуз (боб) изоҳ ва шарҳлар ёзиб олди»⁴.

Ибн Халликоннинг айтишича, «Бу асар шофиъий мазҳабидаги мўътабар китоблардан бўлиб, кимнинг ҳузурида шу китоб бўлса, бошқасининг ҳожати йўқдир. Бу китобни Байҳақий ва Имом Ҳарамайнлар макташган. «Китоб ат-Тақриб»га Имом Ҳарамайн Абул-Маъолий (ваф. 478) талхис (қисқартма) ёзган⁵.

¹ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 334–335.

² Ўша манба. Ўша жойда.

³ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 466.

⁴ Табақот ашшофиъия ал-кубро. 2-жилд. – Б. 334–335.

⁵ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 466.

Баъзилар ушбу китобнинг муаллифи отаси Қаффол Шоший дейишади. «Бу хато фикрдир», деб ёзган Ибн Халликон¹.

У ўзининг бу фикрларини қуйидагича изоҳлаб, «Мен 665/1266 йил шаввол ойида Дамашқдаги Одилия мадрасасининг китоблар хазинасида асли ўн жилддан иборат «Китоб ат-Такриб»нинг олти жилди сақланаётганини кўрдим. Асарнинг устига унинг муаллифи Абу Бакр Қаффол Шошийнинг ўғли Абулҳасан Қосим, мазкур нусха аввал Шайх Қутбиддин Масъуд Нисобурийга тегишли бўлиб, кейин уни вақф қилганлиги ёзилган эди. Бу «Китоб ат-Такриб» Сулайм Розий қаламига мансуб «Китоб ат-Такриб» эмас. Мен фақиҳлардан кўпларини кўрдимки, Сулаймнинг асарини Қаффолники деб ишонадилар. Шунинг учун ҳам бу масалага чуқурроқ ёндашдим. Қаффолнинг ўғлига мансуб бўлган «Китоб ат-Такриб»нинг сони жуда кам. Сулаймнинг асари эса одамларнинг қўлларида мавжуд. Хуросон фақиҳлари ўқиб ўрганадиган «Китоб ат-Такриб» ҳам шудир»².

Тожуддин Субкий «Табақот ашшофиъия ал-кубро» асарида шофиъия мазҳабининг улуғ имомлари тўғрисида маълумотларни келтириб шундай ёзган: «Асҳобимиз фақиҳларидан тўрттаси ўзидан давомчилар қолдирган. Абу Бакр Исмоилийдан ўғли Абу Саъд, Имом Абу Саҳлдан ўғли Имом ибн Имом, Абу Жаъфар Ханотийдан ўғли Шайх Абу Абдуллоҳ туғилган. Абу Бакр Қаффол Шоший ўз наслидан иқтидорли ўғилга эга бўлди. Унга (Қосим Шоший) «ат-Такриб» китоби мансубдир»³.

Кўриниб турибдики, Қосим Шоший ҳам йирик фикҳ-шунослардан бўлган. Абу Бакр Байҳақий «Шофиъий матнлари мусаннифлари орасида «ат-Такриб» муаллифидан кўра ишончлироғини кўрмадим», деб асарга юксак баҳо берган.

Имом Нававийнинг айтишича, Қосим Шошийнинг «ат-Такриб» китоби Музанийнинг «Мухтасари» шарҳларидан кўра

¹ Ўша асар. Ўша жойда.

² Қаранг: Яминов А. Қаффол аш-Шоший ўрта аср араб манбаларида // ЎзР ФАШИ. Шарқшунослик. 2004. № 12. – Б. 77–78; Ибн Халликон. Вафоёт ал-аъён. 1-жилд. – Б. 459.

³ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 2-жилд. – Б. 334–335.

фойдаси кўпроқ асардир¹. Исломуносликда турли фикҳий манбаларни ўрганиш ва тадқиқ этишда Қосим Шошийнинг «ат-Такриб» асари муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимиз китоб хазиналарида ушбу ноёб асар мавжуд эмас.

2.2.3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид

Имом Шоший

Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший (397/1007–485/1092) – имом, аллома, фақиҳ² бўлиб, Шошда туғилган. Ўз юртида фикҳ илмини Абу Бакр Санжийдан ўрганган. Ундан кўп кишилар фикҳ илмидан сабоқ олишган. Тарихчи Абу Саъд Самъонийнинг айтишича, «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Фақиҳ Марвда бўлиб, менинг бобом Имом Абулмузаффар Самъонийнинг асҳобларидан эди. У тақводор, зоҳид, пок қалбли ва доимо илм билан машғул бўлган»³.

Абу Бакр Ҳомид Шоший фикҳ илмида шухрат қозониб, «Имом» даражасига етишган. Уни Ғазна султони ўз шахрига таклиф қилиб, иззат-икром билан кутиб олган. Манбаларда Абу Бакр Ҳомид Шоший Ғазнада яшаб, фарзандлар кўрган ҳамда асарлар ёзганлиги ҳақида аниқ маълумотлар бор⁴.

Сўнгра уни буюк вазир Низом ал-мулк Ҳиротга чорлаган. Ғазна аҳли уни оиласи билан Ҳиротга ҳурмат билан кузатган. У Ҳиротдаги «Низомия» мадрасасида мударрислик қилган. Бу ерда у Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг шогирди Мансур Қоғазийдан ҳадис илмини ўрганган⁵.

У ҳижрий 485 (милодий 1092) йил шаввол ойининг 6-куни Ҳиротда вафот этган. Бу санани машҳур тарихчи Абу Саъд

¹ Абу Закариё Муҳйиддин ибн Шараф ан-Нававий ад-Димашқий. Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. – Байрут: Дор ал-фикр, 1996. 2-жилд. – Б. 553.

² Сийар аълом ан-нубало. 18-жилд. – Б. 525.

³ ат-Тахбир фи муъжам ал-кабир. 2-жилд. – Б. 166.

⁴ Қаранг: Табакот аш-шофияъ ал-кубро. 2-жилд. – Б. 465; Сийар аълом ан-нубало. 18-жилд. – Б. 525–526.

⁵ Сийар аълом ан-нубало. 18-жилд. – Б. 525; Табакот аш-шофияъ ал-кубро. 2-жилд. – Б. 465.

Самъоний қайд этиб, шундай ёзган: «Мен Ҳиротда унинг қабрини зиёрат қилдим»¹.

2.2.4. Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илоқий

Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илоқий – имом, муҳаддис ва фақиҳ бўлиб, Шайх Имом Абу Рабиъ номи билан танилган². Илоқ туркларга туташ (чегарадош) Шош воҳасига қарашли юртдир. Ўрта асрларда Илоқ кўҳна Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган бўлиб, бу ердан ҳам кўплаб олимлар етишиб чиққан. Айниқса, у фикҳ имоми бўлиб, уни пухта эгаллаган эди. Аллома ўз замонасининг раҳнаомаларидан ва фикҳ илми зукколарида бўлган. У илм талабида дунё кезиб, машҳур уламолар суҳбатидан баҳраманд бўлган³. У фикҳ илмини Марвда Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Аҳмад Қаффол Марвазийдан, Нишопурда эса Абу Тоҳир Муҳаммад Зиёдий, Бухорода Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳалимийдан ўрганади. Усул илми бўйича эса устози Абу Исҳоқдан таълим олди. Ёқут Ҳамавий ҳам бу фикрни қувватлаб, нишопурлик машҳур олим, фикҳ, калом, тил, усул каби илмлар билимдони Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад Исфаройинийдан Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илоқий усул илмини ўрганганини таъкидлайди⁴. Кейинчалик Шош аҳллариға фикҳдан сабоқ берган.

Олим ҳадисларни устози Абу Нуъайм Абдулмалик ибн Ҳасан Азҳарий ва бошқалардан ривоят қилган⁵. Манбаларда кўрсатилишича, 465/1073 йилда 96 ёшида вафот этган.

¹ ал-Ансоб. 7-жилд. – Б.

² Табақот аш-шофия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 86; ал-Ансоб. 1-жилд. – Б. 406.

³ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» асарида шошлик олимлар // Шарқшунослик. 2004. № – Б. 12.

⁴ Муъжам ал-булдон. 1-жилд. – Б. 3; ал-Ансоб. 1-жилд. – Б. 406.

⁵ Табақот аш-шофия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 86; Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. ал-Ансоб. – Байрут, 1980–82. 1-жилд. – Б. 406.

2.2.5. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илоқий

Фақиҳ ва муҳаддис бўлиб, Шош воҳасидаги Илоқ шахрида туғилган. «У ростгўй, солиҳ киши эди. Илм талабида дунё кезиб, Марвда Ҳасан ибн Масъуд Фарроийдан фикҳ илмидан таҳсил олган»¹.

Тожуддин Субкийнинг хабар беришича, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илоқий фикҳ илмини Марваррудда машҳур олим Абу Саъид Муҳаммад ибн Али Бағавийдан, Нишопурда Муҳаммад ибн Яҳё² дан ҳамда Хуросонда Ҳасан ибн Масъуд³ лардан ўрганган.

Илоқлик фақиҳ Абу Абдуллоҳ Фаравийдан ҳадислар эшитган⁴. У умрининг охириги йилларида Марвда яшаган. Бу ҳақда Абу Саъд Самъоний: «У бизнинг хузуримизга келиб, мадрасамизда бир муддат турди. Мен ундан ҳадислар эшитдим», – деб ёзган⁵. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илоқий 539/1145 йилда вафот этган.

2.2.6. Абу Ражоъ Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмун Шоший Хумракий

Абу арРажоъ Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмун Шоший Хумракий (440/1049–517/1123) фақиҳ ва муҳаддис бўлиб, Шош воҳасидаги Хумрак деган шаҳарчада туғилган. Ёкут Ҳамавий «Хумрак – Мовароуннаҳр вилоятларидан Шошдаги шаҳарчадир. Унга Абу Ражоъ Муъмил ибн Масрур Шоший Хумракий мансубдир»⁶, деб ёзган. Тарихчи

¹ Бобожинов А. Ёкут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» асарида шошлик олимлар // Шаркшунослик. 2004. – № 12. – Б. 91.

² Табақот аш-шофияъ ал-кубро. 3-жилд. – Б. 360.

³ ан-Ансоб. 1-жилд. – Б. 406.

⁴ ан-Ансоб. 1-жилд. – Б. 406; Табақот аш-шофияъ ал-кубро. 3-жилд. – Б. 360.

⁵ Ўша асарлар. Ўша жойда.

⁶ Муъжам ал-булдон. 2-жилд. – Б. 389; ал-Ансоб. 5-жилд. – Б. 175

Самъонийнинг айтишича, Абу Ражоъ ал-Муъмил Шоший илм-маърифат талабида юрт кезган. У Бухорода Абу Хаттоб Табарий ҳамда Ғазнада шошлик машхур фақиҳ Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шошийдан фикҳ илмини ўрганган¹.

Муъмил Шоший ўз билимини бойитиш мақсадида сафар қилиб, Раис Абу Абдулло Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Раққий, Абу Яъқуб Юсуф ибн Мансур Сайёр Ҳофиз, Абу Абдулло Иброҳим ибн Али Табарий (Абу Хаттобнинг ўғли), Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Муҳаммад Нахшабий Ҳофиз, Абулмузаффар ибн Самъоний ва бошқалардан фикҳ илмидан сабоқ олган. Манбаларда кўрсатилишича, Муъмил Шоший умрининг сўнгги йилларида Марвда яшаган². У имом, тақводор суфийлардан бўлиб, Тожуддин Субкийнинг хабар беришича, «ал-Муъмил Шоший обид ва мужтаҳидларнинг етакчиси эди. У Яъқуб Суфийнинг Марвдаги работида истиқомат қилганида, кишилар ундан дуо олиш учун келишарди»³.

Ал-Муъмил Шоший имомлар, олимлар, яхшилик аҳллари билан ҳамроҳ бўлган. У Рамазон ойида кундуз кунлари дўстларини зиёрат қиларди. Ва у: «бундан кейинги зиёрат тамаъдир», – деган⁴.

Тарихчи Абу Саъд Самъонийнинг ёзишича, «Муъмил Шоший Марвда бобом Имом Абулмузаффар ҳамда Абу Саъд Муҳаммад ибн Хорисий ва бошқалардан ҳадис эшитган. Ундан бир жамоа муҳаддислар менга ҳадислар ривоят қилишган»⁵. Муъмил Шоший Марвда 517/1123 йил Зулҳижжа ойининг учинчи ўн кунлигида чоршанба куни вафот этган ва Розик дарёси бўйидаги ўз хонақоҳининг дарвозаси ёнига дафн қилинган.

¹ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 4-жилд. – Б. 203.

² Ўша манба. Ўша жойда. Муъжам ал-булдон. 2-жилд. – Б. 389.

³ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 4-жилд. – Б. 203.

⁴ Ат-Тахбир фи муъжам ал-кабир. 2-жилд. – Б. 333.

⁵ Ўша манба. Ўша жойда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, шошлик фақиҳлар Бағдод ижтимоий, маънавий, ҳуқуқий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. IX–XII асрларда илм-фан ва маданият марказларидан бири Бағдодга «Шоший» нисбасидаги бир қатор бошқа олимлар – машҳур муҳаддис Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший¹, Жаъфар ибн Шуаъйб Шоший², Муҳаммад ибн Яҳё ибн Закариё Шоший³, Ҳасан ибн Соҳиб Шоший⁴, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший⁵, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Абу Али Шоший⁶ ва бошқалар ташриф буюрган. Бу шаҳарда улар илм ўрганиш билан бир қаторда мударрис, фақиҳ, имом сифатида фаолият кўрсатганлари ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар келтирилган.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоизки, шошлик фақиҳларнинг аксарияти аҳли сунна вал-жамоанинг шофиъия мазҳабига эътиқод қилишган. Тарих фанлари доктори А. Мўминовнинг ёзишича, X асрда Марказий Туркистонда, хусусан, Шош, Илоқ, Тароз, Бухоронинг чекка жойларида шофиъия мазҳабига эътиқод қилинган⁷. Шунингдек, ўша даврларда шофиъий мазҳаби Туркистон, Хуросон ва Эронда катта эътибор қозонган эди. Салжуқийларнинг буюк вазири Низом ал-мулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида таъкидлашича, Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳанафий мазҳабида бўла туриб, ибодатларни шофиъий мазҳаби қоидаларига асосланиб адо этарди. Низом ал-мулк ҳам шофиъий мазҳабига эътиқод қилган⁸.

¹ ат-Тақйид. 1-жилд. – Б. 479.

² Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 195.

³ Тарихи Бағдод. 3-жилд. – Б. 216.

⁴ Таъкират ал-хуффош. 3-жилд. – Б. 780; Тарихи Бағдод. 7-жилд. – Б. 333.

⁵ Муъжам ал-булдон. 3-жилд. – Б. 382.

⁶ Тарихи Бағдод. 4-жилд. – Б. 392.

⁷ Қаранг: Муминов А.К. Роль и место ханафитских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (II–VII/VIII–XIII вв.): Автореф. дис. ... док. ист. наук. Т.: Тошкент ислом университети, 2003. – С. 28.

⁸ Қаранг: Жузжоний А.Ш. Ислам ҳуқуқунослиги. – Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б. 176.

Маълумки, ўрта асрларда шофиъий мазҳаби ҳанафийлик билан рақобатга киришган. Бироқ Имом Абу Заҳранинг таъкидлашича, бундай рақобат фақат фикҳий мунозаралар доирасида чекланиб, фикҳ илмининг ривожига сабаб бўлган ва бундан ҳеч қандай адоват, хусумат келиб чиқмаган.

Мовароуннаҳрда шофиъий ва ҳанафий олимлари ўртасидаги дўстона муносабатларнинг асосий омилларидан бири шундаки, шофиъий мазҳаби асосчиси Имом Муҳаммад ибн Идрис Шофиъий бир неча йил Бағдодда яшаб, Абу Ҳанифанинг энг яқин шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан ҳанафийлик таълимотини ўрганган ва ўзлаштирган. Бу борада Имом Шофиъий Муҳаммад Шайбонийга катта эҳтиром билдириб, “ундан бир туяга юк бўладиган нарсаларни ёзиб олганман” деган. Кейинчалик Имом Шофиъий Мисрга бориб, ўзининг ҳуқуқий мактаби – шофиъия мазҳабига асос солган.

Муҳими, аждодларимиз умуминсоний кадриятлар ва диний бағрикенглик тамойилларига амал қилган ҳолда илм-маърифатни ривожлантириш йўлида жонбозлик кўрсатишган. Тадқиқотимизнинг асосий мақсади ҳам аждодларимиз фаолияти ва илмий меросини ўрганишга қаратилган.

III БОБ. АБУ БАКР ҚАФФОЛ ШОШИЙ ВА УНИНГ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИ

3.1. Имом Қаффол Шошийнинг ҳаёти ва фаолияти

Ислом оламида Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий каби «имом» даражасига эришган кўплаб буюк алломалар орасида Имом Абу Бакр Қаффол Шоший ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми – Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, араб манбаларида унга алоҳида ҳурмат бажо келтириш учун номига «катта», «улуғ» маъносини ифодаладиган «ал-Қабир» сўзини қўшиб ёзадилар. Аллома моҳир ҳунарманд бўлиб, кулфсозликда шухрат қозонганлиги боис «ал-Қаффол»¹ яъни, кулфчи, кулфсоз деган ном билан эъзозланган ва бу сўз унинг тахаллусига айланиб кетган. Бу ҳақда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ўзининг «ал-Ансоб» («Насабнома») асарида шундай ёзади: «Қаффол – кулфсозлик касбига нисбат берилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, кулфсозликда шухрат қозонган. У ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлиб, фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қаффол Шошийнинг номи Мағрибу Машриққа ёйилган»².

Шамсуддин Заҳабий эса уни нафақат Мовароуннаҳр балки Хуросон олими сифатида ҳам эътироф этади: «Аллома, луғат, усул, фикҳ имоми Хуросон олимларидан Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Шоший Шофиъий «Катта Қаффол» номи билан машҳур бўлган. У зот Мовароуннаҳрда ўз даврининг имоми бўлиб, бир неча китоблар мусаннифи бўлган»³.

¹ Ёқут Ҳамавийнинг хабар беришича, ал-Қаффол аш-Шоший митти кулф ва вазни бир доник (ўлчов бирлиги) калит ясаб, кишиларни хайратга солган (Муъжам ал-булдон, 5-жилд. – Б. 116).

² ал-Ансоб. 10-жилд. – Б. 211.

³ Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 283.

Шайх Муҳйиддин Нававийнинг айтишларича, агар Қаффол Шоший деб зикр қилинса, бундан мақсад – ана ўша биз таниган буюк имом Абу Бакр Қаффол Шоший тушунилади. Агар Қаффол Марвазий деб айтилса, унда бу зотдан кейин яшаб, фаолият кўрсатган «Кичик Қаффол» тушунилади. Шоший («Катта Қаффол») атамаси тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо Марвазий («Кичик Қаффол») сўзи эса фикҳга тааллуқли асарларда учрайди¹.

Тожуддин Субкий эса ватандошимизни қуйидагича таърифлайди: «У замонасининг улуғ имомларидан бири, бир канча илмларда кенг қобилият ва очикқўл эгаси бўлган буюк инсондир. Абу Бакр Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърят илмларида ҳамда зуҳд ва тақвода имом (пешво)лардан бири бўлган. У кўплаб илмларни муҳофаза қилган, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гўзал тасарруф қилувчи замон шахсларидан бири эди»².

Абу Бакр Қаффол Шошийнинг Ислом оламидаги обрў-эътибори ва мавқеи, илмий салоҳияти ҳақида ўрта аср араб муаллифлари ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтишган. Жумладан, Ибн Халликон ўзининг «Вафоёт ал-аъён» китобида «Абу Бакр Қаффол Шоший ўз замонасининг имоми бўлган. У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър битиш бўйича Мовароуннаҳрдаги шофиъий мазҳабига мансуб олимлар орасида тенги йўқ бўлган. У Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия) сафарида бўлган, унинг донғи бу ўлкаларда ҳам кенг тарқалган», – деб қайд этган³.

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ўзининг «ал-Ансоб» («Насабнома») китобида Тошкентни шундай таърифлайди: «Сайхун дарёси ортидаги, турклар билан чегарадош шаҳар бўлиб, у «Шош» деб аталади. Бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққан». Самъоний шошлик имомлар тўғрисида маълумот-

¹ Таҳзиб ал-асмо. 2-жилд. – Б. 556.

² Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 152.

³ Ибн Халликон. Вафоёт ал-аъён. – Байрут, 1998. – Б. 48.

лар келтириб, жумладан, Қаффол Шоший ҳақида шундай ёзади: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тафсир, ҳадис, фикҳ, тилшунослик илмлари бўйича замонасида унга тенг келадиган олим йўқ эди... Қаффол Шоший тўғрисида шундай нақл мавжуд бўлган:

«Бу Абу Бакр қулфсоз фақиҳ»,

«Фикҳ билан қийин қулфлар (масалалар)ни очувчидир»¹.

Маълумки, Қаффол Шоший ҳижрий 291 (милодий 904) йилда Шошда туғилиб, дастлабки билимни ўз юртида, кейинчалик Мовароуннаҳрдаги мавжуд маърифат ўчоқларида олади. Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларни кезиб, бу ерларда ўзидан сал олдинроқ ўтган ва бебаҳо диний-илмий мерос қолдирган Имом Бухорий, Имом Термизий каби йирик олимлар асарлари билан танишади. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларини эшитади ва ўрганади.

Шунингдек, Абу Бакр Қаффол Шоший Хуросонга бориб, Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ҳузайма, Муҳаммад ибн Исҳоқ Саррож, Умар ибн Муҳаммад ибн Бухайр Самарқандийдан, Ироқда буюк муфасссир Муҳаммад ибн Жарир Табарий, Мусо ибн Абдулҳамид ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Бағовий, ибн Абу Довуд, ибн Соғиддан, Куфада эса Абдуллоҳ ибн Зайдон, Али ибн Аббос Муқониъийдан, Шомда Абулҳамиймдан, Жазирада (Арабистон яримороли) эса Абу Аруба Ҳарроний каби катта олимлардан дарс олган ва бошқа табақалардан ҳадислар эшитган².

Шамсуддин Заҳабий «Сийар аълом ан-нубало» («Олижаноб алломалар сийратлари») асарида келтиришича, «Ҳоким айтади: Мовароуннаҳрда усул илми ва ҳадис талаби ила энг кўп сафар қилган олим Қаффол Шоший эди»³.

Ўз навбатида, Қаффол Шошийдан ҳам баъзи олимлар ҳадислар эшитишган ва ўрганишган. «Тадвин фи ахбори

¹ Қаранг: ал-Ансоб. 7-жилд. – Б. 244–245; 10-жилд. – Б. 212.

² Абдулқарим ибн Муҳаммад ар-Рофиъий ал-Қазвиний. Тадвин фи ахбори Қазвин. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1987. 1-жилд. – Б. 457.

³ Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 283.

Қазвин» («Қазвин хабарлари ҳақида битиклар») номли китобда бу хусусда маълумотлар берилган. Ҳижрий 350 (милодий 962) йилдан кейин Қаффол Шоший Қазвин шаҳрига келади. Бу ерда Абу Мансур Қаттон ва шунга ўхшаш олимлар Қаффол Шошийнинг мажлисларида ҳозир бўлишиб, ундан ҳадислар ва баъзи маълумотларни ёзиб олишган.

Турли манбаларда Қаффол Шошийдан ривоят қилинган ҳадислар мавжуд: «Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Исмоил Қаффол Шошийдан, ундан Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб Шоший, ундан Юнус ибн Иброҳим Аданий, ундан Абдулҳамид ибн Солиҳ, ундан Солиҳ ибн Абдулжаббор Ҳазрабий, ундан Муҳаммад ибн Абдурахмон Байламоний, бу зот оталаридан, оталари эса Ибн Умардан, Ибн Умар Расулulloҳ (с.а.в.)дан ривоят қилишган. Расулulloҳ (с.а.в.): *«Шеърни ўрганишлар, чунки унда ҳикмат ва масаллар бордир»*, деб марҳамат қилдилар¹.

Шунингдек, Абулаъло Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим Муборақфурий (1283–1353) «Тухфат ал-Ахвозий» («Ахвозий тухфаси») асарида Абу Бакр Қаффол Шошийдан куйидаги хабарни ривоят қилган: «Қози Ҳусайн ва Абу Саъид Мутаваллий: «Баъзи кишиларнинг хайрлашаётганда салом бериш одати бор. Бу саломнинг жавоби мустаҳаб бўлган. Лекин вожиб эмас. Чунки учрашганда ҳам, хайрлашганда ҳам салом берилади. Абу Бакр Қаффол Шоший бу фикрни инкор этиб, шундай деган: «хайрлашаётганда салом бериш учрашгандаги каби суннатдир. Хайрлашганда саломга алик олиш учрашгандаги каби вожибдир». Бу саҳиҳдир, тўғридир².

Қаффол Шоший шеърлар битганлиги тўғрисида ҳам манбаларда маълумотлар бор. Бу борада Тождуддин Субкийнинг «Табакот аш-шофиъия ал-кубро» асарида Қаффол Шошийнинг шеърларидан ҳам парчалар келтирилган:

¹ Сийар аълом ан-нубало. 14-жилд. – Б. 431–432.

² Абулаъло Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим ал-Муборақфурий. Тухфат ал-Ахвозий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 7-жилд. – Б. 403.

*Бисотим кенг очиқдур меҳмонларимга,
Таомим ҳалолдур, келгил ёнимга.
Армузгон этамиз неки қўлда бор,
Сирка ва қўкат бор, боқ дастурхонимга.
Кўнгли кенг одамлар бўлғуси мамнун,
Бахилга мутлақо безараздурман¹.*

Араб тилининг балоғатида битилган ушбу шеърий мисраларнинг мазмун-моҳиятини филология фанлари доктори А.Ирисов шундай таржима қилган:

«Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча нозу неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади.

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишига) нарса тополмасак, у ҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда безараз, кўнгли очиқ одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; борди-ю бахил бўлса, у ҳолда уни мен тузата олмайман»².

Тожуддин Субкийнинг «Табакот аш-шофиъия ал-кубро» асарида Византия императори билан Араб халифаси ўртасидаги дипломатик ёзишмалар ҳақидаги тарихий маълумотлар ҳам берилган. Бу ҳақда Хожа Аҳрорнинг шогирди Шайх Абу Аҳмад Муҳаммад Қозий Шоший қаламига мансуб «Силсилат ал-орифин» («Орифлар силсиласи») китобида батафсил ёзилган:

«364 хижрий йилда вафот қилган Абу Бакр Муҳаммад бин Али Қафтол Шоший Кабир шофиъий мазҳабининг машҳур уламоларидан бўлиб, ўзлари туғилган Шош (Тошкент) шаҳрида истикомат қилар эдилар. У зот кўп маротаба ҳажга сафар қилиб, боришда ва қайтишда Бағдодга кириб ўтар эдилар. Аксар илмларини шу шаҳарда олган эдилар. Бир галги сафарларида

¹ Табакот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 155; Абу Абдуллох ал-Ҳалимий. Шуъаб ал-имон. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1410 х. 7-жилд. – Б. 96 (Шеър таржимаси – Н.М.).

² Қаранг: Қафтол аш-Шоший // Маънавият юлдузлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б 84–86.

Бағдодга келсалар, уламоларнинг ниҳоятда саросимада эканлигини кўрадилар. Чунки, Рум подшоҳи Қайсар араб тилида халифага бир ажойиб қасида юбориб, ё шу қасидага муносиб жавоб ёзинглар, ё ҳар йили ўлпон тўлайсизлар ёки урушга тайёрланаверинглар, деб талаб қилган эди. Ўша пайтда уларнинг Рум билан урушишга имконлари йўқлиги ва талаб қилинган ўлпонни тўлаш учун етарли маблағлари бўлмаганлигидан, қасидага жавоб ёзишга мажбур бўлдилар. Бағдоднинг жамики уламо ва фозиллари йиғилдилар. Лекин улар ўша қасидага мос келадиган жавоб ёзишга ожиз бўлиб турган эдилар. Рум элчиси эса уларни шошилтирар эди. Шайх Бағдодга кириб келганларида, турклар юртидан Бағдодга бир забардаст олим келибди, деган хабар тарқалди. Халифа одам юбориб, у киши жавоб қасидаси ёзсалар, эвазига хоҳлаган нарсаларини беришлигини айтади. Шайх рози бўлиб, шундай дейдилар: «Мен бу вазифани сизлар учун адо этаман, лекин бир шартим бор. У ҳам бўлса, олдин менга ҳазрати Усмон Мусхафларини берасизлар». Бирмунча тараддуддан сўнг бу талабга рози бўладилар ва Мусхафни шайхга берадилар»¹.

Маълумки, Қаффол Шоший ислом дунёсининг турли ўлкаларга илм-маърифат излаб, сафар қилган. Ўз навбатида у тез-тез ҳажга Маккага борган ва қайтаётганида Бағдодда бирмунча вақт истиқомат қилиб, ўз билимларини янада оширишга ҳаракат қилиб, у ердаги йирик олимлар билан илмий мулоқотлар олиб борган. Бир гал Қаффол Шоший Бағдодда тўхтаганида нохуш воқеа устидан чиқиб қолади. Бу эса хижрий сананинг тўртинчи асрига тўғри келиб, Византия императорининг кўмондони Тағфур аббосийлар халифалигига тегишли Шомнинг Шимолий қисми ва Антокияни босиб олиб, халифалик пойтахтига ҳам хавф солган эди.

Шарқшунос олим Баҳриддин Манноновнинг ёзишича, ўз вақтида, яъни, IV асрда Рум империясининг иккига бўлиниб

¹ Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мусхафнинг тарихи / Арабчадан Абдуллоҳ шайх Исмоил Махдум ўғли таржимаси. – Т.: Мовароуннахр, 1995. – Б. 59.

кетиши оқибатида унинг шарқий қисмида қарор топган мустақил Византия империяси Х асрга келиб, ўз сарҳадларини қайта тиклаш йўлида катта муваффақиятларга эришади ва унинг таъсир доираси нафақат Болқон яримороли ҳамда Шарқий Европанинг маълум қисми, балки Қора денгиз қирғоқлари, Кавказнинг Ғарбий қисми, Кичик Осиёнинг шарқигача бўлган жойларда ҳам мустаҳкамланади. Бундай бир шароитда Константинопол Араб халифалиги тасарруфига ўтган сарҳадларни қайтадан забт этиш, иложи борича уни махв қилиш режаларини амалга оширишга киришади. Шу мақсадда олиб борилган жангларда Византия қўшинлари бир неча бор ғалабага эришадилар... Ана шундай бир тарихий вазиятда Византия империясининг Бағдод халифалиги, умуман исломга қарши хуружлари ҳар тарафлама авж олиб кетади. Шу жараённинг кўринишларидан бири сифатида Тағфур томонидан Бағдод халифасига юборилган ва бизгача етиб келган шеър¹ мактуб-ультиматум вужудга келган¹.

Ўша даврда Византия ва Араб халифалигида шеъриятга кизиқиш юксак даражада бўлган. Давлатлар ўзаро алоқаларидаги дипломатик ёзишмалар шеърлар ва қасидаларда ўз аксини топган.

Юқорида айтганимиздек, Қаффол Шоший қаламига мансуб шеърлар Тожддин Субкийнинг «Табақот аш-шофиъия ал-кубро» асарида қайд этилган. Мархум шарқшунос А.Ирисовнинг ёзишича, Византия императори билан Араб халифаси ўртасидаги жанжалли ёзишмаларда Византия императори Араб халифалигига дўқ ва пўписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар унинг ерлари бўлган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, осонликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубни баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар. Шеър хошимийлар хонадонидан бўлмиш

¹ Қаранг: Маннонов Б. Қаффол аш-Шоший ва унинг дипломатик фаолияти ҳақида // Ўзбекистон тарихи. – 2004. № 4. – Б. 28–29.

хукмрон халифага деб аталган. Мактубда шундай сатрлар ҳам бор:

«Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ ўлкаси эса отабоболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз. Мисрни ҳам қиличимиз тиғи билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарку Ғарб ҳаммасини эгаллаймиз», деб халифа ва унинг саркардаларига дағ-даға солади, уларни айёрлик билан кўрқитмоқчи ва ниҳоят, уларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезде Қаффол Шоший Бағдод шаҳрида бўлади. У халифаликда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонуншунос, забардаст шоир сифатида танилган эди¹.

«Табакот аш-шофиъия»да берилган шеърӣ мисралардан парчаси мархум Нодирхон ибн Алоуддин томонидан ўзбек тилига таржима қилинган²:

*«Дамашқдур ота-бобомиз юрти,
Унинг заминига мен соҳиб ўзим.
Мисрни фатҳ этгум шамишим билан,
Чексиз саҳроларда кулар юлдузим.
Ундан сўнг Маккага қараб йўл олсам,
Тундек босиб борар ботир қўшимим.
Қуддусга йўл олиб толмасман йўлда,
У ерда тиклағум муқаддас устун...»*

деб мақтанган эди.

Ўша вақтда Бағдодда кўзга кўринган олим ва шоирлар кўп бўлса ҳам, ҳеч ким Тағфурнинг бу таҳдид хатига жавоб ёзишга ботина олмайди. Халифа таҳдид хатига жавоб ёзишни Имом Қаффол Шошийга топширади. У душман хатига жавобан шундай оташин мисраларни битган:

¹ Ирисов А. Қаффол аш-Шоший // Маънавият юлдузлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 85–86.

² Қаранг: Нодирхон ибн Алоуддин. Абу Бакр Қаффол Шоший ва унинг фаолияти // Совет шарқи мусулмонлари. – 1971. – № 3–4. – Б. 9–11.

*Қудратла қувдик биз сизни Рум сари,
 Туяқуш мисоли қочдингиз нари.
 Қочдингиз қонталаш кирпи сингари,
 Бизларни Муҳаммад бошлар илгари!
 Пайғамбар ҳурмати, қирмадик сизни,
 Бизларда бор эди шиддат ва қудрат.
 Шом ерин фатҳ этдик бўлиб зарурат,
 Мисрни, Қайравон ва Андалусни ҳам.
 Бошингиз мажақлаб, зўр келдик ҳар вақт,
 Байтлаҳм, хароба шаҳарлар қатор.
 Искандарияда бўлди зафар ёр,
 Қуддус, Урушиолимда ғалабамиз бор!
 Сизларни енголдик биз мардонавор,
 Илм ва ирфонимиз қадимдин машҳур...
 Бемаза шеърингиз бўлмагай манзур,
 Бизнинг ашъоримиз дурдона мақбул,
 Билгувчи одамга бағишлар ҳузур...*

Шубҳасиз, Тағфур таҳдид хаги орқали мусулмонларнинг ўша вақтдаги маънавий савиясини билмоқчи бўлган. Имом Қаффол Шошийнинг шеърий мактуби эса унга муносиб жавоб бўлиб, сезиларли зарба бўлиб тушган. Ҳатто Византия адиблари, коҳинлари ҳам: «Мусулмонларнинг шундай шоирлари борлигини билмас эканмиз», деб тан олишлари жуда эътиборлидир. Баъзи ривоятларда, айти шу қасида эвазига Имом Шоший Ҳазрати Усмон мушафтини олган, деб айтилади.

Россиялик шарқшунос проф. С.Прозоровнинг таъкидлашича, Византия императори Никифор Фоки (963–969) номидан мусулмонларга юборилган ҳақоратли шеърий мактубга Қаффол Шошийнинг қасидаси юксак даражада ёзилгани византиялик адиблар томонидан эътироф этилган. Кейинчалик асирга тушиб қолган Абдулмалик ибн Муҳаммад Шоший¹

¹ Абдулмалик ибн Муҳаммад Шоший шоир бўлиб, X асрда тошкентлик машҳур олим ва шоир Қаффол Шоший билан биргаликда Тошкентдан ислом мамлакатларига сафар қилган // Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига онд материаллар. ЎзР ФАШИ кўлёзмалар

Константинополда бунинг гувоҳи бўлган¹. Муҳими, Қаффол Шошийнинг Византия ҳукмдорига ёзган жавоб раддияси Араб халифалиги бошига тушган хавф-хатарни бартараф этилишига сабабчи бўлган. Яна бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ўша пайтда Араб халифалигининг пойтахти Бағдодда қанчадан-қанча машҳур ва забардаст шоирлар бўлишига қарамасдан, Халифа Мутиъиллоҳ (946–974) томонидан Византия ҳукмдорига раддия ёзишдек ўта муҳим вазифани Қаффол Шошийга топширилиши унинг қанчалик зўр истеъдод соҳиби, айти пайтда, кучли дипломат эканлигини кўрсатади.

Қаффол Шошийнинг ушбу дипломатик фаолиятига рус шарқшуноси Нил Лыкошин² (1860–1922) ҳам юксак баҳо берган. У 1918 йилда Тошкентда ташкил этилган Туркистон халқ (мусулмон) университети очилишида аввало Қаффол Шоший номини эҳтиром билан тилга олган: «Бугун Европа фани Эски Тошкентда гражданлик ҳуқуқига эга бўлган қувончли бир кунда, Тошкент мусулмонларининг маърифати йўлида жонбозлик кўрсатган фидойи, камтар шахснинг сиймоси кўз ўнгимизда гавдаланади. Мен шаҳарнинг Себзор қисмида шу номдаги қабристонга дафн этилган Имом Муҳаммад Қаффол Шоший ёки Ҳазрат Имомни эсладим. Бу шахс билан тошкентлик мусулмонлар фахрланишлари керак ва бугун ўзларининг биринчи устозларини яхши сўзлар билан хотирлашлари лозим»³.

Рус шарқшуноси Қаффол Шошийни биринчи устоз сифатида университет жамоасига таништирар экан, алломанинг дипломатик фаолиятига оид тарихий маълумотларни келтиради:

фонди, № 13408, 620-саҳифа.

¹ Прозоров С. ал-Каффал // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – М.: Восточная литература, 2000. Вып. 2. – С. 46.

² Лыкошин Нил Сергеевич – асли ҳарбий бўлиб истеъфого чиққач, 1918–20 йилларда Тошкентдаги Туркистон халқ университетида турк тиллари ва этнографиясидан дарс берган. Ўлкашуносликка оид бир қанча асарлар ёзган.

³ Лыкошин Н. Помяните первоучителя // Народный университет. – 1918 года, 14 мая. – № 9. – С. 1.

«Бундан 950 йил аввал Тошкентда Имом Муҳаммад Қаффол Шоший фақирона ҳаёт кечирган. Унинг иккита лақабидан бири – «Қаффол» дейилиб, у кулфсоз бўлган. Шоший нисбаси эса асли Тошкентдан эканлигини билдирган. Бу адолатпарвар инсон бутун умрини эътиқод талаб қилганидек, яшаб ўтказган: бир йил Тошкентдан ташқарига чиқмай, юртдошларига таълим берган бўлса, кейинги йили илм-маърифат йўлида сафарга чиққан ва Ҳажга борган. Алломанинг ҳаёти ва фаолияти шу тарзда ўтган»¹. Бу ҳақда мисрлик тарихчи Тожуддин Субкий (ваф. 1370) ўзининг «Табақот аш-шофиъия ал-кубро» («Шофиъиянинг улуғ табақалари») китобида «Қаффол Шоший усул, ҳадис илмлари талабида энг кўп сафар қилган олимдир», деб таъкидлаган².

Н.Лыкошин фикрларини давом эттирсак, Қаффол Шоший илмий сафарларидан бирида Бағдодга келганида, халифа жуда мушкул аҳволда эди. Халифа билан уруш олиб бораётган турк султони (Византия императори – Н.М.) унга шарт қўйган экан: катта миқдордаги товон (контрибуция) ни тўлаб бериши ёки у билан урушиши лозим эди. Агар бу шартларга рози бўлмаса, унга юборилган мактубни ўқиб, жавоб юбориши керак эди. Дастлабки икки шартни бажариб бўлмасди. Чунки ўша пайтда Бағдод халифаси кўп миқдордаги пул ва катта қўшинга эга эмасди. Хатга эса жавоб бериш осон кўринарди. Лекин хат бағдодлик уламоларнинг бирортаси ҳам ўқий олмайдиган, ҳеч кимга маълум бўлмаган тилда ёзилган эди. Худди шу пайтда Қаффол Шоший Бағдоддаги карвонсаройларидан бирида тўхтаганини ва у кўпгина тилларни яхши билишини халифага етказишади. Шундан сўнг, Қаффол Шоший бу ультиматум шеърий мактубга жавоб ёзади. Шошлик аллома бу хизмати эвазига Бағдодда сақланаётган кўҳна Мусҳафи

¹ Ўша манба. – С. 1.

² Тожуддин ас-Субкий. Табақот аш-шофиъия ал-кубро. Байрут: Дор ал-кубро. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1999. 3-ж. – Б. 152.

Усмон Қуръонини сўрайди. Ноилож аҳволдаги халифа бунга рози бўлади...»¹. Рус шарқшуноси Қаффол Шоший Қуръоннинг бу нодир нусхасини Тошкентга қандай олиб келганини батафсил ёзган.

Тошкентдаги Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланаётган нодир қўлёзма – Усмон мусхафининг тарихи ва уни юртимизга қандай келганлиги тўғрисида турли манбалардан олинган хабарлар, ривоятлар марҳум Шайх Исмоил Махдум ҳазратлари ёзган рисолада ўз аксини топган. Энди бу алоҳида бир мавзу. Ўйлаймизки, келажакда олиб бориладиган тадқиқотларда бу масаланинг муаммолари илмий нуқтаи назардан очиб берилса, ажаб эмас.

Қаффол Шоший ҳаёти ва фаолиятга доир ибрат олса арзигулик хабарлар борки, ҳар қандай киши қалбида у зотга нисбатан фахр-ғурур туйғуларини уйғотади. Маълумки, Бағдод халифаларидан бири Шошда ариқлар қазиш учун давлат ғазнасидан маблағ ажратган. Гап шундаки, Қаффол Шоший бундай хайрли ишга халифанинг эътиборини қаратган экан. Биз Махдуми Аъзам авлодлари Саййид Маъсумхон ўғли Хожа Муҳаммад Ҳакимхон қаламига мансуб «Интихоб ат-таворих» қўлёзмасида ушбу фикрнинг исботини топдик. Унда (саҳифаларининг рақами қўйилмаган) шундай жумлалар ёзилган:

«Хулафои Аббосиянинг замонида Ҳазрат Имом Абу Бакр Қаффол ҳаж қилмоққа бориб, яҳудий жамоасини мусулмонлар билан урушларига рўбарў бўлиб, жухудлар ғалаба қилиб, аҳли исломдан мазкур Ҳазрат Имом билан ўн минг кишини банди қилдилар. Мусулмонлардан суол (савол) қилдиларким: «Ичларингизда Таврот китобини ажам тилига таржима қиладурган мулло киши борму?», – дедилар. Мазкур Ҳазрати Имомни кўргуздилар.

¹ Лўкошин Н. Помяните первоучителя. – С. 1.

Аввалам маротаба Ҳазрати Имом яхудийларнинг подшоҳи бирлан ўн минг бандини озод қилишни аҳд ва шарт қилиб, ажам тилига Тавротини шарифнинг таржимасини тамом қилиб берган. Сўнг шарт ва аҳдга вафо қилиб, ўн минг бандини бўшатиб, озод қилдилар.

Ўн минг асир халос бўлғони билан Ҳазрати Имом Бағдод халифасининг ҳузурига келиб кўп ҳурматлиғ бўлиб, – мендан тиланг деганида, бир нома тиладиларким, Тошкент шаҳрининг волиийи, яъни, ҳокимининг номиғаким, қадимги подшоҳлардан қолган ариғлар ботил бўлиб, Тошкент шаҳрига сув келмоғи машаққат бўлибдур. Имкони бўлса, ҳоким вилоят буйруғингиз бўйича бош бўлиб, сувни жорий қилиб берса, – дедилар.

Нома ёзиб, бир юзу олтмиш минг танга Аббосий хазинасидан бердиларким, сув учун чиқиб ишлаганларга овқат бўлсин деб. Ҳазрати Имом мазкур танга билан номани келтуриб, ҳокими вилоятга бердилар.

Ҳоким кўп халойиқни олиб чиқуб, кўп кунлар ариғ қазиб, банд боғлаб, сувларни жорий қилди. Холо Тошкент суви ўшал Ҳазрати Имомнинг таважжуҳлари бирлан бўлғон сувдир».

Шунингдек, Мавлоно Муҳаммад Қозининг “Силсилат ул-орифин” асарида Абу Бакр Қафғол Шоший ҳаётларига оид яна бир лавҳа келтирилган:

“Айтурларки, Шайх Абу Бакр Муҳаммад Қафғол Ғазо шаҳрига борган йилларидан бирида бағдодликлар тарафида туриб, румликлар билан урушганлар. Бу урушда бағдодликлар енгилиб, кўплари, жумладан, Шайх ҳазратлари ҳам румликларга асир тушган эканлар. Асирларни кўздан кечирган Рум султони Ҳазрати Шайхга қараб шундай дебди:

– Сен бағдодликларга ўхшамайсан. Ростини айт каерликсан?

Шайх ҳазратлари шундай жавоб берибдилар:

– Мен Шошдан бўламан.

Рум султони айтди:

– Сен менинг хатимга ибрий тилида гўзал жавоб ёзган киши эмасмисан?

Шайх ҳазратлари айтдилар:

– Худди шундай.

Рум султони Шайх ҳазратларига қараб деди:

– Тавротни биз учун араб тилига ўгириб бер! Агар бу ишни бажарсанг, сени ва бошқа асирларни озод қилиб, кўпгина инъом ҳам берурмен.

Шайх ҳазратлари айтдилар:

– Жуда яхши. Фақат шартим шуки, Таврот қандай нозил бўлган бўлса, ўша нусхани менга келтириб бер, уни араб тилига таржима қилиб бераман. Аммо ҳозир қўлларингизда бўлган Таврот таҳрир қилинган нусхадир. Бу нусхани эса мен араб тилига таржима қилмайман.

Рум султони бу гапларни эшитиб, дарғазаб бўлди-да, шундай деди:

– Агар таржима қилмасанг, сени ва бошқа асирларни ҳам ҳалок қилгум.

Шайх айтдилар:

– Нима хоҳласанг қил, аммо мен Тавротни Ҳақдан нозил бўлган нусхасинигина араб тилига таржима қилурмен.

Ниҳоят, Рум султони уламо ва мамлакат оқсоқоллари билан кенгашди. Улар Шайх ҳазратларининг шартларини бажаришга розилик берди, шундай дедилар:

– Майли, сен айтган нусхани етказурмиз, уни таржима қилгил, аммо биз ундаги Муҳаммадга бағишланган мадҳларга келганда, улардан кўз юмиб ўтармиз...

Алқисса, шайх ҳазратлари Оллоҳ таоло иноятларига шукроналар айтиб, Тавротнинг нозил қилинган нусхасини тезлик билан араб тилига ўгиришга киришдилар...

Таврот араб тилига ўгирилгач, Рум султони шайх ҳазратларига кўп тухфалар бериб, бошқа асирларни ҳам

озод қилибди ва ўз мамлакатларига жўнатибди”¹.

Умуман олганда, Қаффол Шоший ҳаёти давомида мусулмон дунёси бўйлаб сафар қилган, энг машҳур олимларга шогирд тушиб, улардан илм ўрганган. Машҳур уламолар билан суҳбатлашган Қаффол Шоший диний илмлардан ташқари дунёвий билимларни ҳам чуқур ўрганган. Шунинг учун ҳам халқ уни Ҳазрати Имом – Ҳастимом деб улуғлаган².

Марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари «Имом Қаффол ўлкамизда диний билимларни ва араб тилининг тарқалишида, мусулмон қонунчилигининг асосий қонун қоидаларини кўрсата билишда муҳим ўрин тутди», деб эътироф этганлар³.

Тафсир, ҳадис, фикҳ ва адабиётга доир кўплаб манбаларда Имом Қаффол Шошийнинг асарларидан иқтибослар келтирилган. Бу илмий эътирофлар эса унинг ислом илмлари бобида етук аллома эканлигини кўрсатади. Ҳозирда Тошкентнинг халқ орасида «Ҳастимом» (Ҳазрати Имом) деб аталадиган табаррук гўша ана шу зотга нисбатан чуқур эҳтиром намунасидир.

3.2. Қаффол Шошийнинг илмий мероси

X асрда яшаб, ижод этган Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, усулул фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги асослари), шеърят ва тилшунослик илмлари бўйича қомусий олимлардан бўлганлиги қатор тарихий манбаларда қайд этилган. Абу Бакрнинг ҳаёт фаолияти акс этган маълумотлар асосан ўрта аср араб манбалари Ибн Халликон (608/1211–681/1282)нинг

¹ Қаранг: Валихўжаев Б..Абу Бакр Қаффоли Шоший // Мулоқот. – № 3. 1997. - Б. 29-32..

² Қаранг: Иброҳимов А. Паргарнинг таянч нуқтаси // Истиклол йиллари: миллий-диний кадрларнинг халққа қайтиши (Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материалларининг баёни). – Т.: 2001. – Б. 93–98.

³ Бобохонов Ш. Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 265.

«Вафаёт ал-аъён» («Машхур кишилар вафоти саналари»), Тожуддин Субкий (1327–1370)нинг «Табакот аш-шофиъия» («Шофиъийлар даражалари»), Абу Закариё Нававий (1233–1277)нинг «Тахзиб ал-асмо ва ал-луғот» («Исм ва сўзларни ислоҳ қилиш»), Умар Ризо Қахҳоланинг «Муъжам ал-муаллифин» («Муаллифлар қомуси»), Абу Саъд Самъоний (506/1113–563/1167)нинг «Китоб ал-ансоб» («Насаблар ҳақида китоб»), Ёқут Ҳамавий (575/1179–626/1228)нинг «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») ва яна бошқа шу каби асарларда келтирилган. У (маълумот)лар бир-биридан қизиқлиги ва ўзгачалиги билан эътиборлидир. Масалан, Қафғол ҳақида сўз юритар экан, Ибн Халликон олим таржимаи ҳолининг сарлавҳасидаёқ унинг исми-шарифи ва нисбаларига «имаму асриҳи била мудофаа»¹, яъни, баҳсу мунозараларда «ўз асрининг ҳимояга муҳтож бўлмаган ва енгилмас йўлбошчиси» иборасини қўшиб қўйган². Жумладан, Тожуддин Субкий эса «у замонасининг улуғ имомларидан бири, бир қанча илмларда кенг қобилият ва очикқўл эгаси бўлган буюк зотдир»³ деб таърифлаган.

Шошлик аллома илм-маърифат излаб, дунё кезганлиги қатор манбаларда эътироф этилган. Жумладан, россиялик шарқшунос С.Прозоровнинг таъкидлашича, Абу Бакр Қафғол Шоший илм талабида ислом дунёсининг маданий-илмий марказларига ташриф буюрган, Нишопур ва Бухорода бирмунча муддат яшаб, таниқли олимлардан сабоқ олган. У шофиъийлик мазҳабининг энг йирик намояндаларидан бўлиб, айниқса, фикҳ илмининг машхур шайхи (учитель шафиъитов) сифатида эътироф этилган⁴.

¹ Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён. – Байрут, 1998. 4-жилд. – Б. 48.

² Яминов А. Қафғол аш-Шоший ўрта аср араб манбаларида // Шарқшунослик. – 2004. – № 12. – Б. 76–77.

³ Тожуддин ас-Субкий. Табакот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 152.

⁴ Прозоров С. ал-Кафғал // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – М.: Восточная литература, 2000. Вып. 2. – С. 45.

Маълумки, усулул-фикҳ илми (фани) бизнинг диёримизда милодий X асрда ишлаб чиқила бошлаган. Шофиъий фикҳий мазҳаб пешволаридан бўлмиш Қаффол Шоший илк бор бу борада асар ёзганлиги маълум ва машҳурдир. Усулул-фикҳ, яъни, фикҳий масалаларни ишлаб чиқишда дастлаб Имом Шофиъий¹ ўзи асар ёзган бўлса-да, бу фанни мустаҳкам пойдеворга қуриб, уни тараққий эттирган шахс Қаффол Шошийдир².

Қаффол Шоший машҳур олим ва тарихчи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (ваф. 923), Абу Бакр ибн Хузайма (ваф. 933), Абу Бакр Муҳаммад Боғандий, Абу Зайд Марвазий ва бошқалардан фикҳ илмини ўрганган. Бу фикрларни араб манбалари ҳам тасдиқлайди. Хусусан, Шайх Абу Исҳоқ Шерозий Қаффол Шоший фикҳни дастлаб Али ибн Сурайж (ваф. 298/911)дан ўрганган, дейди. Ибн Салоҳ эса Қаффол Шоший ибн Сурайж билан учрашмаганлигини айтади³. Имом Нававий эса Абу Исҳоқнинг фикрини қувватлаб, Ибн Сурайж Қаффол Шоший вафотларидан 3 йил олдин вафот этганлигини таъкидлаган⁴.

Йирик тарихчи Абу Саъд Самъоний Абу Бакр Қаффол Шоший илм талабида Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом, Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилганлигини таъкидлаб, унинг устозлари сифатида Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Абулаббос Муҳаммад ибн Исҳоқ Саррож, Абулқосим Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Бағавий, Абу Аруба Хусайн ибн Моъшар Суллабий, Абулжаҳм Аҳмад ибн Хусайн ибн Тилаб Машғаройларни кўрсатади⁵.

¹ Қаранг: Абу Абдуллоҳ ибн Идрис аш-Шофиъий (767–820) – суннийликдаги шофиъия мазҳабининг асосчиси ва имоми, илоҳиётчи факихлардан бири. (Ислом, справочник (маълумотнома). М.А.Усмонов таҳрири остида. – Т.: 1986. – Б. 283).

² Абдулвахҳоб Халлоф. Усулул фикҳ. (Арабчадан Салоҳиддин Муҳиддин таржимаси.) – Тошкент, 1997. – Б. 3.

³ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 153.

⁴ Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. 2-жилд. – Б. 556.

⁵ ал-Ансоб. 10-жилд. – Б. 211–212.

Ўрта аср араб муаллифларининг аксарияти Абу Бакр Қаффол Шоший устозларининг фақатгина номларини айтиб ўтган бўлсалар, Нававий унинг қайси устоздан қаерда билим олганлиги ҳақида маълумот беради: «Мовароуннаҳрда ўз асрининг имоми-пешвоси, қонуншунослик илмининг билимдони Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил дастлаб фикҳни Али ибн Сурайж (ваф. 298/911) да ўрганди, сўнг илм талабида Хуросонга бориб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма (ваф. 322/933) ва унинг сафдошларидан, Ироқда Муҳаммад ибн Жарир Табарий (225/839–310/923), Муҳаммад ибн Муҳаммад Боғандий (ваф. 315/927) ва у иккисининг сафдошларидан, Жазирада Абу Аруба Ҳарронийдан, Шомда Абулжаҳм ва унинг сафдошларидан билим олди. Шунингдек, у Куфа ва яна бошқа бир қанча жойларда бўлди»¹.

Қаффол Шошийнинг шогирдларига асли журжонлик, болалигидан Бухорода, кейин Нишопурда яшаб, ҳадис тўплаган, Бухоро ва унинг теварагида ҳадис аҳллариغا раҳнамолик қилган, турли шаҳарларда қозилик лавозимида фаолият олиб борган, ўзининг «Шуаъб алимон» («Имоннинг таркибий қисмлари») асарида устози Қаффолни «ўз асрининг олимлари ичида ундан билимдонроғини учратмадим», деб сифатлаган Абу Абдуллоҳ Ҳалимий (339/950–430/1012), кўпгина асарлари қаторида ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш Абу Довуд(202/817–275/888)нинг «Муснад»ига шарҳ битган машҳур муҳаддис Абу Сулаймон Бустий (ваф. 388/998), «Нишопур воқеалари» муаллифи Абу Абдуллоҳ Ҳоким Нисобурий (ваф. 405/1014), «Аҳли тасаввуф сийрати» муаллифи Абу Абдурахмон Суламий (ваф. 412/1021), Ибн Мандаҳ, фақиҳлардан Абу Абдурахмон Ибрисамий, Абу Исҳоқ Шоший, Носир ибн Хусайн Марвазий, Абу Наср Умар ибн Катодаларни мисол қилиш мумкин².

¹ Яминов А. Қаффол аш-Шоший ўрта аср араб манбаларида. – Б. 79; Яна қаранг: Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. – Б. 282; Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 283–284.

² Яминов А. Қаффол аш-Шоший ўрта аср араб манбаларида. – Б. 79–80.

Абу Бакр Қаффол Шоший дунё кезиб, бир неча олимлардан нафакат таълим олган, балки ўзи ҳам илм ўргатган. Шунинг учун шошлик аллома қомусий илмлар билимдони сифатида шуҳрат қозонган. Аини пайтда у ўз даврининг муҳандиси бўлган. Бу унинг «ал-Қаффол» (қулфсоз) номидан ҳам кўриниб турибди.

Энди алломанинг илмий меросига тўхталадиган бўлсак, тадқиқот давомида унинг қаламига мансуб 9 та асарлари мавжуд эканлиги аниқланди. Шундан иккитаси шарҳ бўлиб, биттаси Имом Шофиъийнинг машҳур «ар-Рисола» асарига ёзилган. Иккинчиси Абулаббос Аҳмад ибн Ёқуб ибн Қос Табарий (ваф. 335)нинг «ат-Талҳис фил фуруъ» («Фуруъдаги қисқартма») асарига ёзган шарҳидир. Шошлик алломанинг асарлари тўғрисида ўрта аср араб манбаларида алоҳида қайд этилган. Жумладан, «Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг кўплаб асарлари мавжудки, ҳеч бир киши ҳали шунча асарларни тасниф этмаган, – деб ёзади Шайх Исҳоқ Шерозий. – Қаффол Шоший фақиҳлар ичида биринчи бўлиб «ал-Жадал ал-ҳасан» («Яхши баҳс-мунозара») бўйича асар ёзган. Шунингдек, унинг «Китоб фи усул ал-фикҳ» («Фикҳ асослари бўйича китоб»), «Шарҳ ар-рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор»¹.

Юқорида айтганимиздек, фикҳ илмини ривожлантиришда Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос Шофиъий (767–820)нинг хизматлари катта. Унинг «ар-Рисола», «ал-Умм» асарлари ислом оламида машҳурдир².

Ҳожи Халифанинг таъкидлашича, Имом Шофиъийнинг «Рисола аш-шофиъий фил фикҳи ало мазҳабиҳи» («Ўз мазҳаби фикҳи ҳақида Шофиъий рисоласи») асари машҳур бўлиб, уни Имом Шофиъийдан бир жамоа кишилар ривоят қилишган ва бу асарни шарҳлашда ўзаро баҳслашишган.

¹ Табақот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 152; Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 284.

² Қаранг: Шофиъий // Ислом энциклопедия (А-Х). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 274.

Бу китобни Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Шайбоний Нисобурий (ваф. 388), Абулвалид Ҳассон ибн Муҳаммад Қураший Умавий (ваф. 349) ҳамда Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Кабир Шоший (ваф. 365) ва бошқалар шарҳлаган¹.

Шунингдек, шофиъия олимларидан Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ёқуб ибн Қос Табарий Шофиъий (ваф. 335) қаламига мансуб «ат-Талҳис фил-фуруъ» («Фуруъдаги қисқартма») асар ёзган. Бу китоб ҳажми кичиклиги ва вазни енгиллигига қарамай, усул ва фуруъларни жамлаган асардир. Унинг бир қанча шарҳлари бўлиб, улар орасида Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший шарҳи ҳам бор².

Имом Нававийнинг хабар беришича, Қаффол Шошийнинг бир неча асарлари мавжуд. У биринчи бўлиб, жадал (баҳс-мунозара) бўйича асар ёзган³.

С.Прозоров диалектика (жадал-баҳс-мунозара) билан мутакаллимлар, асосан муътазилийлар ва ашъарийлар шуғулланган, деб ёзади⁴. Бу борада «Абжад ал-улум» («Илмлар абжади») китобида ҳам маълумотлар берилган: «Фақиҳлар ичида биринчи бўлиб жадал илми бўйича Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший Шофиъий асар ёзган. Баъзи уламоларнинг фикрича, жадал илми катта уламоларнинг инқирозига сабаб бўлган. У фикрдан узоқлаштиради ва умрни зое қилади. Жадал илми кишини одамлардан узоқлаштиради, бир-бирига адоватли қилиб қўяди»⁵.

Ўрта аср араб манбаларининг аксариятида жадал илмига афсуски, шундай муносабат билдирилган. Лекин Қаффол Шоший баҳс-мунозара маданиятининг ҳам диний, ҳам фикхий, ҳам маънавий жиҳатларини яққол кўрсатиб берган-

¹ Қашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 873.

² Ўша манба. 1-жилд. – Б. 479.

³ Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. 2-жилд. – Б. 556.

⁴ С.Прозоров. ал-Каффал. – С. 45.

⁵ Сиддик ибн Ҳасан ал-Қунувжий. Абжад ал-улум. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1978. 2-жилд. – Б. 209.

лиги шубҳасиз. Чунки асарнинг номи «ал-Жадал ал-ҳасан» («Яхши баҳс-мунозара») деб номланиши бунга мисол бўла олади.

Имом Нававий ҳам «Қаффол Шоший жадал илми бўйича биринчи китоб таълиф этган зотдир. Шайх Абу Исҳоқ ўз «Табакот»ида зикр қилишича, бирон-бир киши Қаффол Шошийдек кўп китоб тасниф этган эмас. Бундан ташқари, у «Усул ал-фикҳ» китоби ва Имом Шофиъийнинг «Рисола»сига шарҳ ёзган», деб таъкидлаган¹.

С.Прозоров «Қаффол Шоший ёшлигида муътазилий бўлиб, кейин Ашъария таълимотига ўтган. Мутакаллим Жувайний (ваф.1085)нинг хабарига кўра, Ашъарий (ваф. 935) Қаффол Шошийга калом илмидан сабоқ берган. Аини пайтда Ашъарий ундан фикҳ илмини ўрганган», деб ёзган².

Рус шарқшуносининг ушбу фикрлари қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини ўрта аср араб манбалари бўйича тадқиқ қилдик. Бу ўринда уларда берилган маълумотларни айнан келтирамиз.

Тожуддин Субкийнинг «Табакот аш-шофиъия ал-кубро» асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган: «Ҳофиз Абулқосим ибн Асокир айтади: «Менга маълум бўлишича, у киши (Қаффол Шоший) дастлаб муътазилийликка мойил бўлган, у ҳақда сўз юритган, кейинчалик Ашъария таълимотига қайтган. Қаффол Шошийнинг Ашъарияга қайтиши катта фойда бўлиб, бу сабабли оғир қайғу ва қалбдаги гина адоватлар ечилди»³. Ўша пайтда «мазҳаблар бу имомни (Қаффол аш-Шоший) усулда муътазила қонун-қоидаларига биноан иш юритгани ҳақида ҳикоя қилади»⁴. Тожуддин Субкий «бу ҳақда узок баҳс-мунозара бўлган ва у киши (Қаффол аш-Шоший)

¹ Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. 2-жилд. – Б. 556.

² Прозоров С. ал-Каффал. – С. 45.

³ Табакот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 153.

⁴ Ўша манба. Ўша бет.

муътазилийлардан бўлса керак, деб гумон қилинган»¹, деб ёзади. Айни пайтда, Тожуддин Субкий «у кишини муътазилий бўлса керак деб гумон қилувчилар Абулҳасан Саффорнинг куйидаги нақлига суянадилар»², деб таъкидлаб, унинг сўзларини айнан келтиради: «Абулҳасан Саффор айтади: «Мен Абу Саҳл Суълукийдан тафсир имомларидан бири Имом Абу Бакр Қаффолнинг тафсирлари ҳақида сўрашганида, у киши бир тарафдан улуғланса, бир тарафдан ёмонланишини (яъни, муътазилага ён босган) эшитдим»³. Абулҳасан Сифор эса Абу Саҳл Суълукийнинг фикрини рад этиб шундай деган: «У киши (Қаффол Шоший)га ўлим етди, камолот фақат азиз зот Аллоҳгадир. Олимнинг эса фазилатлари кўплиги билан мадҳ этилаверади. Хатоси учун унинг яхшиликлари билан дафн қилинмайди. Шоядки, у киши ҳақ йўлни талаб қилишда кенг йўл тутганлари учун мағфират қилинган бўлсалар. Аллоҳдан бошқа қувват йўқ (Беайб парвардигор)!»⁴.

Тожуддин Субкий «Табакот аш-шофиъия ал-кубро» асарида Абулқосим ибн Асокирнинг «Қаффол Шоший қиёсга ақлан амал қилишлик вожиб бўлади, деганлар. Шундан биламизки, у киши қиёс бўйича ҳам иш юритган», сўзларини келтирган. Жумладан, Абу Исҳоқ Исфаройиний ва Абу Бакр Қаффол Шошийлар ашъария ақидасига биноан усул ал-фикҳда «неъмат берувчига шукр қилишлик ақлан вожиб» масаласида шофиъий фақиҳлари ичида фикримизга қўшиладиганлар бизнинг дўстларимиздир» дейишган⁵. Тожуддин Субкий Абу Исҳоқ Исфаройиний ва Қаффол Шоший нафақат фикҳ илмида, балки калом илми бўйича ҳам билимдон эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Ибн Сурайж ва ундан бошқалар фикҳда етук бўлиб, калом илмида

¹ Ўша манба. Ўша бет.

² Ўша манба. Ўша бет.

³ Ўша манба. Ўша бет.

⁴ Қаранг: Сийар аълом ан-нубало. 16-жилд. – Б. 284; Таҳзиб ал-асмо вал-луғот. 2-жилд. – Б. 556.

⁵ Табакот аш-шофиъия ал-кубро. 3-жилд. – Б. 153–154.

етук эмас эди. Улар муътазила китобларини муталаа қилиб, уларнинг ибораларини макташган. Лекин бу ибораларнинг каломдаги мазмун-моҳиятини тўла тушуниб етишмаган»¹. Тожуддин Субкий бу ўринда Ибн Сурайж, Абу Али ибн Ҳайрон, Истахрий ва бошқа фақиҳларни назарда тутиб, улар калом илмини яхши билмас эди. Аммо калом илмида устоз бўлган Катта Қаффол тўғрисида Ҳоким шундай деган: «Мовароуннаҳрда шофиъийларнинг энг билимдони эди. Шундай экан, у киши тўғрисида узрни қандай қилиб чиройли қиламиз?!» деб қайд этган².

Кўриниб турибдики, Қаффол Шошийни ўз даврининг олимлари ҳам буюк аллома сифатида эътироф этишган. Айни пайтда унинг номи зикр қилинганда муътазилий ёки бошқа ихтилофли фикрлардан узоқ бўлишган.

«Шарҳ ар-рисола» асарида Абу Муҳаммад Жувайнийнинг «дўстларимиз усул ва каломда «неъмат берувчига шукр вожиб бўлади» деган масалада ундан (Қаффол Шоший) узр сўрадилар»³, – дейди. Унинг фикрини Тожуддин Субкий ҳам тасдиқлаган: «Қаффол калом илмини Ашъарийдан ўрганган. Ашъарий эса ундан фикҳ илмини ўрганган... Қаффол Шоший каломни катта ёшга етганида олган, яъни, ўрганган ва Ашъарий мартабасига кўтарилган. Шунингдек, у Ашъарийдан таълим олар чоғидаёқ улуғ даражага кўтарилган эди»⁴.

Демак, тафсир, ҳадис, фикҳ, усул ал-фикҳ, қиёс, калом каби бир неча илмларни мукаммал эгаллаган аллома жадал, яъни, баҳс-мунозара ҳақида асар ёза олар экан. Кўплаб илмларнинг билимдони, қомусий олим Абу Бакр Қаффол Шоший шунинг учун ҳам фақиҳлар орасида биринчи бўлиб жадал бўйича асар битган. Афсуски, мамлакатимиз китоб хазиналарида унинг бу гўзал асари мавжуд эмас.

¹ Ўша манба. – Б. 154.

² Ўша манба. Ўша бет.

³ Ўша манба. Ўша бет.

⁴ Ўша манба. Ўша бет.

Абу Бакр Қаффол Шошийнинг яна бир асари «Адаб ал-қози» (тўлиқ номи – «Адаб ал-қози ала мазҳаби аш-шофиъия, яъни, «Шофиъий мазҳабидаги қозининг одоби») деб номланади. Ҳожи Халифанинг таъкидлашича, худди шу номда Абулаббос Аҳмад ибн Қос Табарий (ваф. 335), Абу Саъид Ҳасан ибн Аҳмад Истахрий (ваф. 328)лар ҳам китоб тасниф этишган. Лекин улар орасида Қаффол Шошийнинг китоби машҳур бўлиб кетган¹.

Ҳожи Халифанинг хабар беришича, Абу Бакр Қаффол Шоший «Вузуъи қози ала мазҳаби шофиъий» (Шофиъий мазҳабидаги қозининг таҳорати) деган номда асар ҳам ёзган².

Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг зикр қилишича, Қаффол Шоший «Далоил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Маҳосин аш-шариа» («Шариат гўзалликлари») китобларини ҳам таълиф этган³. Имом Нававий эса «мен Қаффол Шошийнинг юрак (қалб)дан ёзилган «Далоил ан-нубувват» китоби ва «Маҳосин аш-шариа» катта китобини кўрганман»⁴ деб ёзган.

Исмоил ибн Муҳаммад ибн Исфаҳонийнинг айнан шу номдаги «Далоил ан-нубувват» китобида Абу Бакр Қаффол Шошийдан бир ҳадис ривоят қилинган: «Қаффол Шоший Арувба Исҳоқ ибн Шоҳиндан, ундан Абдуллоҳнинг ўғли Холид, ундан Довуд ибн Ҳанда, ундан Умар ва ибн Саъид, Саъид ибн Жубайрдан, бу эса ибн Аббос розияллоху анхудан куйидаги воқеани ривоят қилишган:

«Аздишануа қабиласидан бўлган Замод исмли бир киши ақли заифларни муолажа қилар эди. У Маккага келди ва унинг аҳлидан «Муҳаммад исмли шахс шоир, мажнун, қохин, сеҳргар экан», деб эшитди. Шундан кейин Замод «Аллоҳ-

¹ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 47.

² Ўша манба. Ўша жойда.

³ ас-Самъоний. ал-Ансоб. 10-жилд. – Б. 211.

⁴ Тазҳиб ал-асмо вал-луғот. 2-жилд. – Б. 556.

га қасамки, шояд, Аллоҳ у кишига маним қўлимдан шифо берса», деди.

Бас, у Расулуллоҳ (с.а.в.)га йўлиқди ва:

– Эй, Муҳаммад! Мен сизга ёрдам бераман. Аллоҳ маним қўлимда бу ақлсизлик касалини муолажа қилади, – деди.

Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.):

– Аллоҳга ҳамд бўлсин, уни мақтаймиз, ундан ёрдам сўраймиз, унга истиғфор айтамиз. Аллоҳ кимни ҳидоят қилса, адаштиргувчи йўқ. Кимни адаштирса, ҳидоят қилгувчи йўқ. Ва гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ. Албатта, Муҳаммад Аллоҳнинг кули ва расулидир, – дедилар.

Замод бу сўзларни яна қайтаринг, деди. Расулуллоҳ унга яна такрорладилар.

– Коҳинлар, сеҳргарлар ва шоирларнинг сўзларини эшитганману, лекин сиз айтгандагидек сўзни эшитмаганман. Бу сўзларингиз денгиз тубигача етиб борди. Исломга киришликка сизга байъат бераман, – деди Замод.

Расулуллоҳ «қавминга ҳам», дедилар. У киши исломга киришлик учун ўзи ва қавмига байъат қилди»¹. Ҳожи Халифанинг хабар беришича, «Маҳосин аш-шариа фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруъларида шариат гўзалликлари») асари муаллифи Қаффол Шоший деб танилган Имом Абу Бакр Муҳаммад Алидир. Ушбу асар ажойиб масалаларни ўз ичига олган. Лекин китобнинг адади жуда кам. Унинг бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига 3 жилдда вақф қилинган.

Қаффол Шошийнинг унда зикр қилишича, китобни шариат далиллари ҳақида сўраганлар учун ёзган².

Абдулкарим ибн Муҳаммад Рофиъий Қазвиний эса бу борада қуйидаги маълумотларни келтирган:

«Абу Бакр Қаффол Шоший буюк имомлардан ва шофиъий мазҳаби олимларидан эди. Бу зот тафсир, ҳадис,

¹ SD-диск: Ал-Мақтабат алфия ли суннати набавия. Исмоил ибн Муҳаммад ибн Фазл ат-Таймий ал-Исфажоний. Далоил ан-нубувват. Риёд: Дор ат-тоййиба, 1988. 1-жилд. – Б. 193.

² Кашф аз-зунун. 2-жилд. – Б. 1608.

усул ва фикҳ илмларида пешқадам эди ва кўплаб асарлар ёзган. У кишининг «Маҳосин аш-шариа» китоблари бўлиб, унда Расулуллоҳ (с.а.в.) мўъжизаларини бадиий услубда жамлаган. Ушбу китобда 1000 дан ошиқ ҳадислар бор»¹.

Шунингдек, узоқ йиллар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (ҳозирда Ўзбекистон мусулмонлари идораси) кутубхонасида фаолият олиб борган марҳум олим Нодирхон Махдум Алоуддин ўғли «баъзи муаллифлар «Усули Шоший» китобини Қаффол Шошийнинг асари деб ҳисоблайдилар, аммо биз бу асар диний арбоб, Қаффол Шоший мақбарасига дафн этилган Низомуддин Шоший асари деб ҳисоблаймиз. Асарда муаллифнинг номи йўқлиги ҳозирги замон олимларини нотўғри фикрга олиб келган бўлса керак»², – деб ёзган.

Абу Бакр Қаффол Шошийнинг шахсияти ва илмий салоҳияти нафақат ўрта аср Шарқ муаллифлари, балки Ғарб олимлари томонидан ҳам эътироф этилади. Айниқса, немис шарқшуноси К.Броккельман³ ва йирик рус олими В.Бартольд⁴лар Қаффол Шоший илмий фаолиятига юксак баҳо беришган. Унинг араб адабиётида тутган ўрни ҳақида баён қилишган.

Хулоса қилиб айтганда, Имом Абу Бакр Қаффол Шоший ҳам диний, ҳам дунёвий билимлари ҳамда ўзининг улкан илмий, ижодий фаолияти билан илм-фаннинг қатор соҳалари ривожига катта ҳисса қўшган алломалардан саналади.

¹ SD-диск: Ал-Мақтабат алфия ли суннати набавия. Абдулкарим ибн Мухаммад ар-Рофиъий ал-Қазвиний. Тадвин фи ахбори Қазвин. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1987. 1-жилд. – Б. 457.

² Нодирхон ибн Алоуддин. Қаффол Шоший ва унинг фаолияти / Совет Шарқи мусулмонлари – 1971. № 3–4. – Б. 10.

³ Қаранг: Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur, I. WeimarBerlin, 1898. – S. 307.

⁴ Қаранг: Бартольд В. Сочинения. – М.: 1963. т. II. – С. 237; т. III. – С. 220.

«Жавомий ал-калим» асари ҳақида

Абу Бакр Қаффол Шоший илмий меросида «Жавомий ал-калим» («Ҳикматли иборалар тўплами») асари етакчи ўринни эгаллайди. «Жавомий ал-калим» китоби Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший қаламига мансуб бўлиб, унда Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулуллоҳ (с.а.в.) калималаридан тўпланган»¹. Ушбу асар қўлёзмасининг фото нусхаси Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланади.

Мархум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари 1970 йили Дамашқ шаҳридаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланадиган «Жавомий ал-калим» асарининг қўлёзмаси (32 саҳифадан иборат) фото нусхасини олиб келганлар.

Қаффол Шоший «Жавомий ал-калим» асарининг аҳамияти тўғрисида қўлёзманинг муқаддима қисмида шундай ёзган: «Дарҳақиқат, пайғамбар сўзлари ва шаръий одобларда маъсумлик билан қувватланган, баён ва ҳикмат билан таъмин этилгани (яъни, пайғамбар томонидан келганлиги ва айтилганлиги) туфайли орифлар қалбларига ёруғлик ва кўрқадиганлар дардларига шифо бордир. Чунки, ул зот ҳидоятга чакиради, кўр кўзларни очади, (Қуръонни) ўз ҳавоси (хоҳиши) билан сўзламайди. Аллоҳ унга (пайғамбар) ўзи танлаб олган бандалари ичида барчасидан кўра афзалроқ салават юборсин!»

Шунингдек, асарнинг хусусиятини муаллиф қуйидагича таърифлайди: «Бу китобимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тўпландим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, пайғамбар ҳидояти билан қўллаб-қувватланган ва тарбияланганлиги сабабли фасихларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолишни оsonлаштириш мақсадида

¹ Кашф аз-зунун. 1-жилд. – Б. 611.

бири иккинчисининг кетидан келадиган, иснодлари олиб ташланган, сўзларнинг яқинлигига кўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим. Сўнгра яна икки юз ибора қўшдим ва улар бир минг икки юз ибора бўлди».

«Жавомиъ ал-калим» асарида Қаффол Шоший ҳадисларни куйидаги ҳолатда келтирган:

الأعمال بالنيات
المستشار مؤتمن
الكرم التقوى
القرآن هو الدواء
الدعاء هو العبادة
السلام قبل الكلام
حسن السؤال نصف العلم
الجماعة رحمة
الفرقة عذاب

Амаллар ниятларга боглиқдир.

Маслаҳатгўй омонатдордир.

Карам соҳиби бўлишлик тақводир.

Қуръон дардларга даводир.

Дуо – у ибодатдир.

Аввал салом, кейин калом.

Яхши савол илмнинг ярмидир.

Жамоат билан бўлишлик раҳматдир.

Фирқаланиш айни азобдир.

Кўриниб турибдики, Қаффол Шоший тўплаган ҳадислар қисқа, лўнда ҳамда маъноларга бойдир. Муҳими, ҳар қандай ўқувчи учун тушунарли шаклда берилган. Айни пайтда «Жавомиъ ал-калим» маърифий ва дидактик аҳамиятга эгалиги билан бошқа ҳадис тўплamlари ичида ажралиб туради. Шунингдек, Қаффол Шоший асарида берилган ҳадисларда ислом дини аҳкомларидан ташқари одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир ҳикматли иборалар қайд этилган. Ундан

халқимиз орасида кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва қимматли афоризмлар ҳам ўрин олган. Бу эса ҳадисларнинг кенг халқ оммаси учун равон ва тушунарли бўлиши, тарқалишида муҳим аҳамият касб этган.

Саҳиҳ ҳадис тўпламлари ичидан ҳикматли ибораларни саралаб олиш Қафғол Шошийдан катта меҳнат ва машаққатни талаб этган. Эътироф этиш керакки, ислом илмлари бўйича етук аллома ўзининг яна бир илмий салоҳиятини намоён этиб, «Жавомий ал-калим» асарини яратишга муваффақ бўлган. Фикримизнинг исботи сифатида ушбу ҳадислардан баъзиларининг ровий ва иснодларига мурожаат қилайлик:

«Амаллар ниятга боғлиқдир». Бизга хабарни Абдуллоҳ ибн Зубайр Ҳамидий Суфъндан берган. Унга Яҳё ибн Саъид Ансорий Муҳаммад ибн Иброҳим Таймийдан хабар берган. У Алқама ибн Ваққос Лайсий Умар ибн Хаттоб (розиаллоҳу анҳу) минбарда туриб шундай деганларини эшитганлигини айтган. Умар ибн Хаттоб минбардан туриб, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Албатта, барча амаллар ниятга боғлиқдир. Ҳар бир киши ўз ниятига етгусидир. Бирор киши Аллоҳ таоло ва Унинг Расули (пайғамбари) учун ҳижрат қилса, Аллоҳ ва унинг Расули учун ҳижрат қилганлик савобини топади. Ҳар ким дунё учун ҳижрат қилса – дунёга, аёл учун ҳижрат қилса – аёлга етишгусидир. Бас, нимани ният қилиб ҳижрат қилса, ўшанга етишгусидир», деганларини айтди¹.

Ушбу ҳадис саҳиҳ бўлиб, уни Имом Бухорий Моликдан келтирган. Бундан ташқари бу ҳадис бир неча ҳадис тўпламларида ҳам мавжуд. Қафғол Шоший ушбу ҳадисдан борйўғи иккита калимани ажратиб олган ва у омма орасида машҳур бўлиб кетган.

«Маслаҳатгўй омонатдордир». Абу Муҳаммад Абдуррахмон ибн Тажибий Абу Саъид Аҳмад ибн Донуко Жамолдан, у Иброҳим ибн Махдийдан, у Ҳасан ибн

¹ Саҳиҳ Бухорий. 1-жилд. – Б. 3.

Муҳаммад Абу Муҳаммад Балхийдан, у Исмоил ибн Муслимдан, у Ҳасандан, у эса Самура ибн Жундубдан Расулуллоҳ (с.а.в.): «Маслаҳат берувчи хиёнатчи эмас, балки омонатдордир (ишончга лойикдур), зеро, у хоҳласа маслаҳат беради, хоҳласа сукут сақлайди. Агар маслаҳат берса, ўзи ўша аҳволда нима қилса, ўшани маслаҳат беради», дедилар.

Яна бир ривоятда ҳадиснинг давомида шундай дейилган:

«Шунинг учун (маслаҳат берувчи бировнинг сирини сақлашга ишончли бўлганлиги учун) у истаса, маслаҳат беради (омонатни сир тутишга кўзи етса), хоҳласа сукут сақлайди (омонатни сир тутишга кўзи етмаса)».

Мажлислар омонат биландир (уларда айтилган сўзларнинг сир сақланишига боғлиқ).

Бошқа бир ҳадисда:

«Бир одам бир сўзни айтиб бўлганидан сўнг (ҳадиксираб) у ёқ-бу ёққа қараб қўйса, демак, унинг сўзи (эшитувчи учун) омонатдир (сирдир)».

Ислом дини таълимотига кўра, бир одамнинг бошқа бир одамга ишониб бериб қўйган пули, моли ва бошқа нарсалари омонат бўлганидек, унинг бошқалар эшитмаслигини назарда тутиб айтган гапи ҳам омонат, яъни, сир ҳисобланади. Омонат сўзга хиёнат қилиб, бировнинг сирини фош қилиш ҳам молу дунёга хиёнат қилингани каби қораланади.

Аҳмад Асбоғ ибн Абдулазиз ибн Марвон Химсийдан, у отасидан, отаси эса бобосидан, бобоси Аббон ибн Сулаймондан, у отаси Сулаймондан, у Қаббос ибн Ашим Лайсийдан хабар беришларича, Расулуллоҳ дедилар: «*Ваъда вафодир*»¹.

Ҳадиснинг бош қисми:

«Сизлардан бирортангиз боласига ваъда қилиб уни бажармайдиган бўлса, ваъда қилмасин!»

Ваъда қарздир.

Ислом кишилар орасида ўзаро муносабатларни шакллан-

¹ Ал-Муъжам ал-авсат. 2-жилд. – Б. 209.

тиришда қарз бериб туриш ва уни вақтида қайтариш масаласига катта аҳамият берган ва қарзни қайтариш қанчалик муҳим бўлса, ваъдага вафо қилмоқлик ҳам шунчалик муҳимлигини уқтирган. Ҳатто, бошқа бир ҳадисда пайғамбар алай-ҳиссалом ваъдага вафо қилмаслик, унга хилоф қилишлик мунофиқликнинг аломатларидандир, деб таъкидлаганлар.

Абу Муслим Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Муслим Абу Осимдан, у Ибн Журайждан, у Абдулкаримдан, у Усмон ибн Аффоннинг хизматкоридан, у Абдуллоҳ ибн Маъқилдан, у Абдуллоҳ ибн Масъуддан ривоят қилишларича, Расулуллоҳ «Пушаймонлик (надомат чекиш) тавбадир»¹, – дедилар.

Диннинг асл мақсади ва асосий вазифаси ҳақидаги пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг машҳур бўлган ҳадислари айнан «Жавомийъ ал-калим»да «Дин ихлос (насиҳат маъносида ҳам ишлатилади)дир» тарзида берилган. Ушбу ҳадис «Саҳиҳ Муслим»да қуйидагича келтирилган: «Муҳаммад ибн Аббод Маккий Суфёндан, у Суҳайлдан, у Ато ибн Язиддан, у Тамим Дорийдан хабар беришларича, Пайғамбар (с.а.в.) дедиларки:

– Дин ихлосдир.

Сўрадик:

– Кимга?

Расулуллоҳ дедилар:

– Аллоҳга, Унинг Китобига, Элчиси (Расули)га мусулмон раҳбарлари ва мусулмон қавмларга².

«Бемаза гап жафо келтиради». Бу ҳадис аслида қуйидагича: Муҳаммад ибн Солиҳ ибн Зурайх Исмоил ибн Мусо Физорийдан, у Ҳушаймдан, у Мансурдан, у Ҳасандан, у Абу Букрадан хабар беришларича, Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Бемаза гап жафо келтиради, жафо эса дўзахга олиб боради. Ҳаё имондандир, имон эса жаннатга киритади»³.

¹ Муснади Шоший. 1-жилд. – Б. 311.

² Саҳиҳ Муслим. 1-жилд. – Б. 74; Инсон кўрки – одоб / Тўпловчи ва таржимон Абдуҳафиз Абдужабборов. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 6.

³ Саҳиҳ ибн Ҳиббон. 13-жилд. – Б. 10.

Халқимиз орасида «Олтин олма, дуо ол» деган нақл мавжуд. Қаффол Шоший ўзининг «Жавомиъ ал-калим» асарида «Дуо – у ибодатдир» деган ҳадисни келтиради. Ушбу ҳадис деярли барча муҳаддисларнинг тўпламларида учрайди. Мазкур ҳадис «Сунани Термизий»да қуйидагича берилган: «Ҳаннод Абу Муовиядан, у Аъмашдан, у Заррдан, у Ясиъ Санъондан, у Нуъмон ибн Баширдан ривоят қилишларича, пайғамбаримиз (с.а.в.) айтишларича, «Сизларнинг роббингиз менга дуо қилинглар, дуоларингизни ижобат қиламан», деган. Расулulloҳ айтадиларки, «Дуо – у ибодатдир. Роббингиз менга дуо қилинг. Дуоларингизни ижобат қиламан» деган. Уни Мансур ривоят қилган»¹.

Монографияда «Жавомиъ ал-калим»да берилган 1000 дан ошиқ ҳадисларни шарҳлашнинг имкони йўқ. Муҳими, Қаффол Шошийнинг ушбу асари ҳадис илмида катта аҳамиятга эга. Чунки унда берилган ҳадислар кенг халқ оммаси ўрганиши учун жуда раво ва қулай ёзилган.

Қаффол Шоший «Жавомиъ ал-калим» асарининг муқаддимасида «ҳадис иснодларига бир китоб бағишладимки, уларни билиш учун ўша китобга мурожаат қилинади», деб ёзади. Демак, муаллифнинг ҳадис илмига оид «Жавомиъ ал-калим»дан бошқа яна бир асари мавжуд эканлиги маълум бўлади. Унда олим ўзи тўплаган 1200 саҳиҳ ҳадисларнинг ровий ва иснодларини тўлиқ келтирган.

Хулоса қилиб айтганда, «Жавомиъ ал-калим» том маънода мўътабар асарлар сирасига киради. Зеро, унда Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳикматомуз ибратли сўзлари, ҳадислари ўз ифодасини топган. «Жавомиъ ал-калим» яъни, «Ҳикматли иборалар тўплами» номидан ҳам маълумки, ундан дини, миллатидан қатъи назар ҳар бир инсон учун кундалик турмуш ва ижтимоий ҳаётда зарур бўлган одоб-ахлоқ мезонлари, бебаҳо кўрсатмалар ўрин олган.

¹ Сунани Термизий. 5-жилд. – Б. 211.

IV БОБ. XIII – XIX АСРЛАРДАГИ ТОШКЕНТ ОЛИМЛАРИ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИДАН

4.1. XIII – XV асрларда Тошкент ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ҳаёти

Марказий Осиёдаги турли шаҳарлар каби Тошкент ҳам ўзининг узоқ асрлик тарихи мобайнида юксалиш ва инқироз даврларини бошидан кечирган. Маълумки, мўғуллар истилоси давридан юртимизда маданият таназзулга учрай бошлади.

Тошкент шаҳри ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий муносабатлар ривожланишининг босқичларидан бири – XV ҳамда XVII асрнинг бир неча ўн йилликларига тўғри келади¹.

Соҳибкирон Амир Темур бутун Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлгач, Сирдарё ортидаги чегара минтакаларни ҳам ўз қаламравига олди. Унинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги йилларида Тошкент ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ривожлана бошлади. Марказлашган кучли ҳокимият ўрнатилиши билан Тошкент шаҳри ушбу вилоят ҳокимига қарши сиёсий кучлар ва бу мансабга даъвогарлар ҳужумларидан халос бўлди. Айни пайтда шаҳар Темур ва темурийлар қўшини учун Дашти Қипчоқ ҳамда Мўғулистонга қарши ҳаракатларида таянч нукта, стратегик тўхташ жойи сифатида хизмат қилган.

Амир Темур шимолга юришлари даврида 1361, 1363–1364, 1365, 1370, 1375, 1389 ва 13–1391 йилларда Тошкентда бўлди. Улуғ мутасаввиф Хожа Аҳмад Яссавий меъморий мажмуаси биноларига гишт қўйишда шахсан иштирок этиш учун 1397 йилда Тошкент орқали Ясси-Туркистонга борган. Амир Темур бу ерда Тўхтамишхонга қарши юришида тўхтаб ўтган. У охириги юриши даврида (Хитойга) Тошкент шаҳрида бир оз вақт бўлган². Орадан 20 йил ўтгач, 1425 йил феврал ойида

¹ Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 43.

² Қаранг: Ўша асар. – С. 43.

Мўғулистонга юриш учун Тошкентда тўпланган бирлашган қўшинга бошчилик қилган Мирзо Улуғбек ҳам бу ерда бир неча муддат бўлган. Унинг буйруғи билан юриш иштирокчилари Темур олиб келишга уринган нефрит тошини махсус араваларга жойлаштиришган. Бу тош Самарқандга келтирилгач, Амир Темур сағана қабртоши учун ишлатилган.

Тошкент атрофидаги ҳудудларда йирик ҳарбий гуруҳларнинг жойлашиши бу шаҳарнинг юришлар учун чиқиш жойигина эмас, балки қўшин таркиби учун аҳолидан қўшимча кучлар тўплаш ва бу қўшинни курол-аслаҳа билан таъминлаш вазифаси бўлганлигидан далолат қилади: маҳаллий халқда қўшинни барча зарур нарсалар билан таъминлаш мажбурияти бор эди.

Амир Темур Тошкент шаҳри ва унинг атрофида катта курилиш ишларини амалга оширган. Унинг буйруғи билан Занги Ота ва Анбар биби мақбаралари бунёд этилди, XIII асрда бузилган Банокат шаҳар-қўрғони қайта тикланди. Сирдарё соҳилида жойлашган бу мустаҳкам қўрғон ўша вақтдан унинг ўғли шарафига Шохруҳия деб номлана бошлади.

XV аср иккинчи ярмида, айниқса, ушбу юз йиллик охирида Темурийлар давлати, асосан, Темур авлодлари бошқарган улкан мамлакат мустақил сиёсий бирликлар – майда давлатларга бўлиниб кетди. Тарихчи олимларнинг таъкидлашича, ушбу даврда мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётида меросда имтиёзга эга тархонлар асосий ролни ўйнай бошладилар. “Тархон” атамаси тархон ёрлиғига эга бўлган шахснинг қатор имтиёзларини, шунингдек, ерлар ва ариқлар каби мулклар тегишли солиқлардан озод бўлишини билдирган. Тархон ёрлиғига подшоҳга алоҳида хизмат кўрсатган, ўзгаларга таъсири кучли беклар анъана бўйича лойиқ кўрилган. Шунингдек, савдогар-тархонлар ҳам бўлган¹.

Тошкент ва унинг атрофидаги ҳудудлар бир қанча вақт тархон бекларидан бири қўл остида бўлган.

¹ Ўша асар. – С. 44.

Сўнгги Темурийлар даврида Тошкент гоҳ Самарқанд, гоҳ Бухоро ҳукмдорларига, гоҳ Фарғонадаги темурий Умаршайх Мирзо (ваф. 1494 й.) га бўйсунган¹.

XV асрнинг 70-йилларида Тошкент ва Шохрухия Султон Абу Саиднинг ўғиллари, ака-укалар Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад ва Фарғона ҳукмдори Умаршайх Мирзо ўртасида низо чиқишига сабаб бўлди.

Тарихчи Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг хабар беришича, ўша даврнинг машҳур арбоби Хожа Убайдулло Аҳрор сиёсий қарама-қарши кучларни яраштиради ва натижада, Тошкент шаҳри ҳукмронлиги Юнусхонга берилади.

Академик Азизхон Қаюмов ушбу тарихий воқеани шундай изоҳлайди: “XV асрнинг охири. Тошкент шаҳри ўша вақтда Фарғона ҳукмдори Умаршайх Мирзога қарашли эди. Унинг қайнотаси Юнусхон Сайрамда бўлган. Энди Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо 20 минг қўшин билан Тошкентни қўлга олмақ учун йўлга чиқади. Унга қарши Умаршайх Мирзо 15 минг қўшин билан Андижондан урушга отланади. Юнусхон эса ўғли Султон Маҳмудхонга ўшанча минг аскар бериб, Умаршайхга ёрдам учун жўнатади. Қўшинлар Чиноз яқинида бир-бирларига қарши урду (лагер)ларда йиғила бошлайдилар. Бундан хабар топган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор олдин бу шаҳзодаларни хабардор этиб, сўнг ўзи жадал Самарқанддан Чиноз яқинидаги Султон Маҳмудхон тўхтаган жойга етиб келади. Уч шаҳзодани ўртага олиб, улар билан суҳбат бошлайди... Хожанинг маслаҳатлари билан шундай келишувга келинди. Тошкент шаҳри Султон Аҳмад Мирзога ҳам, Умаршайх Мирзога ҳам берилмайди. Бу икки ака-ука шаҳзодаларнинг қайнотаси бўлмиш Юнусхонга берилади”².

Тошкент хони Юнусхоннинг невараси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича, “ўша даврдан то ҳижрий

¹ Бабурнаме. Записки Бабур. – Т.: 1958. – С. 9.

² Қаюмов А. Улуғлар дўстлиги //Тошкент ҳафтаномаси. 2003 йил 6 февраль. – Б.4.

тўққиз юз саккизинчи (милод. 1502 – 1503) йилгача Тошкент ва Шохруҳия Чигатой хонлари ҳукми остида бўлди”¹. Юнусхоннинг ўғли Султон Маҳмудхон (ваф. 1508) даврида Тошкент Мўғилистон вилоятининг пойтахти ҳисобланган.

Бироқ шу билан Тошкентни эгаллаш учун бўлган ҳаракатлар тўхтаб қолмади. Шаҳарга ташқаридан турли босқинчилик юришлари бўлиб турди. Бу даврда Темурийлар давлатининг барча ҳудудларини эгаллаб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Муҳаммад Шайбонийхон пайдо бўлади.

Кўп ҳолларда сиёсий душманлар таъкибидан қочиб, мавжуд сулола вакиллари ва мамлакат бошқарувига бевосита тааллуқли юқори мансабли шахслар Тошкент шаҳридан паноҳ топишган. Бу ерда Самарқанднинг Шайбонийхон томонидан босиб олиш хавфи кучайган даврда Убайдулло Хожа Аҳрорнинг тўнғич ўғли – Хожаги Хожа ўз ўғиллари билан, Темурий Султон Маҳмуд мирзонинг учинчи ўғли – Воис мирзо (Хон-мирзо), шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўзи ҳам бошпана топган. Буларнинг ҳаммаси Темурийлар давлати ҳокимияти тарқоқлашган даврда Тошкентнинг сиёсий мавқеи кучли бўлганлигини исботлайди².

Шайбонийхон Самарқанд ва Бухорони тўлиқ эгаллаб олганидан сўнг Тошкентга юриш бошлайди. 1503 йилда шаҳарни қўлга киритгач, унинг бошқаруви Жонибек Султонга, Шохруҳия эса Шайбонийнинг улуғ амирларидан бири Қорачин-девоннинг укаси Ёқубга берилади.

Тарихчи Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг айтишича, 1509 йилда Тошкент ҳокими Суюнчхожа (Суюнчук) бўлган. Унинг ҳукмронлик йилларида (1509–1524) Тошкент ҳам иқтисодий, ҳам маданий марказ сифатида ривожланди. Кўп йиллар мобайнида Тошкент ва Шохруҳияда бўлган Зайниддин Восифий ўзининг эсдаликларида қисқа, бироқ ўта қимматли маълум

¹ Бабурнаме. Записки Бабура. – Т.: 1958. – С. 18.

² Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 48.

мотлар қолдирган. Унга кўра, ўша даврда Тошкентнинг ўзида ва унинг атрофидаги ҳудудларда ўзларининг асарларини яратган шоирлар, рассомлар, ёзувчилар, хаттотлар ва бошқа маданият арбоблари бўлган. Тошкент ташқарисида жойлашган Кайковус чорбоғи қурилишини ҳам Суюнчхожа хонга нисбат берилади.

Шайбонийхон вафотидан сўнг (1510) Суюнчхожа бироз муддат Шайбонийлар сулоласи ҳукмдори этиб тан олинди. Суюнчхожадан сўнг Тошкентни унинг ўғли Султон Муҳаммад (Келди Муҳаммад) (1525–1533) бошқарди¹.

Кўплаб тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Келди Муҳаммаднинг вафотидан сўнг (1533) унинг меросхўри сифатида Суюнчхожа хоннинг ўғли Бароқ бўлди. У кўпроқ Наврўз Аҳмад (1533–1556) номи билан машҳур бўлган. Наврўз Аҳмад аввал Шохруҳиянинг ҳукмдори бўлган. 1554 йилда Наврўз Аҳмад Шайбонийлар давлатининг олий ҳукмдори – хони бўлди. “Тарихи Қипчоқ хон” муаллифи Қипчоқ хоннинг ёзишича, у аксарият вақтини Тошкент ҳудудларида, қозоқ ва қирғиз ҳукмдорлар билан жангларда ўтказган. Ушбу манбага кўра, Наврўз Аҳмад 963/1556–1557 й.да ўлдирилган².

XVI асрнинг охириги ўн йилликларида Тошкент аҳолиси кўп воқеаларни бошидан кечиради. 1578 йилда марказлашган давлат барпо этишни мақсад қилган Бухоро ҳукмдори Абдуллахон Тошкентни эгаллайди. Мовароуннаҳр шимоли-шарқий дарвозаси ҳисобланган, шунингдек, ўта муҳим савдосотик, хунармандчилик ва маданият маркази Тошкент шаҳри Абдуллахон II даврида тўлиқ эгалланди³.

Умуман олганда, XIV–XV асрларда Тошкент дашт билан чегарадаги муҳим стратегик пункт–қалъа, девор билан

¹ Болдырев А. Мемуары Зайниддина Васифи как источник для изучения культурной жизни Средней Азии на рубеже XV–XVI вв.// Труды отд. Востока. Гос. Эрмитаж. Т. II. – Л.: 1940. – С. 256–257.

² Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 52–53..

³ Ўша асар. – С. 54–55.

ўраб олинган шаҳристон ҳамда шаҳар атрофидан иборат йирик хунармандчилик ва савдо маркази эди. Шаҳристонда, зич қуриб ташланган хонадонлардан ташқари, бош бозор майдони—марказида ҳовуз бўлган Регистон, масжид ва мадраса, карвонсаройлар, ҳаммомлар жойлашган.

XV аср сўнгги ва XVI асрда Тошкентда маданият ривожидан сезиларли силжишлар бўлади. Айтиш мумкин, бу даврда Тошкентнинг ҳозирги кунимизгача етиб келган меъморий обидалари барпо этилган. Улар қаторига пишиқ ғишдан қурилган гумбазли Кўкалдош мадрасаси, Бароқхон мадрасаси (XVI аср), Хожа Аҳрор масжиди ва мадрасаси, Юнусхон макбараси ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, XVI асрда Қафқол Шоший макбараси қайта тикланди. Зайниддин Восифий Тошкент ташқарисидаги Кайковус чорбоғини ҳам ўша давр маҳсулига киритади. Унинг айтишича, бу чорбоғ шайбоний ҳукмдор Суюнчхожахон буйруғи билан қурилган¹.

Меъморий обидалар ва аҳоли турар жойларининг қурилиши, бадий шакли тошкентлик уста-қурувчилар, меъморлар ва рассомларда геометрик, математик ҳисоб-китоб ва қурилиш техникаси бўйича юксак маҳорат ва билим бўлганлигидан далолат беради.

Биз XVI аср 20–30-йилларидаги Тошкентдаги адабиёт, шеърият ва санъатнинг тарихи тўғрисида Зайниддин Восифий² эсдаликларидан маълумотлар олишимиз мумкин. Муаллиф шаҳарнинг маданий ҳаёти, олимлар, мусаввирлар ва адабиёт арбобларининг ижоди ҳақида хабар берган. Зайниддин Восифийнинг айтишича, Кайковус боғи Тошкентнинг жуда кўп олимлари, шоирлари ва маърифатли инсонлари тўпландиган маскан бўлган³.

¹ Ўша асар. – С. 76–77.

² Зайниддин Восифий 1518 йилда Келди Муҳаммадхон (Султон Муҳаммад) томонидан Шохрухияга қақилган, 1525 йилдан умрининг сўнгги йилларигача Тошкентда яшаган. У Келди Муҳаммадхоннинг Хуросонга юришларида қатнашган (1528–29). 1540 йилдан Бароқхон саройида давлат ҳужжатларини тузган.

³ Ўша асар. – С. 77.

Тошкент шаҳри Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва Шохруҳия каби маданият марказлари билан мустаҳкам алоқада бўлган. Тошкентда таълим, миниатюра санъати ва каллиграфия ҳам жуда ривожланган. Келди Муҳаммад Султон Муҳаммад (ваф. 1532–33)нинг ўзи бошчилик қилган илмий ва адабий мунозараларда мусаввирлар ва каллиграфлар ўзларининг асарларини олиб келишлари шарт бўлган. Жумладан, 1521 йил сентябрь ойида мусаввир Жамолиддин Юсуф Келди Муҳаммадга йўлбарсга найза билан ҳамла қилаётган қуролланган ёш шахзода тасвирланган сурат совға қилган. Шунингдек, Восифийнинг хабар беришича, Обид Хаттот ушбу ҳукмдорга машхур хаттотлар хатлари битилган альбомни тақдим қилган¹.

Тошкентда бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам бу шаҳар ҳақида, унга туташ ҳудудлар, халқлари, аҳолиси, қуроллари ва кийимлари ҳақида қисқа, бироқ қимматли маълумотлар қолдирган².

Кўриниб турибдики, Тошкент ҳам илмий, ҳам маданий марказ бўлган. Айниқса, ўз даврида Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаётида бирлаштирувчи куч вазифасини ўтаган мутасаввиф алломалар фаолиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Маълумки, XIII аср охири ва XIV асрда Мовароуннаҳр ҳамда Туркистонда суфийлик кенг тарқалди, унинг Яссавия, Нақшбандия сингари тариқатлари таркиб топди. Амир Темур азиз-авлиёлар, шайхлар ва суфийларга ҳомийлик қилар ҳамда мақбаралар, масжиди жомелар, дарвешлар макон топган хонақолар қурилишини ташкил қиларди. Соҳибқирон ўзининг бу соҳадаги фаолияти Тошкентда ҳам ўчмас из қолдирди. Машхур Кўйи орифон қишлоғи Тошкентнинг Ғарбий қисмига кирарди. Бу ерда Шайх Зайниддин Кўйи орифоний номи билан боғлиқ муқаддас жой юзага келди. Авлиё мазори устига қурилган чоғроқ чортоқ ўрнига Амир

¹ Зайниддин Васифи. Бадаи ал-вакаи. Критический текст, введение и указатели А.Н.Болдырева. Т. II. – М.: 1961. – С. 876–879, 894–895.

² Бабурнаме. Записки Бабура. – Т.: 1958. – С. 16, 21.

Темурнинг фармойиши билан XIV аср охирида мақбара қурилди.

Тошкент яқинида Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридларидан бири, Зангиота деб ном олган Ойхўжа ибн Тошхўжа ва унинг хотини Анбар бибининг мақбараларини ўз ичига олган мақбаралар мажмуи Амир Темур ҳомийлигида қурилган.

Тасаввуф аҳллари орасида Тошкент вилоятининг Боғистон қишлоғида туғилган, Баҳоуддин Нақшбанднинг эҳтиромига сазовор бўлган Шайх Умар Боғистоний ҳам бор. У ўз даврининг йирик олими ва шайхи эди. Шайх Умар Боғистонийнинг туғилган йили номаълум, вафоти эса 691/1291 йилда юз берган¹.

Шайх Умар Боғистоний илм ўрганиш ниятида Бухорога келади ва бу ерда Шайх Ҳасан Булғорий билан учрашиб, унга мурид бўлади. Шайх Умар Боғистоний уч йиллик хизмат ичида Ҳасан Булғорийдан таълим олади ва касбу камолот ҳосил қилади. У шайх Ҳасан Булғорий қўлида валоят даражасини топгани туфайли ўз пири каби Шайх номига мушарраф бўлган².

Шайх Умар Боғистоний диний ва дунёвий илмларни эгаллаб, тасаввуфда камолга етгандан кейин ватани Боғистонга қайтиб келади ва халқни роҳи рост (тўғри йўл) га ва илму ирфонга тарғиб қила бошлайди. У камтарона ҳаёт кечириши билан одамларга ибрат эди. Шайх Умар Боғистоний деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари билан шуғулланган ва ўз касби коридан ҳалол тирикчилик қилган. У катта мулла ёки катта суфий бўлишни ўзига шараф дейишни билмаган ва шуҳрат орқасидан қувмаган: оддий, бироқ ҳақиқий инсон бўлишга интилангани, биз буни ўғли Хованд Таҳурга қилган насихатидан қўрамыз.

Фахруддин Али Сафийнинг “Рашаҳот” китобида унинг ўз ўғли Хованд Таҳурга айтган қуйидаги сўзларини келтиради: “Таҳур, мулла бўлма, сўфи бўлма, у бўлма, бу бўлма, мусулмон

¹ Маҳмуд Ҳасаний, Каромат Қиличева. Шайх Хованди Таҳур. – Т.: 2004. – Б. 5.

² Маҳмуд Ҳасаний, Каромат Қиличева. Шайх Хованди Таҳур. – Т.: 2004. – Б. 6.

бўл”¹. Шайх Умар Боғистонийнинг ушбу сўзлари айниқса, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Унинг ўғли Шайх Хованд Таҳур Фаҳруддин Али Сафийнинг ёзишича, илми зоҳирий ва илми ботиний сирасорларидан воқиф бўлиб, соҳиб каромат шайхлар орасида юксак мақомга эришади. У дафн этилган жой зиёратгоҳга айланади. XV асрнинг иккинчи ярмида Хожа Аҳрор унинг қабри устига мақбара қурдиради. Шайх Хованди Тоҳур мақбараси пойтахтимиздаги Тошкент ислом университети ҳудудида жойлашган.

4.1.1. ШАЙХ ХОВАНД ТАҲУР (XIV аср)

Шайх Умар Боғистоний ва унинг ўғли Шайх Хованд Таҳурдек зоҳирий ва ботиний илмлар билимдонларининг ибратли ҳаёт йўллари ва сермазмун фаолиятлари ҳақида ҳозирча маълумотлар кам. Ҳозирги кунда комил инсон тарбиясида зоҳирий ва ботиний илмларнинг нечоғли аҳамиятли эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Али Сафийнинг ёзишича, Шайх Хованд зоҳирий ва ботиний илмларнинг билимдони бўлган. Зоҳирий илмлар диний ва дунёвий илмлар бўлиб, ботиний илм эса суфийлик илмларидир. “Ўз отасининг тарбияти ва иноятининг сояси остида, – деб ёзади Али Сафий, – валоят аҳлининг олий даражасига етишди...”².

Шайх Хованд Таҳурнинг дунёга келишлари ва номланишлари ҳақида турли ривоятлар мавжуд. Шундай ривоятлардан бирини XVII асрда яшаб ўтган олим Шайх Сиддиқий (ваф. 1087/1676) «Ламаҳот мин нафахотил-қудс» китобида шундай келтиради: «Шайх Зайниддин Кўйи орифон Тошкандий айтганларки, фарзанд талаб бўлганлар бизнинг мазоримизни зиёрат қилиб, шу ерда Яратгандан фарзанд

¹ Ўша асар. – Б. 7.

² Ўша асар. – Б. 11.

тиласа, албатта ниятига етгусидир». Шунга биноан Шайх Умар Боғистоний умр йўлдошлари билан Шайх Зайниддиннинг мазорларига зиёратга келиб, қабрлари олдида Аллоҳ таолодан фарзанд сўраганлар. Вақти-соати келиб Аллоҳ таоло уларга бир фарзанди комил ато этади. Шайх Умар фарзандларини Шайх Зайниддин мазорларига олиб борадилар. У ерда кабутарлар чақалокни кўриб «ат-тахур, ат-тахур» деб сайрай бошлашади. Шайх Умар буни туғилган ўғлига башорат деб билади ва чақалокқа «Тахур» дея исм кўяди¹. Шайх Хованд Тахур исмидаги калималар: «Хованд – «ходим»; Тахур – «ниҳоятда пок» дегани бўлиб, «ниҳоятда покиза ходим» ёки «ниҳоятда покиза ҳазрат» маъноларини англатади².

Бу воқеани А.Семенов 1914 ва 1916 йиллари ёзган мақолаларида ҳам қайд этади. Шайх Умар чақалокни Зайниддин макбарасига олиб келганда, бу ерда юрган бир тўда каптарлар ҳавога кўтарилади ва уларнинг учиши, овозидан “тахур” сўзи кулоққа чалинади. Шайх Умар ўғлига қўйган Хованд исми ёнига Тахурни ҳам қўшади. Хованд сўзи “худованд” сўзининг қисқартмаси бўлиб, художўй деган маънони англатади.

Ўрта аср манбаларида Шайх Хованд Тахур ҳақида маълумотлар оз бўлиб, туғилган йиллари ҳам номаълум. Лекин вафот этган йиллари манбаларда 1355 йил деб берилган.

Ул зот ўз замонасининг йирик мутасаввифларидан бўлгани сабабли Шайх Хованд Тахур илоҳиёт ва тариқат илмининг илк сабоқларини ўз падари бузрукворларидан олган.

Биз қуйида Шайх Хованд Тахур ҳаёти ва фаолиятига тегишли айрим маълумотларни Тошкент ислом университети проректори, филология фанлари доктори Зоҳиджон Исломов ҳамда университет тадқиқотчиси Давронбек Мақсудовлар нашрга тайёрлаган рисола³ бўйича келтирамыз.

¹ Исломов З., Мақсудов Д. Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси. – Т.: Тошкент ислом университети, 2005. – Б. 5.

² Ўша асар. – Б. 5.

³ Қаранг: Ўша асар.

Юқорида айтилганидек, Шайх Умар Боғистоний хонадонининг тарбияси ёшлигиданок Хованд Тахурга ижобий таъсир этади. Мадрасада ўқиб савод чиқарадилар, қиблагохларидан зоҳирий ва ботиний илм сирларини ўрганадилар. Билимларини чуқурлаштириш мақсадида Аҳмад Яссавий авлодларидан бўлган, машҳур Тенгиз Шайх хузурларига Туркистонга борадилар. Тенгиз Шайх обрўли бўлишларига қарамасдан ниҳоятда камтарона ҳаёти, қийинчиликларга, ҳатто, аёлларининг жафоси ва кўрсатган ситамларига сабр қилишлари Хованд Тахурнинг ҳаётга бўлган муносабатини ўзгартиради. «Рашаҳот айнил-ҳаёт» китобида ёзилишича, Шайх Хованд Тахур Тенгиз Шайх хузурларига борганда у зот таомни ўзлари тайёрлар, заифалари бор бўлишига қарамай, хотин киши қиладиган ишларнинг барчасини ўзлари қилар эдилар. Бир сафар овқат пиширмоқчи бўлиб, ўтинни ёқиш учун бошларини ўчоққа яқин тутганларида хотинлари келиб, уни туртиб кулга итариб юборади. Кулга бўялган Тенгиз Шайх хотинининг бу қилмишига сабр этиб, унга индамайди.

«Рашаҳот айнил-ҳаёт»да келтирилишича, Шайх Хованд Тахур бир куни Тенгиз Шайхдан сўрайди: «Сиз менинг мушкулотларимни маънавий комиллигингиз билан осонликча ечмоқдасиз. Лекин нега энди аёлингизнинг азиятларига шу кунгача чидамоқдасиз, не учун бунинг чорасини кўрмайсиз?»

Шунда Тенгиз Шайх: «Бизнинг бу каромату камолотимиз жоҳилларнинг жабру жафосига сабр-тоқат қилишимиз сабаблидир», – деб жавоб берадилар.

Туркистонда, таълим олиш вақтида Шайх Хованд Тахурга Шайх Муҳаммад Халавий ҳамроҳ эди. Шайх Муҳаммад Халавийнинг хатти-ҳаракатларини ва бепарволигини сезган Тенгиз Шайх уни Хованд Тахурга муносиб эмаслигини англайди ва вақти келганда Тенгиз Шайх Шайх Хованд Тахурга Муҳаммад Халавий ҳақида шундай дейди:

– Шайх Муҳаммад сизга муносиб эмас, мен шундай қиламанки, тезда ундан қутуласиз.

Шундан сўнг, Шайх Хованд Таҳур ва Шайх Муҳаммад Халавий Тенгиз Шайхдан уйларига қайтиш учун рухсат сўрайдилар. Тенгиз Шайх рози бўлиб, Шайх Муҳаммад Халавийга тери қопланмаган ноғорани ҳадя этадилар. Буни кўрган Муҳаммад Халавий тараддудланиб қолади ва Шайх Хованд Таҳур унга «Шайх ҳазратларининг совғалари табаррук ва ҳикматлидир. Шунинг учун уни олинг!» – дейди.

Улар Бухорога йўл оладилар. Маълум бир жойга етганларида Шайх Хованд Таҳур Муҳаммад Халавийга қараб, «Энди биз ажраламиз, мен Бухорога, сиз эса Хоразмга боринг», – дейдилар.

Шундай қилиб, Шайх Хованд Таҳур Бухорога келиб, ўша даврнинг машҳур олимлари билан мулоқотда бўладилар ва Хожагон тариқати ҳақида чуқурроқ билим олишга киришадилар.

Шайх Хованд Таҳур Бухородан Тошкентга қайтиб келиб бу ерда одамларга ислом ва имон, шариат ва дину диёнатдан таълим берадилар, инсонларни покланиш, адолатли бўлишга қақирадилар.

Шайх Хованд Таҳур уйланиб, фарзанд кўрганлар. Улардан бири Хожа Довуддир. Хожа Довудднинг қизларидан нақшбандия тариқати пешвоси Хожа Аҳрор Валий дунёга келади.

«Рашаҳот айнил-ҳаёт» китобида Хожа Аҳрор Валийдан ривоят қилинган маълумотга қараганда, Шайх Хованд Таҳурнинг тариқатга мувофиқ битилган асарлари ҳам бор. Лекин бу асарлар топилган эмас.

Шу китобда Хожа Аҳрор Валий боболари Шайх Хованд Таҳурнинг қуйидаги насиҳатларини келтиради: «Шайх Хованд Таҳур ўз рисоаларида шундай дебдурлар: «Шариатда тавҳид Ҳақни (Аллоҳни) бир демак ва бир билмак, тариқатда эса, қалбдан Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан ўзгани чиқариб ташламоқдир».

Хожа Аҳрор Валий боболарининг айтган ушбу фикрлари Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Тавҳид Ҳақни фақат ягона билиш эмас, балки Ҳақ билан ягона бўлмоқ ҳамдир», – деган гапларига мувофиқ келади.

Шайх Хованд Таҳур яна шундай деганлар: «Дилбар жамолсиз бўлмас, раҳбар эса камолсиз». Бу ҳикматда «дилбар» сўздан Аллоҳ, «раҳбар» сўздан эса, муршид, пир назарда тутилмоқда.

Тариқатда пирлар камолга эришган, пири комил бўлишлари керак, шундагина улар муридани камолотга етказа оладилар. Агар пир ноқис бўлса, муриди ҳам камолотсиз қолади.

Шайх Хованд Таҳурнинг қуйидаги сўзлари ҳам ҳақиқий инсонийлик ва олийжаноблик туйғуларини уйғотади: «Борғилда, душманнинг кўнглини топ. Дўстнинг кўнглини синашга эса қандай эҳтиёж бор?!» Яъни, душманнинг кўнглини топиб тинчлик йўлини тут, дўстларни эса синашга эҳтиёж йўқ, чунки улар бундай синовлардан ўтишган. Агар сен душман деб санаган одамнинг кўнглини топа оладиган киши бўлсанг, дўстлар кўнглига аллақачон йўл топгансан. Шундай экан, дўстларни заруратсиз имтиҳон қилма, чунки бу нарса уларда шубҳа уйғотади ва натижада дўстликка путур етади.

Бундай олийжаноб фикрлар хожа Ҳофиз Шерозий шеъриятида ҳам учрайди¹:

*Осойиши ду гити тафсири ин ду ҳарф аст,
Бо дўстон мурувват, бо душманон мадоро.*

Мазмуни: «Икки жаҳоннинг осойишталиги бу икки сўзнинг маъносидан иборат: дўстларга мурувват кўрсатиш-у, душманлар билан муроса қилиш».

Шайх Хованд Таҳур нафақат насрда, балки назмда ҳам ижод қилганлар. Унинг байтларини Хожа Аҳрор Валий қуйидагича келтирадилар²:

¹ Валихўжаев Б. Шайх Хованд Таҳур // Мулоқот, 1998, 2-сон. – Б. 53.

² Фахрулдин Али Сафий. Шайх Хованди Таҳур // Рашаҳоту айни-л-ҳаёт. . – Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. – Б. 274.

*Нигоҳбони ду чаим аст чаими дилдори,
Нигоҳдор назар аз руҳи дигар ёри.
Ҳоло мабод, ки чаимаи ба чаими ту нигарад,
Даруни чаими ту бинад хаёли ағёри.*

Мазмуни: «Дилдорнинг кўзи икки кўзингни кузатиб турувчидир. Нигоҳингни ўзга ёр жамолига тушишидан сақла. Эҳтиёт бўлки, кўзи кўзингга боққанда, кўзингда бошқанинг хаёли борлигини кўрмасин».

*Шер зод бешаи ишқам қавий дар кори хеш,
К-ав ҳарифи ман, биё то зўрбозу бингарад.*

Мазмуни: «Ишқим чангалзори ўз ишида пухта шерни туғди, Эй, рақибим, кел, унинг курашини кўр».

Шайх Хованд Таҳур ҳақидаги маълумотлар бир неча манбаларда учрайди. Улардан XV ва XVII аср бошларида битилган Сайид Абдулаввалнинг «Масмуот» («Эшитиланлар»), Муҳаммад Қозининг «Силсилатил-орифин» («Орифлар силсиласи»), Али Сафийнинг «Рашаҳот айнил-хаёт» («Хаёт чашмасининг қатралари»), Олий шайх Сиддиқийнинг «Ламаҳот мин нафаҳотил-қудс» («Табаррук шабадалардан лаҳзалар»). Булардан ташқари XIX асрда номаълум муаллифнинг икки бетдан иборат рисоласи ҳамда Муҳаммаджон Ўразаевнинг «Ҳазрати Шайх Хованд Таҳур» номли бир бетли, ўзбек тилидаги маълумотлари ҳам борлиги хабар қилинади. 1915 йилда эса, А.А.Семенов «Тошкентлик Шайх Хованд Таҳур ва унга нисбат бериладиган кулоҳ» номли мақолани ҳам нашр эттирган.

XX асрнинг ўрталарида академик М.Е.Массон «Шайх Хованд Таҳур» ёдгорлик мажмуасида тадқиқотлар олиб борган ва ўзининг китобида Шайх Хованд Таҳур ва шу ном билан аталувчи ёдгорлик мажмуаси ҳақида маълумотлар берган. Архитектор олим Абдужаббор Яҳёев ҳам мажмуадаги ёдгорлик биноларини ўрганиб мақолалар ёзган.

Маълумотларга қараганда, Шайх Хованд Таҳур қабрлари устига XV аср бошларида Хожа Аҳроп Валий томонидан

мақбара қурилган. Мақбара хароба ҳолга тушиб қолганда, XVIII–XIX асрларда қайта таъмирланган.

Шайх Хованд Тахур ўз ҳаёти билан инсонларга ибрат намунаси бўлиш билан бирга қатор асарлар ҳам яратган. «Рисола дар масойили шариат ва тариқат» («Шариат ва тариқат масалалари ҳақидаги рисола»), «Рисолаи даҳ шарт» («Ўнта шарт ҳақида рисола»), «Рисола дар аркони ислом» («Ислом арконлари ҳақида рисола»), «Рисола дар одоби тариқат» («Тариқат одоби ҳақида рисола») каби асарлар¹ унинг қаламига мансуб нодир манбалар ҳисобланади. Уларда ислом арконлари, инсоннинг покланиши ва камолга етиши, шариат ва тариқатнинг ўзаро муносабатлари бир сўз билан айтганда тангрининг энг улуғ мавжудоти «ҳазрати инсон»-нинг комил инсон даражасига етказиш масалалари баён қилинган. Бу масалалар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини асло йўқотган эмас.

Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси

XIX асрда Шайхонтахур Тошкент шахрининг тўрт даҳасидан бири бўлган Шайхонтахур жанубдан Бешёғоч, Ғарбдан Кўкча, шимолдан Себзор билан чегараланган. Бу тўртала даҳа ҳам мингбошилар ёрдамида бошқарилган. XIX аср ўрталарида Шайхонтахурда учта дарвоза (Қўймас, Қўқон, Қашғар) 48 та маҳалла, 70 та масжид, 3 та мадраса бўлганлиги энциклопедик китобларда айtilган².

Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси Тошкентнинг энг эътиборли тарихий обидаларидан ҳисобланган. Унинг таркибига шаҳарнинг қадимий ёдгорлик бинолари кирган. Мажмуа Шайхонтахур туманида, икки асосий кўча – Алишер Навоий ва Абдулла Қодирий кўчалари орасида жойлашган.

¹ Бу асарлар ҳақида қаранг: Маҳмуд Ҳасаний, Каромат Қиличева. Шайх Хованди Тахур. – Т.: 2004.

² Тошкент. Энциклопедия. – Т.: 1984. – Б. 398.

Археологик тадқиқотларга қараганда, IX–XII асрларда бу ерда аҳоли нихоятда кам яшаган. Бундан ташқари ёдгорлик шаҳар қўрғони ичида бўлмай, ташқарисида жойлашган.

Ёдгорлик мажмуаси қарийб 600 йилдан бери мавжуд бўлиб, унда мақбаралар, чиллахона, зиёратхона, шунингдек, савдо расталари, масжид ва мадрасалар бўлган. Октябр инқилобига қадар бу ерда турли диний маросимлар, «Рамазон» ойига оид тадбирлар ўтказилган. Бундан ташқари ҳафтанинг ҳар пайшанбасида туни билан суфийлар «жаҳрий» зикр қилганлар. Зиёратчиларнинг кети узилмаган. Баҳорда эса, ҳар жума кунлари бедана ва каклик уриштиришлар бўлиб турган. Мажмуадаги қабристонга диний пешволар, олимлар, шайхлар, ҳокимлар ва бойлар дафн қилинади¹.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, XVI асрга келиб Шайх Хованд Таҳур ёдгорлик мажмуаси Тошкентнинг энг эътиборли марказига айланди. XVI асрнинг иккинчи ярмидан эса, унинг ўрнини Қафқол Шоший ёдгорлик мажмуаси эгаллади ва халқ тадбир ҳамда маросимлари ўша жойда ўтказила бошланди.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг бошларида Шайх Хованд Таҳур мажмуаси яна ўзининг олдинги мавқеини тиклаб, турли диний маросимлар ўтказиладиган жойга айланди. Мажмуада чойхоналар, ошхоналар, новвойхона, савдо расталари, деҳқон бозори бўлиб, турли сайиллар ўтказилар эди.

Ёдгорлик мажмуасига кирувчи кўплаб бинолар XX асрнинг ўрталаригача сақланиб келинган, лекин кейинроқ бу биноларнинг аксарияти бузиб ташланган ва уларнинг ўрнига бошқа, янги иншоотлар барпо қилинган.

Кириш дарвозаси

Мажмуага кириш йўли Тошкўча (ҳозирги Навоий) кўчаси орқали бўлган. Энига 7 метрни шаҳарнинг ушбу марказий кўчаси икки томони фонуслар билан ёритилган. У 1893 йилгача

¹ Массон М. Прошлое Ташкента. – Т.: Из-во АН УзССР, 1954. № 2. – С. 115.

«Тошкўча», 1893 йилдан 1938 йилгача «Шайх Хованд Тахур» (Шайхонтахур) номлари билан аталган. 1938 йилдан бошлаб, «Навоий» дея номланган. Дастлаб, кўчадан конка (от тортиб юрадиган трамвай), кейинчалик – 1912 йилдан трамвай юрган.

Тошкўчадан мажмуага дарвоза орқали кирилган. Дарвоза 1892 йилда тошкентлик Абдулла устанинг ўғли уста Абдурахим томонидан салобатли, нафис гумбазли, кўркам пештоқли, тўғри тўртбурчак шаклда пишиқ гиштдан қурилган.

Дарвозанинг юқорисига айлана зинапоялар орқали чиқилган. Бу салобатли дарвозанинг улкан ёғоч эшиги бўлиб, бу эшик Қўқон хони Худоёрхонга тегишли биноларнинг биридан олиб келинган¹. XIX асрнинг ўрталарида мазкур эшикни тайёрлаган уста Махмудхўжа Худоёрхон саройида ҳамда Қўқондаги «Қозиён» мадрасасида ҳам худди шундай ёғоч дарвозаларни ишлаган.

Эшонқул додхоҳ мадрасаси

Дарвоза ёнида бир каватли «Эшонқул додхоҳ» мадрасаси бўлган Тошкент ҳокимининг лашкарбошиси – Бекларбегининг ўғли томонидан қурдирилган ва унинг номи билан аталган. Ушбу билим юртининг қурилиши XIX асрнинг 40-йилларида бошланган, лекин ўша пайтда охирига етказилмаган. У кейинчалик 34 хужрали қилиб, қуриб битказилди.

Бу хужралар одатда анча тор ва коронғи бўлиб, мадрасанинг шарқ томонида ўймакор ва нақшинкор эшиклари бўлган. Мазкур билим юрти даргоҳидан 1884 йилда рус-тузем мактаби, шўролар даврида киностудия сифатида фойдаланилган ва 1924 йилда умуман ёпиб қўйилган. 1964 йилга келиб, мадраса бутунлай бузиб ташланган. Дарвоза ҳам зилзиладан қаттиқ шикастлангач, шаҳарни қайта қуриш ва кўчани кенгайтириш пайтида бузиб юборилган.

¹ Ўша асар. – С. 116.

Масжид ва ҳовуз

Дарвозадан ўтилгач, йўлак бўйлаб юрилганда, ўнгда Занжирлик масжиди унинг ўнг томонида катта «Лангар» ҳовузи жойлашган эди. Ҳовуз атрофида бир неча асрлик чинорлар ҳам бўлган. Ҳовуз «Давлат шаҳар қурилиш институти» биноси барпо этилиши натижасида кўмиб ташланган.

Ҳовуздан сўнг йўлак ўнгга бурилар, у ерда унча катта бўлмаган иккинчи дарвоза¹ орқали қабристонга кирилар эди. Бу дарвоза олдида катта қайрағоч дарахти бўлган. XIX асрга келиб, унинг танасига қўй ва эчки шохлари, шунингдек, турли рангдаги латта-путталар осиб қўйилган. Бу қайрағочни одамлар муқаддас санашган ва «Қўчқор ота» руҳи билан боғлиқ деб эътиқод қилишган. Унинг ёнида «чирокхона» ҳам бўлган².

Мажмуадаги қабристон

Ушбу қабристон Тошкентнинг энг қадимий қабристонларидан ҳисобланган. Бу ерда пишиқ ғиштдан ишланган қабрлар кўп эди. Дафн этилганлар орасида Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли Ўрмонбек ҳамда лашкарбошиси Алимқул ҳам бўлган. Алимқул 1865 йили 9 май куни рус қўшинлари билан бўлган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ва охириги васиятига кўра шу ерга дафн қилинган.

Қабристон ўртарида Шайбонийхоннинг 1518 йилда вафот этган хотини — Жамол хоним ва қозоқ хони Рустам Баҳодирхоннинг (1712 йилда ваф. эт.) мармардан ишланган макбаралари бўлган.

Дарвозадан ўтилгандан сўнг, унча баланд бўлмаган деворли, «Ғишт йўл»дан юрилган. Бу йўлнинг Ғарб томонида 300 йиллик сарв дарахтлари бўлган. Афсоналарга қараганда, Искандар Зулқарнайн ер ости подшолигидан чиқиб, худди

¹ Ушбу дарвоза 1892 йилда қурилган.

² Массон М. Прошлое Ташкента. — Т.: Из-во АН УзССР, 1954. № 2. — С. 116.

шу ерга хаёт сувидан бир неча томчи томизган, натижада ушбу дарахтлар ўсиб чиққан экан.

Ушбу дарахтларга оид бир ривоятни Д.Эварницкий Қодир Қалдирбой деган бир қирғиздан ёзиб олади. Ривоятга кўра: «Искандар Зулқарнайн сафар қилиб, узоқ бир тоғли ўлкага боради. Ўша тоғларда «хаёт булоғи» оқар, ким бу сувдан ичса, ер юзида абадий яшар экан. Искандар шу булоқ сувидан икки мешни тўлдириб олади. Йўлда у қаттиқ касалликка мубтало бўлади. Шу вақтнинг ўзида унинг қўшинига ёввойи қарғалар тўдаси хужум қилади ва мешларни тешиб ташлайди. Натижада сувнинг ҳаммаси тўкилиб кетади. Бошқа ҳеч қандай дори-дармон таъсир этмагач, Искандар Зулқарнайн шу ерда вафот этади».

Қабристон ўртасида яна бир, учинчи дарвоза ҳам бўлиб, унинг ёнидан шарқ томонга йўлак буриларди. Бурилишдаги «чиллахона» да чилла ўтирувчилар қирқ кун чилла тутганлар. Бу чиллахона Хожа Аҳрор Валий томонидан XV асрда қурилган. Чиллахона ёнида зиёратхона бўлган.

Шайх Хованд Таҳур мақбараси

Йўлакнинг тугаш қисмида, шарқ томонда Шайх Хованд Таҳурнинг икки хонадан иборат мақбараси мавжуд. Биринчи хонада Шайх Хованд Таҳурнинг қабрлари¹ жойлашган. Бу қабр усти шўролар инқилобига қадар қабрпўшлар билан ёпиб қўйилар эди. Қабрнинг олд томонида сарв дарахти бўлиб, ҳозирги кунда у қуриб қолган.

Ушбу дарахт ёнида бошқа дарахтлар ҳам бўлиб бу ҳақда шундай оғзаки ривоят бор: «Бир куни Зангибобо ҳазратлари Шайх Хованд Таҳур ҳузурларига келадилар. Тўсатдан, ўша дарахтлардан бирини Зангибобонинг эшаги ғажиб қўяди. Бунни кўрган Шайх Хованд Таҳур бўлган воқеани Зангибобога айтганда, Зангибобо шундай дейди: «Ушбу ғажилган

¹ Қабр ўлчами 1,87 х 0,95 м.

дарахтдан бошқа ҳамма дарахтлар йўқ бўлиб кетади, фақат ғажилганигина сақланиб қолади. Шайх Хованд Таҳур вафот этганларида васиятларига биноан шу ерга дафн қилинганлар. Бу ривоятнинг нечоғли тўғри-нотўғрилиги бизга қоронғи, бироқ ҳозир ҳам қабр тепасида биттагина сарв дарахти қолганлиги маълум.

Шайх Хованд Таҳур мақбараси XV асрда Хожа Аҳрор Валий томонидан қурилган. Мақбара ёмон ҳолга келиб бузилгач, XVI асрга келиб олдинги пойдевор устига қайта мақбара қурилади. Олдинги мақбаранинг мавжудлиги ҳақида манбаларда маълумот берилади, холос.

Ривоятларга қараганда, Шайх Хованд Таҳурнинг кулоҳлари бўлиб, уни кийган киши бош оғриғидан шифо топар ва ҳомиладор аёлнинг туғиши осон бўлар экан.

Иккинчи, яъни хилхонада ўзларини Шайх Хованд Таҳур авлодидан ҳисоблаган Юнусхўжа¹ ва унинг ўғли Султонхўжаларнинг қабрлари мавжуд бўлиб, иккала хона устида ҳам гумбаз бор.

Ушбу ота-ўғил ҳокимларнинг тарихи қуйидагича: XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент тўрт ҳоким қўлида бошқарилар эди. 1784 йилга келиб Юнусхўжа Тошкентни бирлаштиради. Кейинчалик у кўплаб жойларни ўз тасарруфига бўйсундиради. Жумладан, Ангрен водийсини, Сайрам шаҳригача бўлган ерларни эгаллайди. Шу тарзда у Марказий Осиёда катта ҳудудли давлатга асос сола бошлайди. Бу даврда ташқи савдо алоқалари ривожланади, айниқса, Россия билан савдо алоқалари йўлга қўйилади.

Фарғона водийсида ташкил топган Қўқон хонлиги Юнусхўжа даврида Тошкентни бир неча бор эгаллаб олишга ҳаракат қилади. 1814 йил Юнусхўжанинг ўғли Султонхўжа даврида Тошкент Қўқон хонлиги томонидан тўлалигича забт этилади².

¹ Юнусхўжа 1810 йилда вафот этган. Массон М. Прошлое Ташкента. – Т.: Из-во АН УзССР, 1954. № 2. – С. 118.

² Баъзи китобларда Тошкент эгалланиш даври 1809–10 йиллар деб берилган.

Мақбара 1910–12-йиллари наманганлик¹ Ҳожимат эшон маблағи эвазига қайта таъмирланган, гумбази темир билан қопланган.

Аврат масжиди

Шайх Хованд Тахур мақбараси билан Қалдирғочбий мақбараси ўртасида «Аврат» масжиди бўлиб, у 1873 йилда қурилган эди. Унинг қурилиши 18–1910 йиллар мобайнида наманганлик Ҳожимат эшон томонидан ниҳоясига етказилади: айвон қурилади ва масжид иккала мақбарага етиб турадиган даражада қилиб битказилади. Масжид 1966 йилги zilзилада каттиқ шикастлангач, бузиб ташланган.

Масжиднинг ҳовлисида, шарқ томонда катта бўлмаган минора ҳам бўлган.

Ҳожимат эшоннинг ўзи ҳам шу ерда дафн қилинган. У ўзини Қалдирғочбий авлодидан ҳисоблаган.

Юнусхон мақбараси

Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуасининг Ғарбий томонида Юнусхон мақбараси жойлашган. Бу мақбара Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуасида ва умуман Тошкентдаги энг катта ва салобатли мақбаралардан ҳисобланади.

Юнусхон Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг онаси томонидан бобосидир. Маълумки, Юнусхон 1416 йилда туғилган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асаридаги хабарларга қараганда, Юнусхоннинг отаси Вайсхон Сотуқхон билан бўлган жангда вафот этади.

Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан босиб олингани ва улар ерлик аҳоли таъсирида кейинчалик ислом динини қабул қилганларини тарихдан биламиз. Шулар қатори Вайсхон ва унинг икки ўғли – Юнусхон ҳамда Эсон Буғахон ҳам ислом динини қабул қиладилар. Ҳофиз Таниш Бухорий уларни динга каттиқ эътиқод қилганларини «Абдуллонома»нинг бир неча

¹ Баъзи китобларда уни фарғоналик дейишади.

жойида айтиб ўтади. Вайсхон вафот этгач, кўплаб амирлар Юнусхоннинг ўрнига Эсон Буғахонни хон қилиб, тахтга ўтказадилар (ўша давр одатига кўра, подшоҳнинг тўнғич ўғли тахтга ўтириши, шунинг учун Юнусхон ҳукмдор бўлиши керак эди). Бу воқеадан сўнг, 1424 йилда Юнусхон бир қанча қўшин билан Самарқандга Улуғбек ҳузурига боради. Улуғбек унга пешвоз чиқиб, кутиб олади. Ўн уч ёшли Юнусхонни Улуғбек отаси Шохрух ҳузурига юборади. Шохрух Юнусхонни ўз ҳимоясига олади ва илм олиши учун ўша даврнинг етук олими, мавлоно Шарафиддин Али Яздийга топширади. Юнусхон таълим олишга астойдил киришади. Лекин йигирма тўрт ёшга етганда устози Шарафиддин Али Яздий вафот этади. Юнусхон эса, Эрон ва Ироқ сафарига отланади.

Мовароуннахр тахтига ўтирган Султон Абу Саъид Мирзо ўз ерларини кенгайтириш мақсадида бўлган. Бахтга қарши Эсон Буғахон Мовароуннахр ҳудудига бир неча бор бостириб киради ва Абу Саъид Мирзонинг ушбу мақсадига ҳалал етказди. Уни даф этиш учун Султон Абу Саъид Мирзо қирк ёшли Юнусхонни Шероздан чақиртириб олади ва катта қўшин билан уни Эсон Буғахонга қарши юборади. Шундай қилиб, Юнусхон зафар байроғини кўтариб, Мўғулистон ҳудудига кириб боради. Кўп жангу жадаллардан сўнг, Юнусхон ниҳоят, 1472 йилда Мўғулистонни тўлиқ эгаллайди.

Юнусхон Абу Саъид Мирзони ўзига жуда яқин тутди. Шу сабабли уч қизини Абу Саъиднинг уч ўғлига никоҳлаб беради. Абу Саъиднинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад Мирзога «Унинг отаси душманликни дўстликка айлантирди, мен бу дўстликни қариндошликка айлантираман», деб катта қизи Меҳр Нигорхонимни, кейинги қизи Қутлуғ Нигорхонимни Умаршайх Мирзога, Султон Маҳмуд Мирзога эса, яна бир қизи Султон Нигорхонимни никоҳлаб беради.

Хофиз Таниш Бухорий «Абдулланом»да Юнусхон хотираларидан қуйидагиларни келтиради: «Бахтли шахид

хоқон мирзо Султон Абу Саъид (Тангри унинг қабрини ёруғ қилсин) бизнинг юлдузимизнинг чиқишига сабабчи бўлди».

Ушбу уч куёвдан Юнусхон учун энг суюқлиси Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо бўлган. Шу сабабли икковлари бир-бирларини кўришга тез-тез бориб турар эдилар.

Умаршайх Мирзо билан акаси Султон Аҳмад Мирзо ора-ларига совуқчилик тушади. Шу сабаб, Умаршайх Юнусхонни Мўғулистондан чакиртириб олиб, унга Ўш ва Марғилонни, кейинчалик эса, Тошкентни беради. Юнусхон ҳам ўз навбатида Умаршайхга ёрдам қўлини чўзишга шайланади.

Шу тарзда икки ини катта жанг ёқасида турганда Шайх Хованд Тахур авлодидан бўлган кутб ул-авлиё Хожа Аҳрор Валий уларни яраштиради. Хожа Аҳрор Валий улар ўртасида икки бор сулҳ туздиради. Шу билан одамлар қонининг дарё бўлиб оқиши ҳамда катта талафотлар олди олинади.

Ривоятларда келтирилишича, Хожа Аҳрор Валий Фарғона-га борганда унга Умаршайх Мирзо билан Юнусхон пешвоз чиқади. Юнусхон эътиқоди ва хокисорлиги билан Хожа Аҳрор-нинг назарига тушади. Хожа Аҳрор ҳам, ўз навбатида, уни улуғлаб, бундай дейди: «У Тангрининг меҳрибонлиги билан мусулмонлик ҳақиқатидан баҳраманд бўлган бир подшоҳ экан».

1485 йилда Юнусхон Тошкентнинг атрофлари билан тў-лалигича ўз ихтиёрига ўтказади ва Тошкентни пойтахт қилиб олади. У тахтга ўтиргач, бир қанча иншоотлар қурган, таълим-тарбия берувчиларни ҳомийликка олган, унинг ўзи ҳам шеърлар ёзган.

Юнусхон фалаж касали билан 892 ҳижрий (1487 мило-дий) йилда вафот этади. Юнусхоннинг ўғли Маҳмуд ушбу мақбарани отаси ўлган йили қурдиради. Мақбаранинг де-ворида қуйидаги тарихий ёзув (ҳозирда мавжуд эмас) бўлган: «Ҳазрат Юнусхон 818 ҳижрий йилда туғилиб, 892 ҳижрий йилда вафот этган. У 74 йил умр кўрган. Мақбара 979 ҳижрий (1571–72-милодий) йилда бузилган».

Ёзувдавомида шеър бўлиб, унда 1584 йилда мақбарамутавалли Отахон ўғли Бобоҳўжа томонидан қайта таъмирлангани ҳақида маълумот берилади. Аниқроқ маълумотни XVI асрда яшаган Ҳофиз Таниш «Абдуллонома» асарида келтиради.

1942 йилда академик Массон бошчилигида ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида қуйидаги нарсалар (топилмаларнинг озлигига қараганда бу ерларда ҳеч қачон аҳоли зич яшамаган. Ер қатламларига қараб, боғлар бўлгани, чамаси, мақбара шаҳар қўрғонидан ташқарида бўлгани, унинг яқинида қабрлар ниҳоятда оз бўлгани, чунки суяк қолдиқлари кам топилган) аниқланган.

1967 йилда археолог Э. Ртвеладзе бошчилигида ўтказилган археологик изланишлар натижасида ҳам худди шундай хулосага келинган.

Юнусхон мақбараси ичидаги қазилмалар вақтида дафн асари ҳам, суяк қолдиқлари ҳам топилмаган. Демак, Юнусхоннинг жасади бу ерда эмас экан. Баъзи бир ривоятларга қараганда унинг жасади Мўғулистонга олиб кетилган. Лекин афсуски, бу ва бошқа ривоятларга қараб, хали-ҳануз аниқ хулосага келинмаган.

1913 йилда мутавалли Пошшоҳон Тўрахўжа ва ўғли Эшон-тўрахўжа томонидан мақбаранинг жануб томонида минора қурилади. Минора ёнида эса, ҳар йили диний маросимларда қатнашишга келувчи рус чиновниклари учун шийпон қурдирилади. Бундай шийпонлар мажмуада жами тўртта бўлган.

Юнусхон мақбараси ёнида яна шу ном билан аталувчи мадраса, ҳамда Ғариббой ва Саидазимбой масжидлари ҳам бўлган. Бу иккала масжид икки йирик савдогар томонидан бунёд этилиб, улар номи билан аталган. Ёғоч ишларини кейинчалик «Ватан» кинотеатри қурилишини олиб борган, тошкентлик уста Саидазим Усмонов бажарган.

Юнусхон мақбараси ва дарвоза оралиғида 1894 йилда «Хотин» масжиди қурилган. У шахмат клуби, кейин кутубхона

сифатида фойдаланилган. Масжид ўзининг нақшинкорлиги ва чиройлилиги билан ажралиб турарди. Афсуски, бошқа обидалар каби кутубхона вазифасини бажараётган бу масжид ҳам XX асрнинг ўрталарида бузиб ташланди. Лекин баъзи маълумотларга кўра, бу масжид 1932 йилда бошқа жойга кўчирилган дейилади.

XX асргача мажмуада мавжуд бўлган обидалар:

Жанубий қисмда: дарвозахона, Эшонкули додхоҳ мадрасаси ва Занжирлик масжиди.

Марказда: Лангар ҳовузи, иккинчи дарвозахона ва чиллахона;

Шимоли-шарқда: Шайхонтахур макбараси, зиёратхона, Аврат масжиди, Қалдирғочбий, Кўк йўтал ота макбаралари.

Шимоли-Ғарбда: Юнусхон хонақоси, Юнусхон мадрасаси, Ғариббой ва Саидазимбой масжидлари, унинг ёнида Ҳовуз, Қабз макбараси, минора.

Тошкент шаҳридаги Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси ва бу ердаги осори атиқалар халқимизнинг тарихи, руҳий оламининг бойлиги ва ушбу жойларнинг нақадар азиз ва буюк эканлигидан далолат беради.

Юртбошимиз ташаббуси билан мажмуа ҳудудида Тошкент ислом университетининг очилиши мазкур ўша буюқликни қайта тиклагандек бўлди. Худо хоҳласа, ушбу даргоҳдан бўлажак Бухорийлар, Термизийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Нақшбандийлар, Шайх Хованд Тахурлар, Қафқол Шошийлар етишиб чиқиши муқаррар.

4.1.2. Хожа Убайдулло Аҳрор (XV аср)

Халқимизда меҳр-оқибат, инсоф, адолат, инсонларни яхшиликка ундаш ва улар ўртасидаги муносабатларни ислоҳ этиш каби азалий қадриятлар мавжуд. Ўзбекнинг ўзлигини, ўзига хос менталитети ва буюқлигини белгилайдиган мазкур

тамойиллар кўхна тарихимизнинг илдиз-илдизларига бориб тақалади.

Кўхна тарихимизда шундай шахслар ўтганки, улар ўзларининг сермазмун ҳаёти, ибратли фаолияти, маънавий-маърифий ўғитлари билан эл-юрт манфаатлари йўлида куч-ғайратини, керак бўлса, ҳатто, мол-мулкини ҳам аямаган. Ана шундай зоти шарифлардан бири Хожа Аҳрор Валий (1404–14) ҳазратлари ҳисобланади.

Эл-юртнинг пири қомили бўлган бу улуғ сиймо тўғрисида Юртбошимиз шундай таъкидлаган: «Хожа Аҳрор Валий ўз даврида 25–30 йил мобайнида Марказий Осиёдаги халқларни бирлаштириш, сиёсатчиларнинг бошини қовуштириш орқали ҳар хил тўқнашувларнинг олдини олиш учун бор куч-ғайратини сарфлаган, унинг юксак обрў-эътибори бунда ҳал қилувчи аҳамият касб этган. «Шайхлар шайхи» деб ном олган бу улуғ зотнинг гапини бирор ҳукмдор, ҳоким, шахзода икки қилмаган. Нега деганда, халқ уни бошига кўтарган. Биз ҳам бундай азиз аждодларимизни бошимизга кўтаришга тайёرمىз».

Хожа Аҳрор ҳазратлари нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси, аини пайтда, ушбу тариқатнинг «Дил ба ёру, даст ба қор» («Қалбнинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин») деган пурҳикмат шиорини амалда юксак мақомга етказган шахс сифатида бутун ислом оламида шуҳрат қозонган.

Академик Ботурхон Валихўжаев Хожа Аҳрор шахсига нисбатан шўролар давридаги муносабат ва қарашлар борасида шундай ёзган: “Мозий тарихга назар ташланганда жуда кўп ҳодиса-воқеалар, тарихий шахсларга дуч келиш мумкинки, уларга баҳо бериш ёки улар ҳақида мулоҳаза юритишда ҳар хиллилик, баъзан эса қарама-қаршиликларни кузатиш мумкин... Маълумки, Хожа Аҳрор тўғрисида замонасидан бошлаб, бизнинг давримизгача китоблар, мақолалар ёзилди, бадий асарларда эса унинг сиймоси тасвирланди. Аммо айрим илмий ва бадий асарларда Хожа

Аҳрор ниҳоятда тескаричи, илм-маърифатнинг душмани, хатто, Мирзо Улуғбек фожиасининг сабабчиси, унинг Самарқандда қурилган машҳур расадхонасини буздирган, ундаги илмий кучларни қувғин қилган шахс сифатида талқин этилди”¹.

“Шунча гап-сўз бўлишига қарамай, – деб ёзади Ботурхон Валихўжаев, – халқ орасида Хожа Аҳрорнинг обрў-эътибори баландлигича қолаверди. Унинг мақбарасини табаррук тутувчи зиёратчиларнинг сони камаймади. Наҳотки, халқ “қотил” ва “жоҳил”ни бир неча ўн йиллар эмас, балки бир неча юз йиллар давомида шунчалик эъзозласа?! Бунга қўшимча равишда ўз даврининг улуғ мутафаккир ва шоирлари – Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ҳамда забардаст Захириддин Муҳаммад Бобурлар нега Хожа Аҳрорни ўзларининг маънавий пирлари – муршидлари сифатида эҳтиром қилардилар, унга бағишлаб асарлар битардилар, унинг асарларини ўзбек тилига ўғирардилар?! Ёки бу улуғ алломалар унинг кимлигини билмасми эдилар?!”²

Дарҳақиқат, халқимиз орасида азиз-авлиё деб тан олинган Хожа Аҳрорнинг даража ва кароматлари ҳақида Абдурахмон Жомий унинг номига ёзган «Тухфат ул-Аҳрор» асарида шундай деган:

*Зад ба жаҳон навбати шаҳаншоҳий,
Камкабаи фақр Убайдуллоҳий.
Онки зи ҳуррияти фақр оғаҳ аст,
Хожаи Аҳрор, Убайдуллост.*

Таржимаси:

*Дунёда подшоҳлик нақорасини чалди,
Убайдуллоҳ фақрнинг шавкати.
Фақрнинг эркинлигидан хабардор бўлган кимса,
Эрклиларнинг эгаси бўлган Убайдуллоҳдир.*

¹ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 61.

² Ўша асар. – Б. 61–62.

Яна бир китобида эса:

*“Хожаи хожাগони корогоҳ,
Қиблаи муқбилон Убайдуллоҳ”.*

Таржимаси:

*Хожалар корхонасининг хожаси,
Бахтлиларнинг қибласи Убайдуллоҳдир¹.*

Алишер Навоий Хожа Аҳрорни ўзининг маънавий устози – пири комил сифатида эҳтиром қилган. Унинг руҳий-маърифий ўғитларидан илҳомланиб, бу зотга нисбатан ўзининг чексиз ҳурмати ва ҳайратини “Ҳайрат ул-аброр” достонининг қуйидаги мисраларида баён этган:

*Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ неким муришиди офоқ эрур.*

Шарқ ва Ғарб олимларининг асарлари кўздан кечирилса, унда Хожа Аҳрор тўғрисида самимият билан сўз юритилганининг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, Афғонистоннинг таниқли олими Абдулхай Ҳабибий ўзининг 1965 йилда эълон қилган “Жомий тариқати” номли мақоласида “Саъд Кошғарий ва Хожа Аҳрор ўз асрининг улуг руҳий пешволари эдилар”, – деб уқтирса, инглиз шарқшуноси Чарлз Амброуз Стори ўзининг “Форс адабиёти” номли машҳур асарида уни “йирик валий Убайдуллоҳ Аҳрор” деса, чех олими Феликс Тауэ “Хожа Аҳрор номи билан шуҳрат қозонган туркистонлик табаррук авлиё, нақшбандия сулукининг шайхи Носируддин Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Шоший”, – тарзида эҳтиром ила тилга олган².

Ўз даврида аҳли тариқат пешвоси, яхшиларнинг кутби ва авлиёси, халқнинг раҳнамоси ва ғамхўрига айланган бу бетакрор шахс ҳақида бир неча манбаларда қимматли маълумотлар келтирилган. Жумладан, Фахриддин Али Ибн Ҳусайн Али Воиз Кошифий Сафий (1463–1503) «Рашаҳот

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 47.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 62.

айн ал-хаёт» («Хаёт чашмасидан томчилар») асарида хабар беришича, Хожа Ахрорнинг катта бобоси Хожа Шаҳобиддин Шоший деҳқончилик ва савдо-сотик билан шуғулланган. Ўлими яқин эканлигини ҳис қилган Хожа Шаҳобиддин ўзининг барча қавм-қариндошларини рози-ризалик сўраш учун чақиртиради. У пайтда Хожа Ахрор жуда кичик бўлиб, уни хирқа (дарвешлар кийими)га ўраб олиб келишади. Хожа Шаҳобиддин гўдак Убайдуллоҳга назари тушиб, ҳаяжонланиб, кўзлари ёшга тўлиб, боланинг пешонасига қўлларини теккизиб, шундай дейди: «Бу бола келажакда дунёни эгаллайди, шариатни тарқатади, тариқатга ривож беради, ҳукмдорлар унинг айтганларини бажарадилар. Ўтган барча шайхлар кўрсата олмаган кароматларни башорат этади»¹.

Хожа Ахрор ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 милодий йил, март) Шош – Тошкент вилояти музофотларидан бири Боғистонда дунёга келган. Унинг отаси Хожа Маҳмуд ва боболари маърифатли кишилар бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланишган. Онаси эса Хожа Довуднинг қизи бўлган. Хожа Довуд эса Шайх Хованди Тоҳурнинг ўғлидир.

Маълумки, халқимизда, умуман аҳоли орасида одатда бола бир ёшга кирганда илк бор соч олиш маросими ўтказилади. Кичкина Носируддин Убайдуллоҳнинг биринчи марта сочи олинаётганда куйидаги воқеа бўлиб ўтади: таомлар тайёрланиб, меҳмонлар энди зиёфатга ўтирмакчи бўлиб турган вақтда тўсатдан Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги хабар тарқалади. Бу нохуш хабар бир зумда тўс-тўполонга айланиб кетади. Меҳмонлар ўринларидан туриб, шошилганча қозонларда тайёр егуликларни ағдариб ҳар ёққа қоча бошлайдилар ва яшириниш учун тоғларга чиқиб кетадилар².

¹ Қаранг: Рашахот. Лакхнав нашри. – Б. 218–219; Каримов Э. Хўжа Ахрор ҳаёти ва фаолияти. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 13.

² Қаранг: Рашахот. – Б. 216; Каримов Э. Хўжа Ахрор ҳаёти ва фаолияти. – Б. 13.

Бу воқеани таҳлил қилиш учун унга табиий ҳол сифатида қараб, қуйидагича изоҳ бериш мумкин: ҳукмдорнинг ўлими охир-оқибатда меросхўрлар ўртасида ўзаро уруш, тахт учун кураш ва талон-тарожларга сабаб бўлар эди. Шу сабабли оддий фуқаро кўпинча хавфсиз жойлар, хусусан, юқорида тилга олинганидек, тоғларга яшириниб олиб, хатарли кунларнинг ўтиб кетишини кутишга мажбур бўлганлар¹.

Хожа Убайдуллоҳнинг болалик ва ёшлик даври Тошкентда ўтган. У мактабга борган, турли китобларни мутолаа қилган ҳамда тошкентлик алломаларнинг, хусусан, Абу Бакр Қафқол Шоший, Шайх Хованди Тахур, Шайх Зайниддин Кўйи орифонларнинг ҳаёти ва фаолияти билан қизиққан, уларнинг макбараларини доимо зиёрат қилиб турган. Кейинчалик Хожа Убайдуллоҳ бу зиёратлардан олган таассуротини шундай ҳикоя қилган: “Ёшлигимда ҳазрати Шайх Абу Бакр Қафқолнинг нурли мазорини зиёрат қилаётганимда ҳазрати Исони туш кўрдим. У ҳазрат менга илтифот қилиб, шундай дедилар: ғам ема, сенинг тарбиянгни биз ўз зиммамизга олганмиз. Ҳазрати Исо каминани ўз тарбиялари остига олганликлари туфайли бу фақирда ўлган қалбларни тирилтириш сифати аён бўлди...”².

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олади. 20 ёшдан ўтганда, тоғаси Хожа Иброҳим уни Самарқандга олиб боради. Бу ерда у турли фанлардан таълим олади. Хожа Аҳрор кўпинча тасаввуф илмига қизиқар эди. Бу қизиқиш уни Ҳиротга етаклайди. Шу мақсадда 24 ёшида Ҳиротга бориб, тасаввуф тариқати вакиллари билан учрашади. Улардан бири машхур ориф ва табризлик шоир Саййид Қосим

¹ Вяткин В. Из биографии Ходжи Ахрара. Туркестанские ведомости. Ташкент, 14, № 147. – С. 692; Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 14.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 63–64; Яна қаранг: Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-ҳаёт. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. – Б. 291; Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 14; Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар / Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 197.

Анвор (ваф. 1433) эди. Шунингдек, Хожа Ахрор Баҳоуддин Умар (ваф.1453), Шайх Зайниддин Хавофий (ваф.1439) лар ҳузурида ҳам бўлади¹.

Сўнгра у Чағониённинг Хулфату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (ваф. 1447)га қўл бериб, ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431–1432 йиллар орасида Хожа Ахрор Тошкентга қайтиб, нақшбандия тариқатининг давомчиси сифатида танилиб, айни пайтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Темурийзода Абу Саид Мирзо 1451 йили Самарқанд тахти учун олиб борилаётган кураш энг авжига чиққан пайтда ўзини қўллаб-қувватлаш ва кўмак беришни сўраб Хожа Ахрорга мурожаат қилади. Афтидан, темурийзода бу вақтга келиб Хожа Ахрорнинг Тошкентдаги ижтимоий ҳаётда тутган мавқеини яхши билган². Тарих фанлари доктори Элёр Каримовнинг таъкидлашича, манбаларда бу икки шахснинг яқинлашуви ва ўзаро муносабатлари ҳақида мистик ақидалар билан тўлиб тошган кўплаб афсоналар келтирилади.

“Рашаҳот”да ёзилишича, Абу Саиднинг Тошкент, Самарқанд ва Хуросонни забт этиши Хожа Ахрор томонидан башорат қилинган. Кунларнинг бирида Абу Саид туш кўради ва у тушида Хожа Аҳмад Яссавий билан суҳбатлашади. Яссавий унга Хожа Ахрор тўғрисида маълумот бериб, унга мурожаат қилиши лозимлигини айтади... Абу Саид уйғонгач, Хожа Ахрор билан учрашиш учун йўлга чиқади. У Шайхни излаб, Тошкентга келади ва бу вақтда Хожанинг Паркентда эканлигидан хабар топади³.

¹ Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Т. I. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 43; Қаранг: Маънавият юлдузлари. Хожа Ахрор / А.Ўринбоев. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 204–208.

² Каримов Э. Хўжа Ахрор ҳаёти ва фаолияти. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 26–27.

³ Қаранг: Рашаҳот. – Б. 289.

Мазкур манбада айтилишича, Султон Паркентга, Хожа Ахрор ҳузурига келади. Шайх унга пешвоз чиқади... Хожа Ахрор ундан Самарқандга юриш қилишдан мақсади нима эканлигини суриштиради. Сўнгра унга шариат аҳкомларини барқарор қилиш ва раиятга шафқат кўрсатиш ниятида юриш қилса, оқибати хайрли бўлиши ҳамда ғалаба қозониши мумкинлигини айтиб¹, шундай дейди: “Шариат паноҳида боринг, хоҳишу истакларингиз амалга ошади”².

Маълумки, мўғулларнинг қарийб икки асрлик истибдоди даврида таназзулга юз тутган илм-фан ва маданиятимиз Амир Темурнинг буюк ислохотчилик сиёсати туфайли Мовароуннахр ўзининг кўҳна шухратини яна тиклади. Бироқ, Соҳибкирон вафотидан сўнг темурийзодалар ўртасида сиёсий низолар, тожу тахт учун курашлар авж ола бошлади. Шундай бир пайтда элу юрт тақдири, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Хожа Ахрор майдонга чиқади³. У халқ тақдири учун қайғуриш, султонларни адолатга чақиришни нақшбандия тариқати суфийларининг бурчи эканлигини уқтирган: «Бу замонда подшоҳлар ҳузурига бориб, мазлумлар ва ҳожатмандларнинг мушкулини осон қилишдан яхши хислат бўлмас. Шунга эришмоқ лозимки, бир мазлумнинг арзини султонларга етказиб, унга мададкор бўлиш, адолатсизлик ҳамда зулмни бартараф қилиш учун барча куч ва ғайратни аямаслик керак»⁴.

Султон Абу Саид Мирзо ва унинг ўғли Султон Аҳмад Мирзо хукмронлиги даврида Хожа Убайдуллоҳнинг мавқеи ошади. Чунончи, бу даврга келиб, Мовароуннахр ва Хуросоннинг турли шаҳар, кишлоқларида Хожа Убайдуллоҳга қарашли мол-мулк, ер ва катта бойликлар вужудга келади. Абу Саид Мирзонинг

¹ Каримов Э. Хўжа Ахрор ҳаёти ва фаолияти. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 27.

² Қаранг: Рашахот. – Б. 289–2.

³ Қаранг: Сироҷиддинов Ш. Нақшбандия тариқати: тарихий жараён ва моҳият // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. № 2, 2003. – Б. 13–14.

⁴ Валихўжаев Б. Хожа Ахрор Вали. – Самарқанд, 1993. – Б. 76.

фармони билан Хожа Убайдуллоҳга қарашли ер ва мулкдан ушр (ўндан бир) миқдорда солиқ олинарди, холос. Бошқаларнинг ер ва мулкларидан эса унга қўшимча яна бошқа солиқлар ҳам ундириларди. Бу эса деҳқонларни ниҳоятда қийин аҳволга солиб қўярди. Шунинг учун кўпчилик деҳқонлар ерларини Хожа Убайдуллоҳга назр қилиш билан унинг номига ўтказардилар-у, ўзлари ўша ерларда ишлашни давом эттиришарди. Натижада ортиқча солиқлардан халос бўлишарди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида қуйидагича ёзганлари ҳам шу маънода бўлса керак: «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти билан зулм ва тааддидин халос бўлурлар эрди». Хожа Убайдуллоҳ ўз ихтиёридаги ер ва мулкдан келадиган даромадларни халқ бошига солинган ортиқча солиқларни тўлашга, мадраса, масжид, хонақоҳ ва бошқа қурилишларга сарфларди. Хусусан, Умар Шайх Мирзо Шош (Тошкент) аҳолисидан 250 минг динор ҳажмида солиқ талаб қилганида, Хожа Убайдуллоҳ бу солиқнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна қўшимча тарзда 70 минг динорни ҳам солиқ тўпловчиларга топширган¹. Буларнинг барчаси меҳнаткаш аҳоли назарида Хожа Убайдуллоҳнинг сахий-қўли очиқ ва покиза шахс сифатида намоён этарди ва уни Хожаи Аҳрор деб улуғлашарди.

Академик Азизхон Қаюмов таъкидлашича, Алишер Навоий ўзининг «Ҳайрат ул-аброр» асарининг муқаддимасида машҳур муршид Хожа Баҳоуддин Нашқбандга бир боб бағишлаган. Унда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг «Ул ҳазратқа халифи мутлак, балки халифаи барҳақ» эканини ёзади. Яъни, Хожа Убайдуллоҳ ҳазрат ишининг давомчиси, унинг барҳаёт ўринбосари эканлигини таъкидлайди. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг обрў ва эътибори нафақат бутун Мовароуннаҳрда,

¹ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 70; Яна қаранг: Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар / Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 169.

балки қўшни мамлакатларда ҳам маълум ва машҳур эди. Бу ҳақда Навоий шундай деб ёзади:

*Юз қуюбон қуллуғига шоҳлар,
Базмида беҳуд бўлиб огоҳлар.
Хизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,
Гарчи гадо маъни ила шоҳ ўлуб...
Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.*

Маъноси: Унинг олдида шоҳлар қул сингари турар эдилар, унинг суҳбатига эришганлар ўзларини йўқотар даражага етар эдилар. Кимки, унинг хизматига етишгудек бўлса, агар у гадо бўлса ҳам шоҳлик даражасига қўтарилгандай бўлар эди. У жаҳон мулкидаги барча экинзорларнинг эгаси бўлмиш деҳқон, балки бутун жаҳон мулкининг тинчлик ва барқарорлигини асровчи эди¹.

Хожа Аҳрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири «Фақарот ул-орифин» («Орифлар сўзларидан парчалар») номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намоёндаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. Иккинчи рисола – «Волидия»² («Отага бағишлов») деб аталган бўлиб, унда тариқат йўлига кирган кишининг одоб-ахлоқи, факр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Ушбу рисолани Заҳириддин Муҳаммад Бобур форс тилидан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Учинчи рисола – «Ҳавроия» деб аталиб, машҳур мутасаввиф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг «Ҳавро» («Хурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубойисини шарҳлашга бағишланган.

¹ Қаюмов А. Улуғлар дўстлиги //Тошкент ҳафтаномаси. 2003 йил 6-февраль. – Б. 4; Яна қаранг: Мирзо Кенжабек. Дунёнинг муршиди. – Т.: Фан, 2004. – Б. 4–5.

² Қаранг: Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Рисолаи волидия / Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Ҳасанов. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 52; Мирзо Кенжабек. Дунёнинг муршиди. – Т.: Фан, 2004. – Б. 52.

Шунингдек, Хожа Ахрорнинг ўз замондошларига ёзган бир нечаруқъа-номалари ҳам бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими, «Мажмуаи муросалот» деб номланган. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий тўплами» ҳам деб аталади. Шу ўринда айтиш керакки, тарих фанлари доктори А.Ўринбоев америкалик олима, Нию-Жерси университетининг профессори Жо Энн Гросс билан ҳамкорликда бу номаларни инглиз тилига ўгириб, «Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг хатлари ва унинг муридлари» номли китоби 2002 йилда Голландиянинг дунёга машҳур «Брилл» нашриётида чоп этилди.

Маълумки, Хожа Ахрор ўзининг мактубларида халқнинг ғамини ейиш, оддий инсонларнинг ҳожатини чиқариш каби хайрли ва савобли ишларга ундарди. Ўз даврида Алишер Навоий сарой хизматидан воз кечмоқчи бўлганида, Хожа Ахрор унга шу мазмунда мактуб битади: «Эшитишимча, онҳазрат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо маломат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоғи учун хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар ғамини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга ғамхўрлик қилиш – энг хайрли ишдир!...»¹

Мана шундай инсоний фазилатлари туфайли Хожа Ахрор «яхшилар қутби», «шайхлар шайхи», «аҳли тариқат пешвоси» каби сифатлар билан улуғланган. Аксарият манбаларда Хожа Ахрор номи “Ҳазрати Эшон” тарзида эҳтиром билан тилга олинади.

4. 2. Тошкандий нисбасидаги олимлар ва маърифатпарварлар

XIV–XIX асрларда Шош воҳаси ижтимоий-маънавий ҳаётида шоирлар, табиблар, хаттотлар ва тарихчи олимлар

¹ Қаранг: Маънавият юлдузлари. Хожа Ахрор / А.Ўринбоев. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 204–208.

муҳим ўрин тутати. XIV асрда Шошда яшаган “Малик ушшуаро” (“Шоирлар пешвоси”) сифатида танилган ҳамда кўзга кўринган муаррихлардан бири Абу Сулаймон Банокатийдир. Унинг қаламига мансуб “Равзат ул-албоб фит-таворих вал-ансоб” (“Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаблари ҳақида оқиллар боғи”) асари “Тарихи Банокатий” сифатида машҳур бўлган.

Мавлоно Соний Ёрмуҳаммадибн Пирмуҳаммад Тошкандий ўз даврининг машҳур шоири эди. Манбаларга кўра, у шеър ёзишдаги мураккаб жанр ҳисобланган “муаммо” вазнида етук бўлган. Форсийда бу вазнда ижод қилганлар ичида Абдурахмон Жомий етакчи ҳисобланган бўлса, ундан сўнг Ёрмуҳаммад Тошкандий тан олинган. Унга бежизга “Соний” яъни, иккинчи нисбати берилмаган¹.

Алишер Навоийнинг илтимосига биноан, Ёрмуҳаммад Тошкандий Мирхусайн ибн Муҳаммад Шерозийнинг “муаммоси” сига шарҳ ёзган. У ўз ижодини Ҳиротда бошлаб, Тошкентда ниҳоясига етказган. Шунингдек, Ёрмуҳаммад Тошкандий томонидан Абдурахмон Жомий муаммосига шарҳ, “Мавлоно Шаҳоб муаммосига шарҳ”², “Қирқ ҳадисга шарҳлар”³ ва бошқа асарлар ёзилган. Ҳофиз Кўҳакий Ёрмуҳаммад Тошкандийнинг “Мирхусайн муаммосига шарҳ”⁴ асарига юксак баҳо берган.

XVI асрнинг машҳур шоири, хаттоти ва табиби Боқий Тошкандий фаолиятини алоҳида таъкидлаш жоиз. У шоир ва илм-фан ҳомийси сифатида ҳам машҳур бўлган. Боқий Тошкандий хаттот бўлиб, қатор китобларни кўчирган. Шулардан бири, Давлатшоҳнинг шеърӣ антологияси бўлмиш “Тазкира”⁵ асаридир. Шунингдек, у Давлатшоҳнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достонига шарҳ, Абдурахмон ибн Аҳмад ал-Йиджий (ваф. 1345)нинг адабий, маънавий-ахлоқӣ асари

¹ Қаранг: История Ташкента / Отв. редры: Зияев Х.З., Бураков Ю.Ф. – Т.: Фан. 1988. – С. 107.

² Қаранг: ЎзР ФА Шарқшунослик институти Кўлғзмалар фонди. Инв. № 108051/1.

³ Ўша ерда. Инв. № 1863.

⁴ Ўша ерда. Инв. № 10248 / VI.

⁵ Ўша ерда. Инв. № 2262.

“Одоб ал-мунозара” (“Одоб ҳақида мунозара”)га шарҳлар ёзган. Боқий Тошкандий ўзбек тилида ҳам ижод қилган. Шоир ва адабиётшунос Хожа Ҳасан Нисорий ўзининг “Музаққир ал-аҳбоб” (“Дўстлар қайдномаси”) китобида шундай ёзади: “Мавлоно Боқий туркий тилда ижод қилувчи шоирлардан саналади. У ўз ижодининг айнаи шу жиҳати билан шухрат қозонган”¹.

Ўз даврининг илмли ва зиёлиси сифатида Жамил Мирак Тошкандий (XVI–XVII) ҳам таниқли бўлган. Замондошлари уни истеъдодли шоир ва хаттот деб билишган. Жамил Мирак Тошкандий шеърлари XVI–XVII асрларда тузилган шеърӣй антологиялардан бири Мутрибийнинг “Тазкират аш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асари ичига киритилган². Жамил Тошкандий ўз шеърларида севги, муҳаббатни улуғлаган. У ошиқлар туйғуларининг поклиги, дахлсизлиги ва садоқат тўғрисида ёзган. Унинг ғазаллари услуби ва шакли жиҳатидан аниқ, равон ва мукаммал бўлган³.

XVII–XVIII аср шоирлари ичида Холис Тошкандий (Шоҳаким Тошкандий) ўзининг дostonлари билан ажралиб туради. Унинг ижодкорлик салоҳияти “Юсуф ва Зулайҳо”, “Искандарнома” (“Искандар ҳақида китоб”), “Вафотнома” (“Ўлим ҳақида китоб”), “Айюб пайғамбар қиссаси” ва бошқа асарларида ўз аксини топган. Унинг дostonлари кенг китобхонлар оммаси учун тушунарли ва равон, содда халқ тилида ёзилган.

Холис Тошкандий нафақат шоир, балки етук таржимон ҳам бўлган. У ўзбек тилига Мирза Содиқ Мунший Жондорининг “Шаҳаншоҳлар даҳмаси” (“Даҳмаи шоҳон”) асарини, халқ дostonи бўлмиш “Зеваршоҳ ҳақида қисса” (“Қиссаи Зеваршоҳ”) ни таржима қилган.

¹ Хожа Ҳасан Нисорий. Музаққир ал-аҳбоб. ЎзР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди. Инв. № 4282. 81-саҳифа.

² Мутрибий. Тазкират аш-шуаро. ЎзР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди. Инв. № 2363. 71-саҳифа.

³ Қаранг: История Ташкента / Отв. редры: Зияев Х.З., Бураков Ю.Ф. – Т.: Фан. 1988. – С. 108.

Тошкентда туғилиб, умрининг кўп қисмини шу ерда ўтказган шоирлардан яна бири – Бадриддин Чочий. Унинг ғазаллари, қасидалари ва рубойлари кўп Шарқ мамлакатларида маълум ва машҳур бўлган. Умрининг охирини у Ҳиндистонда ўтказди. Ижтимоий ҳаётдаги роли унинг “Фахр аз-Замон” (“Замон фахри”) номига сазовор бўлишига сабаб бўлди.

XVI асрда Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий номи билан машҳур бўлган Ҳофиз Султон Муҳаммад яшаб фаолият кўрсатган. У Тошкент олимларининг фахри саналган. У Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи Мулло” асарига шарҳ ёзган ва бир қатор бошқа асарлар муаллифидир. 1528 йилда Ҳофиз Кўҳакий Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Аградаги саройига юборилган Тошкент ҳокими вакили сифатидаги элчилар қаторида бўлган. Бобур уни “Ҳофиз”, “Ҳожа Ҳофиз”, “Ҳофиз Тошкандий” деб номлайди. Мовароуннахрнинг бошқа элчилари қатори унга Бобур чакмон, тилла, кумуш ҳадя қилади¹.

XVI аср бошида ўзбек шоири ва тарихчиси Муҳаммад Солиҳ, кейинчалик 1625–1626 йилларда бу тарихчи “Шажараи турк” муаллифи, Хива хонлигининг маърифатпарвар ҳукмдори бўлган Абулғозихон ҳам Тошкентда бўлишган².

Тошкентда шифокор-табиблар ҳам фаолият кўрсатган. Бу ерда XVI асрда яшаган кўз табиби Убайдулла ибн Муҳаммад Юсуф ал-Каҳҳол жуда машҳур бўлган. У Тошкент ҳокими Дарвишхоннинг шахсий табиби бўлган. Ҳофиз Кўҳакийни ҳам даволаган. Ал-Каҳҳол тиббиётга оид “Шифо ал-илал” (“Беморнинг тузалиши”) номли махсус асар ёзган. Бу асардан табибларнинг кейинги авлоди, ҳаттоки, Бухоро хони бўлган Субҳонқулихон ҳам унумли фойдаланган³.

Юқорида санаб ўтилган олимлардан ташқари, Тошкентда илм-фан ва маданиятнинг бошқа вакиллари ҳам истиқомат қилишган. Булар қаторига Ҳамидуддин Тошкандий (XV аср),

¹ Бабурнаме. Записки Бабура. – Т.: 1958. – С. 402, 403, 407.

² Абулгази Бахадур-хан. Шаджара-и-турк. Казань, 1891. – С. 199–200.

³ Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. – Т.: Фан, 2001. – С. 81.

Абдулвадуд Котиб (XV–XVI асрлар), Бокий Жарроҳ Тошкандий (XVI–XVII асрлар) ва бошқаларни киритиш мумкин.

XIV–XIX асрлар давомида Шош воҳаси ижтимоий-маърифий ҳаётида табиблар, хаттотлар ва муаррих олимлар алоҳида роль ўйнашди. XIV асрда Шошда таникли муаррих Абу Сулаймон Банокатий яшаган. У «Малик уш-шуаро» сифатида машҳурдир. Унинг «Равзат ул-албоб фит-таворих вал-ансоб» («Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаблари ҳақида оқиллар боғи») асари «Тарихи Банокатий» сифатида оммалашган. Чоч (Шош)дан чиққан шоир Бадриддин Чочий ҳам шу даврда яшаб ижод этган. У ҳаётининг кўп қисмини Ҳиндистонда, Деҳлида ўтказди. Ажойиб шеърлар яратиб, «Фахр уз-замон» унвонини олди. Шоир Алоий Шоший (XVI аср) ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида у билан бўлган суҳбати ҳақида эҳтиром билан эслатиб ўтади.

«Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи, XVI асрда яшаган муаррих Мирза Муҳаммад Ҳайдар Тошкент шаҳрида туғилган (1499 йил). Унинг онаси Хўб Нигорхоним Тошкент ҳукмдори Юнусхоннинг қизи, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳоласи бўлган.

Шу даврда Тошкентда ўз даврининг олими ва муаррихи, Мирзо Улуғбекнинг шогирди бўлган Али Қушчининг набираси юқорида номи зикр этилган Ҳофиз Кўҳакий ҳам яшаб ижод этган. Халқ орасида уни Ҳофиз Кўйки деб аташган. Унинг асарлари араб тили ва грамматикаси, мантиқ, фикҳ масалаларига бағишланган.

Тошкент маданияти тарихида олимлар ва хаттотлар ўчмас из қолдиришган. Чунончи, Тафтазонийнинг шогирди Жамшид Шоший (XIV аср) 1358 йилда Маҳмуд Замахшарийнинг «Кашшоф» асарини насх хати билан кўчирган. Ҳозир бу нодир қўлёзма Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда¹.

¹ Қаранг: Замахшарий. Кашшоф ан-хақойиқ ат-танзил. Инв. № 2423.

Абдулвадуд Котиб номи билан машхур Абдулвадуд ибн Хожа Абдулвасиъ Шоший (XIV–XV асрлар) таниқли олим Абдуллоҳ Хатиб Табризийнинг «Мушкот ал-масобих»¹ асарини насх хати билан кўчирган.

XVII–XVIII асрлардаги маданият ва маърифат, адабиёт ва санъат соҳасидаги ривожланиш жараёнлари Тошкентда XIX асрнинг биринчи ярмигача давом этган². Таниқли муаррих, 1810 йилда Шайхонтохур даҳасининг «Қорёғди» маҳалласида туғилган Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий ҳам шу даврда яшаб, ижод этди. Унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») асари Тошкент тарихи бўйича муҳим манба ҳисобланади.

Тошкент адабий муҳити вакилларида яна бири Шохожа Ҳаким ибн Шарифхожа – Шоҳий Тошкандийдир. У Тошкент шаҳрининг “Оқ мачит” маҳалласида туғилган. У халқ орасида шоир, олим, табиб ва илғор қарашларга эга зиёли сифатида танилган. Шоҳий Тошкандий Юнусхон мадрасасида мударрис бўлган. У Шарқнинг қатор мамлакатлари, жумладан, Туркия, Сурия, Миср, Ироқ, Саудия Арабистони ва бошқа жойларни кезиб чиққан.

Акмал Тошкандий исмли яна бир шоир Тошкентнинг Бешёғоч қисмидаги “Зевай” маҳалласида таваллуд топган. Акмал Тошкандий ҳам ўзбек, ҳам форс тилида ижод қилган. 1917 йилгача чоп этилган кўплаб тазкираларда унинг ғазал ва мухаммаслари мавжуд.

Умуман олганда, XVII–XIX асрларда Тошкент маданий ҳаёти тарихидан Ибодулло Тошкандий (XVI аср), Хушҳол Тошкандий (Евклид ва Чағминий асарларига шарҳ ёзган), Дардий (XVI аср), Ҳофиз Кўҳакийнинг шогирди Шухратий Оҳангароний (XVI аср), Мухтарам Тошкандий (ваф. 1534 йил), Муллои Тошкандий (XVI–XVII асрлар), Мароҳий Тошкандий (XVII),

¹ Қаранг: ЎзР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди. Табризий. Мушкот ал-масобих. Инв. № 2736.

² Қаранг: История Ташкента / Отв. редры: Зияев Х.З., Бураков Ю.Ф. – Т.: Фан. 1988. – С. 108.

Вафойи Дўрмоний (XVII аср), Содиқий Тошкандий (XVII аср), Абдуғаффор Тошкандий (XVI аср), Фатҳий Тошкандий (ваф. 1636 йил), Муҳаммад Тоҳир Тошкандий (XVII аср), Кулфат (XVIII–XIX асрлар), Улфат (ваф. 1873 аср), Зоиъ Тошкандий (1787–1822), Азизуллоҳон (ваф. 1893 йил), Дилкаш (1808–1885), Фазлуллоҳ Алмаий (1852–1891) сингари шоир ва адиблар ўрин олишган.

Жаҳон маданияти ривожланиш жараёнида Тошкентда фалсафа, адабиёт, тарих, мусиқа, қонуншунослик фанлари билан бир қаторда тиббиёт, астрономия, математика каби аниқ фанлар бўйича асарлар ёзилган. Бу ҳол дунёда юз берган тараққиётдан Тошкент ҳам четда қолмаганлигини, ўзга диёрларда пайдо бўлган маданий тараққиётлардан маълум даражада баҳраманд бўлиб турганлигини ва ўз навбатида Тошкентда ҳам турли асарлар ижод этилганлигини кўрсатади¹.

Шош воҳаси маънавий ва маданий тараққиёти масалалари бўйича ЎзР ФА Шарқшунослик институти ходимлари Қ. Муниров, А. Ирисов ва А. Носиров олиб борган изланишларни² алоҳида таъкидлаб ўтишни истардик. Унда Тошкентда яшаб, ижод этган машҳур шахслардан айримлари ҳақида манбалардан топиш мумкин бўлган маълумотлар, маданиятимиз тарихининг ҳали кам ўрганилган томонлари ёритилган. Қуйида Қ. Муниров, А. Ирисов ва А. Носировлар томонидан нашрга тайёрланган рисоладаги айрим маълумотларни келтирамыз.

4.2.1. Али Банокатий (XIII аср)

Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Банокатий хуснихат соҳиби – хаттотлардан саналади. Қадимда Тошкентни Бинкат, Банокат деб ҳам аташган.

Банокатий Бағдодда вафот этганлигидан у киши бу томонга

¹ Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. – Б. 3–4.

² Қаранг: Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983.

келиб таълим олган кўринади. Банокатий асарлари сақланиб қолмаган, лекин у кўчирган асарлар бизгача етиб келган. У араб тили, адабиёти, фалсафасини яхши билган фозил кишилардан бўлган. Араб тилида ёзилган ва у кўчирган асар Ибн Сино (980–1037) ва Насируддин Тусий (вафоти 1273)лар қаламига мансуб.

Маълумки, Ибн Сино «ал-Ишорот ва ат-танбиҳот» деган асар ёзган. Бу асарга аллома Насируддин Тусий шарҳ боғлаган. Тусий фақатгина мантншунос, файласуфгина эмас, балки иқтидорли астроном, математик ҳам эди. У ёзган асарида, у хоҳ оригинал ва хоҳ шарҳ асар бўлсин, албатта, ўзи билган соҳалар акс этиши турган гап эди. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, Тусий асарини кўчириш, уни тушуниш ва хаттотнинг илм-маърифати, савияси билан боғлиқ бўлиши турган гап эди.

Банокатий ана шундай иқтидорли олим ва хаттот эди. У Насируддин Тусийнинг Ибн Сино асарига ёзган шарҳи «Ҳалл ал-мушкилот ал-ишорот» асарини кўчирган. Шу кўчирилган нусха ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади¹. Асар зулҳижжа ойининг ўнинчисида 669 йили кўчирилган (21 июнь 1271), ҳажми 270 varaқ. Бу асар муаллифининг ҳаёт вақтида кўчирилган. Китоб қўлдан-қўлга кўп бор ўтган кўринади, унинг хошиясида ёзилган изоҳлар, сўзлар шундан дарак беради.

Бу китоб соҳибларидан бири асарга 12 муҳаррам 772 йили (1370, 7 август) ва бошқаси эса 7 йил зул-ҳижжа (1502, июнь) деб ёзиб қўйибди. Кейинги ёзув эгасига асар ҳаж сафаридида қўлга тушган².

Шарқшунослик институтида сақланаётган бу китоб нусхасидаги ёзувларга қараганда, бу китоб ўлкама-ўлка кезиб, кўп жойларда бўлганлиги ва шу орадан ўтган етти юз йил ичида кўпчилик диққат-зътиборини тортиб келганлиги маълум.

¹ Насируддин Тусий. Ҳалл ал-мушкилот ал-ишорот. ЎЗР ФАШИ. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 2065.

² Собрание Восточных рукописей АН УзР ФА. – Т. III, Ташкент, 1955. – С. 49–50. (Кейинги изоҳларда СВР).

4.2.2. Абу Сулаймон Банокатий (XIV аср)

XIV асрда Шошда яшаган кўзга кўринган тарихнавис олимлардан бири Абу Сулаймон Банокатийдир. Унинг тўлик исми – Абу Сулаймон Фахруддин Али Абулфазл Довуд Муҳаммад ал-Банокатийдир.

Абу Сулаймон Банокатий дейилишига қараганда, у XIV асрда Банокат шаҳрида туғилган. Кейинчалик Банокат шаҳри-ни Шоҳрухия деб ҳам атаганлар. «Ҳафт иқлим» асарида келтирилишича, бу шаҳарнинг бошқа номи Шош ёки Чоч деб аталган.

Банокатий Ғозонхон даврида (701/1301–1302 йиллари) сарой шоири ҳам бўлган ва «Малик уш-шуаро» (шоирлар пешвоси – шоҳи) деган лақабни олишга муяссар бўлган. У 730 (1329–1330) йили вафот этган. Тошкентда сақланаётган XVI асрда кўчирилган Банокатий асарининг еттинчи қисмида Мавлоно Тожуддин Банокатийнинг катта ўғли Низомуддин Алининг номи келтирилган. Маълум бўладикки, Фахруддин Алининг Низомуддин Али деган акаси бўлган. У ҳам ўз даврининг олимларидан бўлган. Абу Сулаймон Банокатий тарихнавис олим сифатида ўзининг умумий тарихга оид «Равзат ули-л-албоб фи ат-таворих ва ал-ансоб» («Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаблари ҳақида оқиллар боғи») асарини ёзади. Уни қисқача қилиб «Тарихи Банокатий» деб атаганлар.

Бу асар, Рашидаддиннинг умумий тарихга оид машҳур «Жомий ат-таворих» номли тарихий асарининг қисқартирилган нусхаси бўлиб, 1317 йили ёзиб тугатилган. В. В. Бартольд фикрига қараганда, фақат 1310 йилдан кейинги воқеалар Банокатий тарафидан мустақил равишда ёзилган. Асар тўққиз қисмдан иборат бўлиб, унда Ҳиндистон, Арманистон, Эрон, Рум, Хитой, яхудийлар, араб халифалиги, мўғул тарихи ҳақида ёзилган.

Бу асардан икки қўлёзма нусха ҳозирда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг

кўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда¹. Улардан бири XVI асрда, иккинчиси эса 1829 йили кўчирилган.

Бу асардан бир нусха Мирзо Улуғбекномидаги Ўзбекистон Миллий университети кутубхонасида², бир нусха Ленинград Давлат университети кутубхонасида³, бир нусха Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг кўлёзма асарлар хазинасида⁴ ва бир неча кўлёзма нусхаси хорижий мамлакатлардаги кўлёзма хазиналарда (Париж, Оксфорд, Вена, Лондон, Берлин, Техрон) сақланмоқда⁵. Бу асарнинг саккизинчи қисми текстини 1677 йили Андреас Мюллер лотинча таржимаси билан нашр қилган эди. Унинг инглиз тилига Эллиот тарафидан қилинган таржимаси ҳам 1820 йили Лондонда нашр этилган⁶.

4.2.3. Бадриддин Чочий (XIV аср)

XIV асрда Тошкентда яшаб ижод этган кўзга кўринган шоирлардан бири Бадриддин Чочийдир, яъни тошкентлик Бадриддиндир. Баъзи манбаларда Бадриддин Шоший ҳам деб кўрсатганлар.

Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда оз бўлганлиги туфайли Бадриддин Чочийнинг қайси йили туғилганлиги аниқ маълум эмас. У асосан Тошкентда яшаган, унинг 1332 йиллар атрофида Тошкентдан Ҳиндистонга боргани ва умрининг охиригача (1344) у ерда яшаганлиги ҳақида манбаларда келтирилган⁷.

¹ ЎЗР ФАШИ. Мазкур фонд. Кўлёзма, инв. № 18, 7330; СВР, I. – С. 24–25.

² Семенов А. Описание персидских, арабских и тюркских рукописей фундаментальной библиотеки САГУ. Труды Среднеазиатского университета. Ташкент, 1935. – С. 35.

³ Тагирджанов А. Описание персидских и арабских рукописей Ленинградского университета. Л., 1962. – С. 29.

⁴ Каталог Восточных рукописей АН Р Тадж. – Т. I. – С. 28–30 (кейинги изоҳларда кат. АН Р Тадж.).

⁵ СВР, – Т. I, – С. 24; Тагирджанов А. – С. 31.

⁶ Чехович О. “Рукопись “Тарихи Бенакети” из библиотеки Хивинских ханов”. Бюллетень Академии наук УзССР. 1947, № 10, – С. 31; Тагирджанов А. – С. 31.

⁷ Шамсуддин Сомий. Комус ал-аълум. Истанбул, 1899, – Т. II, – Б. 1256.

Бадриддин Чочийнинг Тошкентни ташлаб Ҳиндистонга кетишига, у даврдаги сиёсий ва ижтимоий аҳвол сабаб бўлган бўлса керак. Ҳиндистонда у ўз асарларини форс тилида ёзган. Бадриддин Чочий Бадр, Шоший тахаллуслари билан ҳам ижод қилган. Бадриддин Чочий ажойиб ғазаллар ёзиш билан бир қаторда, қатор қасидалар ҳам ёзган. Шоирнинг «Қасидаи шитоия» («Қиш қасидаси»), «Қасидаи сойфия» («Ёз қасидаси»), «Қасидаи рабиъия» («Баҳор қасидаси») каби асарларида табиат гўзалликлари ва ҳар фаслнинг ўзига хос манзаралари тасвирланган. Ҳиндистонлик тазкиранавис олимлардан Мирхусайн Дўст ўзининг «Тазкираи Ҳусайний» асарида Бадриддин Чочий ҳақида бундай деб ёзади:

«Мавлоно Бадриддин Чочий ўз ватанидан Муҳаммад-шоҳнинг ўғли Тўқлуқшоҳ даврида Дехлига келади. У ўзининг шоирлик маҳорати билан ажралиб турган ва унинг девони тахминан олти минг байтдан иборат бўлган»¹.

Шунингдек, манбаларда Бадриддин Чочий «Шоҳнома» номли асар ёзганлиги ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган².

Бадриддин Чочийнинг қасида, ғазалварубоийларининг бир қисми ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда³. Бундан ташқари унинг шеърларидан бир қисми Авхададдин Анварий ва бошқаларнинг девонлари билан бир муқова қилинган қўлёзмада ҳам сақланиб қолган⁴. Шунингдек, Бадриддин Чочий қасидалари Душанба ва хорижий мамлакатларнинг қўлёзма хазиналарида сақланиб қолган.

Бадриддин Чочий шеърлари истиорага бой ва фалсафий тушунчаларни камраб олган қийин услубда ёзилган.

¹ Мирхусайн Дўст. Тазкираи Ҳусайний. Лакнау, 1876. – Б. 65.

² Алиев Г. Персоязучная литература Индии. – М., 1968. – С. 68; Низамуддинов И. Из истории Среднеазиатско-индийских отношений. Ташкент, 1969. – С. 25.

³ Бадриддин Чочий. Қасоид. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 151, 1052.

⁴ Бадриддин Чочий. Девон. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 238. XII, 126 а – 144 б-варақ.

Унинг шеърларида социал ҳаётдаги қийинчиликлар тўғридан-тўғри берилмай, сўз ўйинлари, ҳар хил тушунчалар орқали ифода этилган. Бадриддин Чочий асарларини ўрганган олимлар ўз асарларида бунини таъкидлаб ўтганлар. Амин Аҳмад Розий ҳам ўзининг «Ҳафт иқлим» («Етти иқлим») асарида бу ҳақда тўхталиб ўтган. Шунингдек, Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тожик» номли асарида қуйидагиларни ёзди: «Бадриддин Чочий асарларининг кўпчилигини шарҳсиз ва унда учрайдиган луғатларни ҳал қилмасдан туриб тушуниш қийиндир. Унинг шеърларидан кўриниб турибдики, таржима соҳиби ҳайъат ва нужум (астрономия) илмидан хийла хабардор бўлиб, нодир термин ва сўзлар хазинаси бўлган. Бу мажмуага унинг осон шеърлари танлаб олиб киритилди.

Баъзи шоирлар ва қасиданавислар ўзларининг баъзи диний маҳоратларини кўрсатиш учун айрим ғазаллари, рубоийлари ва қасидаларинигина шундай услубда ёзганлар. Аммо девонининг аввалидан охиригача шу услубда ҳали бирон-бир шоир ёзолмаган. Бадриддин Чочий гоҳо Бадр, гоҳо Бадри Чоч ва гоҳо Бадри Чочий тахаллусларида шеърлар ёзган».

Бадриддин Чочийнинг шеърларини тушуниш қийин бўлганлиги учун ҳиндистонлик олим, «Ғиёс ул-луғот» асари муаллифи Ғиёсиддин ибн Жамолиддин Бадриддин Чочий шеърларига махсус шарҳ ёзган ва ўз асарини «Кошиф ас-асрор» деб атаган. Бу маълумот 18-йили Ҳиндистонда босилган «Куллиёти Хоқоний»нинг охирида келтирилган.

Бу ҳақда Садриддин Айний ёзди: «Бадри Чочий, Шоший – Тошкандий 745/1344 йили вафот этган бўлиб, «Ғиёс ул-луғот» муаллифи Ғиёсиддин ибн Жамолиддин Бадри Чочий қасидаларига шарҳ ёзган. Бу шарҳни 1256/1840 йили ёзишга бошлаган ва 1257/1841 йили тамом қилган. Бу шарҳ Ҳиндистонда 1895 йили иккинчи марта нашр қилинган». Садриддин Айний Бадриддин Чочий қасидасига шарҳ ёзган Ғиёсиддиннинг ўз муқаддимасида ёзган қуйидаги сўзларини

келтиради: «Маълум бўлсинки, бу девоннинг муаллифи Бадри тахаллусли Бадриддин Туроннинг Чоч шахридан бўлиб, 733/1332–1333 йили Дехлига келади. У Султон Муҳаммадшоҳ ибн Ғиёсиддин Тўғлуқшоҳ хизматида бўлади, «Фахри замон» лақабини олган эди. Бу маълумотдан маълум бўладики, Бадриддин Чочий Ҳиндистонда 12 йил яшаган.

Замонасининг ажойиб сеҳргар шоири Бадриддин Чочий ўзи яшаётган даврнинг ижтимоий ҳаётидан четда қола олмаган. Унинг шеърларида лирика билан бир қаторда, у даврдаги социал ҳаёт ҳам ўз аксини топган. Ҳинд султонлари саройида яшаган Бадриддин Чочий бир шеърида ўзини ўраб олган муҳит ва одамлар ҳақида «дўстони замона бад аҳданд»¹ (замондош дўстлар аҳдига бевафо, ёмон аҳдлидурлар) деб ёзган эди. Ўз даврида унинг ҳамасрлари Бадри Чочийни «Фахри замон» («Замон ифтихори») деб атаганлар. Бадриддин Чочий қасидаларини кўчирган хаттот ҳам бу борада, асарнинг охирида бундай деб ёзган: «...Таснифи Бадри Чочийки, лақаби он «Фахри замон» аст»² (Бу Бадри Чочийнинг асари бўлиб, унинг лақаби «Фахри замон» («Замон ифтихори») дир. Шунингдек, бу борада Шамсиддин Сомий «Қомус ал-аълум»да маълумот келтириб ўтган. Унинг ҳақиқатда ҳам ўз асрида буюк шоир бўлганлигига шоирнинг ўзи томонидан қилинган баъзи ишоралар ҳам бор. У бундай деб ёзади:

*Мароке фахри замон хонда, шоҳи исломам,
Лақаб мағуӣ бажуз булбули шакар гўфтор.*

(Ислом шоҳи мени “Замон ифтихори” ҳисобласа-да, менга “ширинсухан булбул”дан бошқа лақаб қўйманглар).

Бундан маълум бўладики, Бадриддин Чочий бундай юкори мақтов ва унвонлардан кўра, ажойиб шоир бўлишнинг ўзи юкори туради, демокчи бўлади. Амин Аҳмад Розий ўзининг «Ҳафт иқлим» асарида, аввало Шош шахрига таъриф беради, у ердаги

¹ Бадриддин Чочий. Қасоид. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 151. 73 б-варақ.

² Бадриддин Чочий. Қасоид. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 151. 73 б-варақ.

ўсимликлар, сувлар ва тоғлар ҳақида тўхталади. Сўнгра Шош кадим шаҳарлардан бўлиб, Баноқат номи билан ҳам шуҳрат топган, ҳозирда Тошканд ва Тошкент аталади деб кўрсатади. Сўнгра X асрда Тошкентда яшаган иқтидорли олим ва шоир Қаффоли Шоший ҳақида гапиради. Бадриддин Чочийни «Бадр Шоший» деб кўрсатади ва унинг ҳақида бундай деб ёзади:

“Бадр Шоший латофат ва фазилат осмонида тўлин ой ва фасоҳат ва фатонат осмонида чараклаган юлдуз бўлган”.

1908 йили Ҳиндистонда нашр қилинган «Куллиёти Хоконий»нинг охирида келтирилган маълумотларга қараганда, Бадриддин Чочийнинг қасидалари луғат ва истилоҳлари (терминлари) билан Ҳиндистонда нашр қилинган. Бадриддин Чочий Ҳиндистонга келганда Амир Хисрав Дехлавий (1253–1325) эндигина вафот этган эди.

Шу даврда Чочдан (Тошкентдан) Ҳиндистонга келган шоир Бадриддин Чочийнинг «фаҳри замон» лақабини олиши ўз даврининг ажойиб шоири бўлганлигини ифода этади. Буюк хинд шоири ва мутафаккири Амир Хисрав Дехлавий ижоди Ўрта Осиё ва Хуросон шоирларининг ижодига ижобий таъсир кўрсатган бўлиб, ўз навбатида «замон ифтихори» лақабини олган Бадриддин Чочий ҳам унинг ижодидан баҳраманд бўлган.

Бадриддин Чочий ижоди билан жиддий шуғулланган шоир Абдулаҳад Анисий (Азизов) бундай деб ёзади: «Биз айтиб ўтмоқчи бўлганимиз Бадри Чочий (вафоти 1344) қасидачилик ривожланиб, мураккаблашиб, нависанданинг ўзи яшаган замон ҳаётига муносабатини ифодалашнинг энг нозик кўриниш ва усуллари вужудга келган даврда яшаб ижод этди... У яшаган даврда Ҳиндистонда Хисрав Дехлавийнинг (1253—1325) таъсири жуда кучли эди... Ҳаётининг сўнгги давларини Дехлида ўтказган Бадри Чочий ҳам бу соҳада Хисравга маълум даражада эргашган эди...

Бадри Чочийнинг ижоди ҳам кўпгина Шарқ мутақаддимин адиблари ва шоирларининг ижоди каби кўп қирралик-

дир... Бадри Чочий ҳаммадан аввал халқпарварлик, инсонпарварлик позициясида туради. Унинг учун инсон дунёдаги энг мукаддас мавжудотдир. У инсонни улуғлаб бундай деб ёзади: «Дунёнинг аввалидан охиригача ўйладим, инсон навидан яхшироқ вужудни кўрмадим»¹.

XIV асрда давр тақозоси билан Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга қатор олимлар бориб қолган ва у ерда яшаб ижод этган эдилар. Шулар орасида тошкентлик шоир Бадриддин Чочий ҳам бор эди. Унинг ижоди Ўрта Осиё ва Ҳиндистон адабий алоқалари тарихида ижобий аҳамиятга эга. «XIV аср Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги маданий-адабий алоқаларни ривожлантиришда Бадриддин Чочийнинг ижоди катта роль ўйнаган»². Тошкентлик шоир Бадриддин Чочийнинг ижоди атрофлича ўрганишга лойиқдир.

4.2.4. Жамшид Шоший (XIV аср)

Унинг тўлиқ исми — Аҳмад б. Маҳмуд б. Аҳмаддир. Жамшид Шоший ўз даврининг ажойиб олими ва хаттоти бўлган. У машҳур олим Тафтазонийда таҳсил олган. Жамшид Шоший унинг «Талмих фи кашф ал-асрор ат-тавзиҳ»³ китобига ҳошия ҳам ёзган. Шунингдек, Жамшид Шоший алломаи Замахшарийнинг «Кашшоф ан ҳақойиқ ат-танзил» номли асарини 759/1358 йили ажойиб насх хати билан кўчирган⁴. Жамшид Шоший томонидан ёзилган мазкур ҳошия ва унинг томонидан кўчирилган Замахшарий «Кашшоф» асарининг қўлёзмалари ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда.

¹ Анисий А. Шарқ адабиётида қасида жанри ва Бадри Чочий. Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 4-сон. — Б. 24–26.

² Низамуддинов И. Из истории Среднеазиатско-индийских отношений. Ташкент, 1969. — С. 25.

³ Тафтазоний. Талмих фи кашф ал-асрор ат-тавзиҳ. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв.№ 5776.

⁴ Замахшарий. Кашшоф ан ҳақойиқ ат-танзил. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв.№ 5776.

4.2.5. Ҳамидулдин Тошкандий (ваф. 850/1446)

Мавлоно Ҳамидулдин Тошкандий таниқли олим ва шоир ўтган, форс ва араб тилида асарлар ёзган, баъзи китобларга шарҳлар битган. Шундай асарлардан бири ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган «Ҳошият ал-ҳошият ат-талвих» деган қўлёзмодир (инв. № 3040). Бу қўлёзма 982/1574 йилда кўчирилган, 144 варак.

Маълум бўлишича, «ат-Талвих» (758/1357 йилда ёзилган) Саъдуддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний таълифи бўлиб, ЎзР ФАШИ қўлёзма фондида бу асарнинг анчагина қўлёзмаси мавжуд (инв. № 7268, 6194, 2958, 5319 ва бош.). Ҳамидулдин таълифи ат-Тафтазоний асарига ёзилган ҳошия шарҳидир. Асар араб грамматикаси устида баҳс қилади.

Яна таржимаи ҳол соҳибининг ёзган асарларидан бири «Шарҳ ар-рисолат фи одоб ал-баҳс» («Одоб ал-баҳс рисоласига ёзилган шарҳ»)дир.

Хўжа Ҳасан Нисорий ўзининг «Музаққир ал-аҳбоб» асарида Мавлоно Ҳамидулдин Тошкандий ҳақида гапириб шундай дейди: «Мавлоно Ҳамидулдин ширинсухан, суҳбати латиф, улфати одам эди, шакаррез шеърлар ёзар эди. У киши Тошкентда вафот этди. Мана бу икки байт у кишига тегишли:

*Най садоси ҳаддидан ортса таъсир этар кўн,
Най нашъаси ўзгача дилда қолар асар кўн.
Гулишан аро ҳар гулга қачон назар солурмен,
Ишқ ғамида лоладек бўлур доғи жигар кўн¹.*

4.2.6. Абдулвадуд Котиб (XV–XVI асрлар)

Унинг тўлиқ исми Абдулвадуд б. Хожа Абдулвасиъ Шоший бўлиб замонасининг ажойиб хаттотларидан бўлган.

¹ Хўжа Ҳасан Нисорий. Музаққир ал-аҳбоб. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 4282, 62 б-варак.

Валиаддин Абдуллоҳ хатиб Табризий томонидан 737/1336 йили ёзилган «Мушкот ал-масобих» номли асарини 946/1540 йили чиройли насх хати билан кўчирган. Бу нусха 555 варақдан иборат бўлиб, ҳозирда ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда¹. Мазкур хаттот томонидан кўчирилган биргина қўлёзма бизгача етиб келган. Албатта, Абдулвадуд Котиб ўз ҳаёти давомида бир қанча китобатлар қилган ва араб, форс тилларини яхши билган. Келажакда унинг янги китобатлари ҳам топилиши мумкин.

4.2.7. Ҳофиз Кўҳакий (XVI аср)

Тошкентда яшаб ижод этган Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг иқтидорли олими ва тарихчиси бўлган. У машҳур ўзбек олими Улуғбекнинг (1394–1449) шогирди Али Қушчининг (XV) набирасидир².

Ҳофиз Кўҳакий паркентлик Камолиддиннинг ўғли бўлиб, тўлиқ исми Султон Муҳаммаддир. Қудурийнинг «Мухтасар ал-Қудурий» номли асари Ҳофиз Кўҳакийнинг ўғли Абдуллоҳ тарафидан 1116/1704–1705 йили кўчирилган. Қўлёзманинг охирида бундай деб ёзилган: «Котиб – Абдуллоҳ валади Ҳофиз Султон Муҳаммад»³.

Ҳофиз Кўҳакий халқ ўртасида Ҳофиз Кўйкий номи билан машҳур бўлган. У тарих, араб тили ва грамматикаси, мантиқ, ҳуқуқшунослик ва диний илмлар билан шуғулланган, бу борада катор асарлар тасниф этган.

Ҳофиз Кўҳакий араб тили ва грамматикасини, мантиқ илмини яхши билганлиги учун мадрасаларда ҳам дарс берган. Муҳаммад Ҳошим ибн Муҳаммад Қосим ўзининг «Насамот

¹ Валиаддин Абдулло Табризий. Мушкот ал-масобих. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 2736.

² Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун. Истанбул, 1892–1893. – Б. 217.

³ Абу ал-Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Бағдодий ал-маъруф бил-Қудурий. Мухтасар ал-Қудурий. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 4836.

ал-қудс мин хадойиқ ал-унс» асарида Ҳофиз Кўҳакий ҳақида бундай деб ёзади:

«Ҳофиз Кўҳакий номи билан шуҳрат топган Мавлоно алломаи Тошкандий Мавлоно Асомиддиннинг шогирдларидан бўлиб, қатор асарлар тасниф қилган».

Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг илмли ва обрўли кишиси бўлганлиги учун бўлса керак, 935/1528 йили Тошкентдан тўй муносабати билан Ҳиндистонга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига юборилган эди. Ҳофиз Кўҳакийнинг бу тўйда қатнашганлигини Бобур «Бобурнома»да келтиради. «Шанба кuni ойнинг олтисида тўй бўлди... Ўзбек элчилари... бу тўйда бор эрдилар... Сўл қўлда ҳам ушбу дастўр била ўзбек элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдим, булар била ўлтурғай...

Улуғ ош тортилғонидин кейин... Хожа Мир султонға ва ўғлонлариға ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фарруҳ бошлиқ Хожанинг мулозимлариға ва ўзга элчиларга ҳам олтундин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди»¹.

Шунингдек, ҳинд тарихчиси Абдулқодир Мулукшоҳ Бадавоний, ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» номли тарихий асарида келтиришича, Ҳофиз Кўҳакий Акбаршоҳ даврида 977/1569 йили иккинчи марта Ҳиндистонга боради. Акбар томонидан қабул қилинади ва олимлик маҳорати учун катта туҳфалар олишга муяссар бўлади.

Бадавоний ёзади: «Ҳофиз Тошкандий номи билан танилган Ҳофиз Кўҳакий зўр донишманд бўлиб, айниқса, араб тили ва адабиётини яхши билган. Мавлоно Асомиддиннинг шогирди бўлиб, ўз даврининг ҳамма илмларидан яхши баҳраманд бўлган олимдир. Ўз даврида Мовароуннаҳрда яшаган олимлар унинг бузурглигини тан олган эдилар, У Ҳиндистондан Маккага боради ва у ердан Туркияга келади. Турк султони билан учрашади. Ҳинд диёрида топган иззат ва обрўни у ерда ҳам топади. Вазирликка

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1960. – Б. 424.

қилинган таклифни рад этиб, ўз диёри Мовароуннахрга (Тошкентга) қайтиб келади ва у ерда вафот этади. У ўз ҳаётида икки катта олимдан таълим олишга мушарраф бўлган. Биринчиси Қозихон лақабли Қози Низом Бадахший бўлиб, иккинчиси Мавлоно Асомиддин Иброҳимдур... Аҳли маъни орасида яхши эътибори ҳам бор эди... Фасих забон, хуш тақрир олим бўлиб, мўътабар таснифлари ҳам бордир... 992/1584 йили вафот этган»¹.

Бир нарасага эътибор бериш керакки, Ҳофиз Кўҳакий хинд султони ҳузурида ҳам, турк султони ҳузурида ҳам, ниҳоятда обрў кўрса-да, ҳатто, вазоратда ишлаш таклиф қилинса-да, у ўз ватанини, ўзи туғилиб ўсган ва ижод этган диёрини ҳар қандай молу дунёдан ва мансабдан юқори қўя олган олимдир. “Ҳофиз Кўҳакий Ироқ, Миср, Сурия, Афғонистон, Эрон ва бошқа мамлакатларга саёҳат қилган”.

Тошкентлик Мавлоно Соний Ёрмуҳаммад ибн Пирмуҳаммад номли олим Мирҳусайнийнинг «Муаммо» асарини 984/1576–77 йили шарҳ қилади ва Тошкентда ўзи кўчиради.

Бу асарнинг бошланишида Ҳофиз Кўҳакий томонидан форс тилида «Таажжуб ва ҳайратли иш. Бу қандай гавҳарки Мавлоно Соний махфий сирларни балоғат ва латофат тариқи била маоний хазинасини фош қилиб дурлар»², – деб ёзиб қўйилган. Демак, Ҳофиз Кўҳакий 1576–1577 йилларда Тошкентда бўлган ва бу китобни ҳам мутолаа қилган. Ҳофиз Кўҳакийнинг имзоси бор мазкур қўлёзма асар тошкентлик Расулов деган кишидан сотиб олинган. Муҳаммад Олим Сиддикий ўзининг «Ламахот» номли асарида ҳам «Алломаи ал-маъруф бил-Ҳофиз ат-Тошкандий ва «Устод ал-уламо Ҳофиз Тошкандий» деб келтирган³.

Тошкент тарихига оид қимматли манбалардан бири тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғлининг «Тарихи

¹ Абдуқодир Мулукшоҳ Бадавоний. Мунтахаб ат-таворих. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 25, 239 а, 386 а, б-варак.

² Мавлоно Соний. Шарҳи муаммойи Мирҳусайний. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 1863.

³ Муҳаммад Олим Сиддикий. Ламахот. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 495, 5 б, 160 б –160 а-варак.

жадидаи Тошканд» асаридир. У асарнинг муаллиф қўли билан ёзилган нусхаси ва ундан кейин кўчирилган нусхалар сақланиб қолган. Муҳаммад Солиҳ ўз асарида Ҳофиз Кўҳакий ҳақида бундай деб ёзади: «Тошкент диёридаги Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан Мавлоно Кўҳакий ақлий ва нақлий илмларда зўр олим бўлган. Жомий Ҳиротийнинг араб тили грамматикасига оид «Шарҳи мулла» асарига ҳошия ёзган. Баҳс ва жадал илмининг қоидаларини аъло даражага етказгандир. Ҳофиз Кўҳакий Тошкент аҳолиси ва олимларининг ифтихори бўлиб, Дашти қипчоқ, Фарғона, Мовароуннаҳр, Бухоро, Эрон ва Хуросонда кенг шуҳрат қозонган олимдир»¹.

Ҳофиз Кўҳакий турли масалаларга оид қатор илмий асарлар тасниф этади. У «Тарихи Тошканд»² («Тошкент тарихи»), «Тарихи оли Чингиз» («Чингиз авлоди тарихи») ³, «Рисола фи фанн ат-тафсир ва-л-усул ва-л-фуруъ ва-л-мантиқ ва-л-калом («Тафсир, фикҳ асослари ва тармоқлари, мантиқ ва калом илми ҳақида рисола»), Абдурахмон Жомийнинг «Шарҳи Мулла» номи билан шуҳрат топган «Фавоиди зиёийя» номли араб тили грамматикасига оид шарҳига ҳошия»⁴, «Шарҳ аш-шарҳ одоб ал-мунозара» («Мунозара қоидаси» шарҳининг шарҳи)»⁵, Мавлоно Асомиддиннинг грамматикага оид «Мезон ул-адаб» («Билим мезони») асарига «Ужолат ул-баён фи шарҳ ал-мезон»⁶ («Мезон шарҳининг тезкор баёни») номли шарҳ каби қатор асарларнинг муаллифидир. Шунингдек, Ҳофиз Кўҳакий ёки Ҳофиз Тошкандий Муҳаммад ибн Адноннинг икки томлик «Тарихи Туркистон» номли асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган ва унга баъзи маълумотларни қўшиб бошқа

¹ Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли. Тарихи жадидаи Тошканд. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 11073/11, 12 а-варақ.

² Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун. Истанбул, 1892–1893. Инв. № 5976. – Б. 227.

³ Ўша манба. – Б. 217

⁴ Ҳофиз Кўҳакий. Ҳошия бар «Фавоиди зиёийя». Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 6280.

⁵ Ҳофиз Кўҳакий. Шарҳ аш-шарҳ одоб ал-мунозара. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 6011 / IV, 10434 / I.

⁶ Ҳофиз Кўҳакий. Ужолат ал-баён фи шарҳ ал-мезон. Кашф аз-зунун. – Т. II. – Б. 578.

ном билан атаган. Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг ажойиб олими бўлганлигини «Самароти машойих»да келтирилган бир маълумотдан ҳам билса бўлади. Асар муаллифи ёзишича, хиротлик Муҳаммад Тоҳир деган олим илм талаби билан Бухорога келади. Ўз илмини янада такомиллаштириш учун бу ерда олим ва фозил кишилар кўп деб эшитиб, 971/1563–1564 йиллар атрофида Тошкентга келади. У Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий билан танишади ва унга шогирд бўлиб, таҳсил олади.

Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий устозлигида бир неча йил таҳсил кўргандан кейин ўз замонасининг яхши олими бўлиб етишади ва бу «Маъдани илм ва ҳикмат» («Илм ва ҳикмат кони – булоғи») бўлган Ҳофиз Кўҳакий билаи хайрлашиб Бухорога қайтиб кетади. Юқорида биз тошкентлик Расуловдан сотиб олган кўлёзманинг аввалги саҳифасига Ҳофиз Кўҳакий томонидан ёзиб қўйилган сўзларни келтирдик. У кўлёзма 1577 йили кўчирилган. Демак, Ҳофиз Кўҳакий бу даврда ҳали ҳаёт бўлган. Бадавоний ўз асарида кўрсатишича, Ҳофиз Кўҳакий Тошкентда 992/1584 йили вафот этган ва баъзи маълумотларга қараганда, Қаффоли Шоший жаворида унинг мақбарасига кираверишда ўнг тарафга дафн этилган.

Ҳозир Тошкент шаҳрининг Собир Раҳимов туманида Ҳофиз Кўҳакий яшаган маҳалла «Ҳофиз Кўйи» деб аталади.

4.2.8. Ёрмуҳаммад Тошкандий (XVI аср)

Бу кишининг исми манбаларда Мавлоно Соний Ёрмуҳаммад ибн Пирмуҳаммад Тошкандий бўлиб, ўтқир шоир эди, айниқса, муаммо жанрида муаллиф анчагина маҳорат қозонган. Форс тилида муаммо ёзишда Абдурахмон Жомий биринчи даражада бўлган бўлса, ундан кейин ҳеч ким бу кишичалик маҳоратга эга бўлмаган эди. Ана шунинг учун Ёрмуҳаммад Соний, яъни Иккинчи деган тахаллусга эга бўлган. Демак, муаммода бу киши катта шуҳрат қозонган.

Ёрмуҳаммад Тошкандий Мирхусайн ибн Муҳаммад Шерозийнинг (вафоти 1499) муаммоларига шарҳ ёзган. Маълумки, Мирхусайн ўз асарини Ҳиротда Алишер Навоий илтимоси билан ёзган. Ёрмуҳаммад Бухорога бориб, у ерда илм таҳсил қилиб юрган кезларида ёза бошлаб, юртига қайтгач, уни тугатган. Тошкентда 984/1577 йили кўчирилган бу асарнинг бир нусхаси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда (инв. №. 1863; 188 varaқ). Бу асарнинг дастлабки varaғида машхур олим Ҳофиз Кўҳакий ўз қўли билан: «Таажжуб бу қандай гавҳарки, мавлоно Ёрмуҳаммад Соний махфий сирларини балоғат ва латофат тариқи билан маоний хазинасини фош қилибдурлар. Ушбунни ёзувчи Ҳожи ал-ҳарамайн Ҳофиз Кўҳакий», деб ёзиб қўйган. Қўлёзманинг бир нусхаси Тошкентда, ЎЗР ФАШИ қўлёзма фондида мавжуд. Бу ҳам А.Жомийнинг «Муаммо»ларига шарҳдир, қўлёзма 1775 йили кўчирилган¹.

Ёрмуҳаммад Тошкандийга нисбат берилган учинчи қўлёзма ҳам бор. Бунинг номи «Мавлоно Шаҳоб муаммосининг шарҳи» деб аталади. Бу асар ҳам форс тилида. Мавлоно Шаҳобуддин 1536 йили Ҳиндистонда вафот этган шоир. Унинг асарига Ёрмуҳаммад Тошкандий ёзган шарҳ 41 varaқдан иборат бўлиб, 1581 йили кўчирилган нусхаси ЎЗР ФАШИ қўлёзма фондида сақланади (инв. № 10248/V).

Ундан ташқари, Ёрмуҳаммадга нисбат берилган: «Қирқ ҳадис» шарҳи» деган қўлёзма асар ҳам бор. Бунда муаллиф қирқта ўзига хос ибратли ҳикоялар ёзган. Бу асар ҳам ЎЗР ФАШИ фондида мавжуд (инв. № 10805/1, ҳажми 17 varaқ).

4.2.9. Боқий Жарроҳ Тошкандий (XVI аср)

Исм-тахаллусидан маълум бўлишича, таржимаи ҳол соҳиби олим, табиб бўлган, шу билан бирга у шоир, мусиқашунос ва хаттот ҳам бўлган. Шарқ муаллифларидан Хатиб Табризий ўзининг «Мушкот ал-масобих» («Чирроғдон») асарида (ЎЗР

¹ СВР, т. V. Тошкент, 1960, – С. 153, оп. 3708, инв. № 707/V.

ФАШИ кўлёзма фонди, инв. № 8017) айтилишича, у киши ўз асарини Тошкентда, Мавлоно Боқий уйида ёзиб тугатган. Бу асарнинг мавжуд 8017 рақамли кўлёмаси муаллиф нусхасидан 1124/1712 йили Муҳаммад ибн Иброҳим кўли билан кўчирилган.

Шу билан бирга, бу киши хаттот сифатида ҳам анчагина китоблар кўчирган, баъзи асарларга шарҳлар ёзган. У Балхга бориб у ердан Ҳиндистоннинг Аҳмадобод шаҳрига етиб келган ва ўша ерда вафот этган. Боқий Жарроҳ Тошкандий котиблик қилиб, Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкирасини ҳам кўчирган¹. Кўлёмзда бу нусха 988/1581 йили кўчирилган, деб ёзилган.

Манбалар хабар беришича, Боқий Тошкандий бир қанча асарларга шарҳлар ёзган. Чунончи, у «Юсуф ва Зулайхо» достонига шарҳ ёзган, олимлар ўртасида кўпдан шарҳланиб келадиган «Одоб ал-мунозара» асар шарҳига араб тилида хошия ёзган.

Маълумки, «Одоб ал-мунозара»нинг муаллифи Абдурахмон ибн Аҳмад Ийжий (вафоти 756/1345) бўлиб, унга ўзидан кейин кўп олимлар шарҳ боғлаганлар.

Бу асарга Мирсайид Шариф Журжоний (вафоти 1414)дан тортиб кейинги даврларда ўнлаб олимлар шарҳ боғлаганлар. Ана шу шарҳларнинг бирига бу киши ҳам хошия ёзган. Боқий хошиясида бу шарҳнинг кимга тегишли экани айтилмаган. Бу ўша даврда машҳур бўлган шарҳга боғланган хошиялардан бири бўлган. Боқий Тошкандий форс тилида анчагина ишқий ғазаллар ҳам ёзган. Аммо уни туркигўй шоир дейишган. Хўжа Ҳасан Нисорийнинг «Музаккир ал-аҳбоб» («Дўстлар ён дафтари») деган китобида «Мавлоно Боқий туркигўй шоирлардандир, у кишининг мана шу матлаи машҳурдир», деб ёзади. Хўжа Ҳасан келтирган байт қуйидаги:

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират аш-шуаро Давлатшоҳий. Мазкур фонд. Кўлёмза, инв. № 2262, 191-варак.

*Ишиқ аҳли аро мендек ғам шиғтаси камдур,
Мажнун менинг олимда бир аҳмади беғамдур¹.*

*Қулимен ишиқининг ким тенгламайдур –
Муҳаббат шевасинда шаҳни қулдин.
Бағоят ҳийлағардур зол гардун,
Агар эрсен ҳазар қилгил бу йўлдин².*

ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган (инв. № 9601) қўлёзмада Бокийнинг шеърлари ҳам ёзилган: Бу қўлёзма эса 1797—1809 йиллар орасида кўчирилган.

4.2.10. Мавлоно Обид хаттот (XVI аср)

Мавлоно Обид хаттот XVI асрда Тошкентда Севинч-хожахон ва Султон Муҳаммад замонида яшаган. Бу ҳақда Восифий ўзининг «Бадойиъ ал-вақойи» асарида маълумотлар келтирган. Унинг ёзишича, Мавлоно Обид настаълиқ хатини ёзишда машҳур бўлган. Райҳоний сулс хатларини яхши билган. Мавлоно Обиднинг қўлида машҳур хаттотлар Ёкут, Мирали, Султон Али Машҳадийнинг шогирди мавлоно Маҳмуд хаттот, Мавлоно Азҳар томонидан ёзилган қитъалар бўлиб, 928/1522 йили Тошкент ҳокими Султон Муҳаммад ҳузурига ўзи ёзган қитъалар ва юқорида айтилган қитъаларни келтиради. У мажлисда ҳозир бўлган мажлис аҳллари унинг хат санъатидаги маҳоратига таҳсинлар ўқийдилар ва у султонга ҳам манзур бўлиб, котиблар зумрасига дохил бўлади³.

4.2.11. Мирза Муҳаммад Ҳайдар (ваф. 958/1556)

XVI асрда яшаган кўзга кўринган тарихнавис олимлардан Муҳаммад Хусайн Кўрагоннинг ўғли Мирза Муҳаммад

¹ Хўжа Ҳасан Нисорий. Музаққир ал-аҳбоб. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 4282, 81 б-варақ.

² Баёз. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 9601. 38 б-варақ.

³ Восифий. Бадойиъ ал-вақойиъ. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 1093. 256 б-варақ.

Ҳайдардир. У «Тарихи Рашидий» номли тарихий асар муаллифи. У Мирза Ҳайдар номи билан машхур.

Бу асар Мирза Ҳайдар томонидан 1541—1546 йиллар атрофида Абдурашидхон ибн Султон Саидхон ибн Юнусхонга атаб ёзилган. Шу сабабли бу асарни «Тарихи Рашидий» номи билан атаган.

Мирза Ҳайдарнинг ўз асарида кўрсатишича, бу ерда келтирилган тарихий воқеаларнинг кўпини у ўз кўзи билан кўрган ва уларда қатнашган бўлиб, бу жиҳатдан ҳам мазкур асар қимматли ҳисобланади.

Мирза Ҳайдар 5/1499–1500 йили Тошкентда дунёга келади. Мирза Ҳайдарнинг онаси Хўб Нигорхоним тошкентлик Юнусхоннинг кизи эди. Мирза Ҳайдар Захируддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччасидир.

Отаси Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон Тошкент ва Ўртатепа ҳокими бўлган. 1508 йили Шайбонийхоннинг амри билан Ҳиротда ўлдирилган. Отасининг вафотидан сўнг Мирза Ҳайдар бир неча йил Бобур ҳузурида бўлади. Сўнг 24 йил давомида Юнусхоннинг ўғли Султон Саидхон қошида бўлади ва тарбия топади. Унинг ҳарбий юришларида ҳам иштирок этади.

Маълум вақт Мирза Ҳайдар Кобул, Ғазна, Қандаҳор ва Панжоб ҳокими Комрон Мирза ҳузурида ҳам бўлади. Сўнггра Мирза Ҳайдар 947/1540 йилдан бошлаб 958/1551 йилгача Кашмирда ҳокимлик қилади. У Кашмирда кечаси бўлган жанглardan бирида ҳалок бўлади. Мирза Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асари Ўрта Осиё, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Тибет тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Бу асарда Тўғлуқ Темурхондан (XIV) — 1546 йилгача бўлган тарихий воқеалар баён этилган.

Мазкур асарда фақат сиёсий ҳаёт тасвирланиб қолмай, Иссиқкўл, Кашмир, Тибет ва бошқа ўлкалар ҳақида ҳам жуда кизиқарли географик маълумотлар келтирилган.

Бу асардан икки қўлёзма нусха ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда¹. Улардан бири форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, иккинчиси 1253/1837—1838 йили Кошғар ҳокими Зухуруддин Тожиҳаким беклик буйруғига биноан уйғур-ўзбек тилига таржима қилинган нусхадир. Қўлёзмада таржимоннинг номи келтирилмаган. Таржимон 1546 йилдан 1838 йилгача бўлган Кошғар тарихини ҳам ёзиб тўлдирган. Мазкур асардан, шунингдек, қўлёзма нусхалар Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида, Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида, Ленинград Давлат университети Шарқ факультетининг кутубхонасида сақланмоқда.

4.2.12. Шоҳаким Тошкандий (Холис) (XII–XIII асрлар)

Энг аввало Холис «Юсуф ва Зулайхо» номли достони билан машҳур. Ўтган асрдан буён халқ орасида кенг тарқалган бу дostonнинг бир неча қўлёзмалари ҳам ҳозиргача сақланиб қолган. Унинг баъзи нусхалари ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд².

Муаллифнинг муқаддимасидан маълум бўлишича, унинг Ҳавойий деган сайрамлик дўсти наср билан «Юсуф ва Зулайхо» деган дoston ёзиб, шоир Холисдан шу дostonни шеърйй қилиб битишни илтимос қилган. Натижада Холис дostonни ёзишга киришиб, уни назмга солган. Бу жараёнда у дoston тузилишини ўзгартириб ўз дидига мослаб қайта ишлаган.

Ундан ташқари, Холис фольклордан фойдаланиб назм билан бошқа дostonлар ҳам ёзган. «Искандарнома»,

¹ Мирза Хайдар. Тарихи Рашидий. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 1430, 10191, II; СВР, – Т. VI, – С. 39; СВР, – Т. VII, – С. 25.

² СВР, – Т. VII, – С. 101-103, оп; № 5112-5115, инв № 73, 82, 9824/1, 3650/1.

«Вафотнома», «Айюб қиссаси», «Қиёматнома» каби диний мавзуларда шеърӣй дostonлар ёзди.

Ундан ташқари, Холис халқ орасида машҳур бўлган қиссалардан Мирза Содик Мунший Жондарийнинг «Дахмаи шоҳон» («Шоҳлар мақбараси» ёзилган вақти 1206/1791), муаллифи номаълум бўлган халқ дostonларидан «Қиссайи зеваршоҳ», «Қиссайи Жарир» каби қиссаларни ҳам таржима қилган.

4.2.13. Шоҳӣй (XIX аср)

Шохўжа Ҳаким ибн Шофайзхўжа (тахаллуси Шоҳӣй) асли Тошкентнинг Оқ масжид маҳалласидан бўлиб, маърифатпарвар олимлардан эди. Бу киши ўқимишли, шоир, табиб ва маърифатпарвар бўлган эди. Дастлаб Юнусхон мадрасасида мударрислик қилган, кейин кўп мамлакатларга саёҳат ҳам қилган. У Ўрта Осиё, Кавказ, Туркия, Сурия, Миср, Ироқ, Саудия Арабистони каби ўлкаларни кезган, у ерлардаги таълим-тарбия ишлари билан қизиққан.

Шоҳӣй табобатдан дарс берган. Шогирдларнинг илтимосига кўра у Маҳмуд ибн Умар Чағминийнинг (туғилган йили 1344) «Қонунча» асарини ўзбек тилига таржима қилган.

Китоб муқаддимасида таржимон ёзади: «Муҳаммад Шохўжа Тошкандий валади Шофайзхўжа Шайх Хованд Тахурий сўзлаюрки, Маҳмудибн Умар Чағминий таснифлари «Рисолайи қонунчайи» машҳурни баъзи талабаларга таълим берур эрдим ва алар араб лисониға ва форсий забониға ноошнолик сабабли кўп машаққат чекар эрдилар ва баъзилари илтимос қилур эрдиларким, ушбу «Қонунча»ни ўз тилимизким, туркий чигатойидур, ушбу тилда шарҳ айласангиз, бу вилоят ахл-талабалари омматан баҳраманд бўлур эдилар ва ҳам сиздин нишона бўлур эрди, деб алар илтимосинча, осойишталик бўлса, иншооллоҳ қилурман деб ваъда берар эрдим»¹.

¹ Чағминий. Қонунча таржимаси. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 11083. 1а – 26-варақ.

Таржимон бундан кейин осойишталик бўлгач, уни таржима қилганини ёзади. Таржима 125 варақ. Қўлёзмада варақнинг аввали ва орқаси биттага ҳисобланишини иазарга олсак, таржима 250 бетдан иборат бўлиб чиқади.

Маълумки, Чағминийнинг «Қонунча» асари араб ва ўзбек табиблари ўртасида кенг ишлатиб келинар эди.

Чағминийнинг «Қонунча» асари ҳақида домла Содик Мирзаев шундай деб ёзади:

«Табиб ва муҳандис Чағминийнинг бу асари ўзбек, туркман ва тожиклар орасида «Қонунча» деб машҳур бўлган. Буни баъзилар, масалан, «Кашф аз-Зунун»нинг муаллифи Котиб Чалабий «Қонун»дан олинган деб ёзади. Муаллифнинг ўзи бу мухтасар китобини мутақаддимийн (илгаригилар) китобларидан сайлаб олдим, дейди. Ибн Сино мутааххирин (кейингилар) дандир. Сўнг «Қонунча»нинг тузилиш тартиби Ибн Сино «Қонун»ининг тузилиш тартибидан бутунлай бошқача бўлган.

Аммо «Қонун»дан олинган бошқабир мухтасар медицина китоби бор. У Тошкентнинг Оҳангарон водийсидан ўнинчи аср олими, ҳаким ва Ибн Синонинг шогирдларидан бўлган Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Юсуф Илоқийнинг асаридир».

Ундан ташқари, Шоҳий ва ҳиротлик Юсуф Табибнинг (вафоти 1544), «Жомеъ ал-Фавоид» («Фойдали мажмуа») асарини ҳам ўзбекчага таржима қилган эди. Бу китобни 1882 йилда Хоразмда шоир Муҳаммад Амин Ходим ҳам ўзбекчага таржима қилган эди. 1898 йилга келиб Шоҳий уни ўзбекчага таржима қилди ва уни «Таржимаи Шоҳий» деб атаб нашр эттирди. Бу таржиманинг бир нусхаси юқорида зикр этилган ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланади (инв. № 20).

Шоҳий араб грамматикасига оид қўлланмалар, ўқиш китоблари ҳам ёзган, таржималар қилган, бир қанча китобларга ноширлик қилган.

4.2.14. Муҳаммад Солиҳ (XIX аср)

XIX асрда Тошкентда яшаб ижод этган тарихнавис олимлардан бири Муҳаммад Солиҳдир. Муҳаммад Солиҳ Раҳимхожа (Қорахожа) ўғли 1830 йили Тошкентнинг «Қорёғди» маҳалласида дунёга келади. Ёшлик вақтидаёқ илм олишга кизиқади. Тошкент ва Бухорода таълим олади. Айниқса, тарихга қизиққанлиги учун Тошкент тарихи ҳақида асар ёзиш ниятида бўлади. У ўзигача бўлган тарихчиларнинг «Равзат ус-сафо», «Бобурнома», «Тарихи Муқимхоний», «Тарихи Абулфайзхон», «Тухфаи хоний» каби тарихий асарларини мутолаа қилади ва ўзининг Тошкент тарихига бағишланган махсус «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») номли асарини ёзади. Ҳозирда бу асарнинг уч қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда¹. Улардан бири Муҳаммад Солиҳнинг ўз қўли билан китобат қилинган нусха бўлиб, 1040 ыаракдан иборат. Ундан икки нусха кўчирилган. Улар қискартирилган нусхалар бўлиб, биринчи нусха Набирахожа Сайидхожа ўғли, иккинчи нусха Муҳаммад Ҳасан ва Носиров Абдуллалар тарафидан кўчирилган. Мазкур асарда келтирилган маълумотларга қараганда, бу асарни Муҳаммад Солиҳ қарийб йигирма йил давомида ёзган ва ундан кейинги даврда ҳам баъзи тузатиш ва маълумотлар киритиб борган. У ўз асарининг охирида 1887 йилги воқеаларни ҳам баён этган.

Муҳаммад Солиҳ ўрта аср тарихчилари анъаналарига кўра, воқеаларни баён этишни қадим замонлардан бошлайди ва Қўкон хонлигининг ташкил топишига келгандан кейин бевосита Тошкент тарихини ёзишга ўтади. Муҳаммад Солиҳ асарнинг иккинчи ярмида асосан Тошкент тарихи

¹ Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғли. Тарихи жадидаи Тошканд. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 7791, 11071–11073, 5732.

ҳақида гапирса-да, Тошкент шахрига боғлиқ масалаларни Ўрта Осиёда содир бўлаётган бошқа воқеалар билан боғлиқ ҳолда баён этади. Масалан, Бухоро ва Қўқон хонликлари ўртасидаги курашлар, Қўқон хонлигининг Тошкент аҳоли-сига нисбатан тутган сиёсати, халққа кўрсатилаётган жабр-зулм ва унга қарши Тошкент аҳолисининг қўзғолонлари ва норозиликлари ўз ифодасини топган. Шунингдек, мазкур асарда Тошкент шахрининг географияси ва топографиясига оид қизиқарли маълумотлар келтирилган. Шаҳарнинг ўн икки дарвозаси, уни ўраган девор, шаҳарнинг тўрт даҳаси, маҳаллалар, шаҳардаги мадраса, масжид, ҳаммомлар, шаҳарни сув билан таъминлаб турувчи ариқлар, анҳорлар, кўприклар, деҳқончилик маҳсулотлари ва бошқа қатор масалалар юзасидан қизиқарли маълумотлар келтирилган¹.

Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» аса-рида келтирилган маълумотлар шунинг учун ҳам қиммат-лидирки, муаллиф бу баён этилган воқеаларнинг кўпини ўз кўзи билан кўрган, уларнинг ичида бевосита қатнашган ва уларнинг шоҳиди бўлган.

1941 йили академик Я. Ғ. Ғуломовнинг бу асар ҳақидаги бир мақоласи босилган эди. Шунингдек, баъзи асарларда ҳам бу асарнинг борлиги қайд қилиб ўтилган.

Тошкент тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга бўлган бу тарихий асар жиддий ўрганилган эмас.

Бу қўлёзма асарнинг қисқача илмий таърифи «ЎЗР ФА Шарқ қўлёзмалари тўплами» номли каталогда берилган.

Умуман айтганда, Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жади-даи Тошканд» номли тарихий асари XIX аср Тошкентнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

¹ Ўринбоев А. Тошкент солномаси // Гулистон, 1982, № 3. – Б. 26.

4.2.15. Эшонхўжа Тошкандий (1805)

Бу кишининг тўла номи Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад ибн Султонхўжа бўлиб, Эшонхўжа қори Тошкандий сифатида машхур. Эшонхўжа Тошкандий фанда тарихчи сифатида танилган. Унинг «Хулосат ал-аҳвол» («Қисқа таржимаи ҳол») деган асари бўлиб, унда муаллиф ўз таржимаи ҳолини Қўқон хонлиги, хусусан, хонликнинг Тошкент ҳокимлигида юз берган воқеаларни тасвирлайди. Муаллиф ўзи яшаган даврдан 1865 йилгача бўлган тарихий воқеаларни баён этиб кетади. Асар 240 варақдан иборат.

Эшонхўжа Тошкандийнинг «Хулосат ал-аҳвол» асари муқаддима, тўрт боб ва хотимадан иборат. Муқаддима (16–96 варақлар), биринчи боб (96–666) муаллиф таржимаи ҳолига оид бўлиб, бунда у, асосан ота-онаси ҳақида тўхтайди, ёшлик даври ва мадрасада ўқиганлиги ҳақида маълумотлар баён қилади. Иккинчи боб йигирма беш варақ (666–91а), учинчи боб ўттиз беш варақ (91а–126а) бўлиб, ундан сўнгги охирги боб (126а–240) яхлит келган, хотима ажратилмаган. Унда муаллиф ҳаёти ва мамлакатда юз берган сиёсий воқеалар баён этилади. Хулосада 1865 йил воқеалари ҳақида тўхталади¹.

Муаллиф хонликда мирза ва солиқ йиғувчи бўлиб яшаган. Кейинчалик у амалдан четлатилган. Шу борада бирмунча маблағ тўплаб, маълум миқдорда ер эгаси бўлиб ҳам қолади. Таржимаи ҳол соҳиби хонлик билан халқ ўртасидаги шахс бўлган. Шу жиҳатдан унинг баён этган воқеалари ичида халқ оммасининг аҳволи ҳақида ҳам бевосита ва билвосита маълумот берилиши табиий.

¹ Эшонхўжа Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. Мазкур фонд. Қўлёзма, инв. № 2084.

4.2.16. Муҳаммад Юнус Котиб

Бизгача илмий мерос сифатида етиб келган қўлёзма асарларни ўрганар эканмиз, ўтмишда хаттотлик санъатини севган хаттотлар яшаганлигини кўрамиз. Уларнинг сермашаққат меҳнати туфайлигина ҳар хил асарларнинг қўлёзма нусхалари бунёд этилган. Шарқ олим ва шоирларининг асарларини ардоқлаган ва улардан нусхалар кўчирган ана шундай ажойиб хаттотлардан бири хаттот Муҳаммад Юнус котиб эди.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асарлари, ўз навбатида, Тошкентда ҳам асрлар оша, жуда кўп хаттотлар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган. Улар орасида Алишер Навоий асарларининг Тошкентда атоқли хаттот Муҳаммад Юнус котиб томонидан кўчирилган баъзи қўлёзма нусхалари ҳам бор. Муҳаммад Юнус котибнинг ота-боболари ҳам хаттот бўлганлар. Унинг отаси Муҳаммад Бобожон ва ўғли Муҳаммад Яҳё ҳам хаттот бўлганлар. У Шаҳрисабздан Тошкентга келиб қолади. Унинг кўчирган қўлёзма асарлари охирида келтирган маълумотларига қараганда, Тошкентда Қашқар маҳалласида бир неча йиллар давомида истиқомат қилган. Муҳаммад Юнус котиб насх, настаълиқ ва шикаста хатларни ёзишда моҳир хаттот бўлган. У фақат котиб бўлиб қолмай, ўз навбатида, араб ва форс тилларини ҳам яхши билган. Муҳаммад Юнус котиб Тошкентда яшаган вақтида Алишер Навоий асарларини кўчириш билан машғул бўлган. У Алишер Навоийнинг машҳур «Хамса», «Маҳбуб ул-қулуб», «Лисон ут-тайр», «Мажолис ун-нафоис», «Ғаройиб ус-сиғар» ва бошқа асарларидан бир нечалаб нусхалар кўчирган. Муҳаммад Юнус Котибнинг Алишер Навоий асарларидан Тошкентда кўчирган нусхалари орасида икки нусха – «Хамса» диққатга сазовордир.

Улардан бири (1278–1280) 1861–1863 йиллар орасида китобат қилинган. «Хамса»га киритилган ҳар бир дoston-

нинг охирида мазкур нусхани ҳақиқатда ҳам Тошкент шаҳрида шахрисабзлик Муҳаммад Юнус Котиб томонидан кўчирилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Яна шу муқовага Муҳаммад Юнус Котиб томонидан кўчирилган Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Лисон ут-тайр» асарлари ҳам киритилган. «Лисон ут-тайр» асарининг охирида бундай деб ёзилган: «Бу муаззам ва мукаррам нусха Навоий ва Фоний тахаллусли ҳазрат Амир Алишернинг «Лисон ут-тайр» асари, 1280/1863 йили Тошкентда фақир ва ҳақир Муҳаммад Юнус валади Муҳаммад Бобожон Шаҳрисабзий кўлида таҳрир топди».

Иккинчи нусха эса 1289/1872—1873 йили кўчирилган бўлиб, асар аввалида икки саҳифасига бадий лавҳа ишланган. «Хамса»даги беш дostonнинг аввалига ҳам алоҳида-алоҳида бадий лавҳалар ишланган. Асар ажойиб настаълиқ хати билан Қўқон қоғозиде ёзилган. Мазкур нусха охирида куйидаги сўзлар келтирилган «Алишер Навоий ҳазратларининг муборак «Хамса» асари 1289/1872—1873 йили фирдавс монанд Тошкентнинг кошғарлик маҳалласиде бу фақир шахрисабзлик Муҳаммад Юнус ибн мулла Бобожон кўлиде анжомига етди». Шу муқовага бирга муқоваланган «Маҳбуб ул-қулуб» асари ҳам 1873 йили шу ерде мазкур котиб томонидан чиройли настаълиқ хати билан кўчирилган.

Қўлёзма асарларининг кўпиде камтарлик юзасидан, хаттотлар ўз номларини келтирмайдилар. Хаттотлар бу асарни ўқиган кишилардан, агар уни кўчириш асносиде бирон-бир камчиликка йўл кўйган бўлсалар, кечиришларини сўраш билан сўзни тамомлайдилар. Шунинг учун кўп қўлёзма асарларни қайси шаҳарде ва ким томонидан кўчирилганлигини аниқлаш қийин.

Баъзи котиблар жуда яхши иш қилганлар. Улар ўз номларини келтириш билан бир қаторде, мазкур қўлёзмани қайси шаҳарде кўчирганлигини ҳам кўрсатиб ўтган. Муҳаммад Юнус котиб томонидан кўчирилган Алишер Навоий асарларининг

мазкур нусхалари охирида келтирилган маълумотлардан, уларнинг Тошкентда китобат қилинганлиги аниқ кўриниб турибди. Ҳатто бу асарлар Тошкентнинг қайси маҳалласида кўчирилганлиги ҳам аниқ кўрсатилган. Кўп йиллар давомида Тошкентда яшаганлигини ва анча асарларни Тошкентда китобат қилганлигини назарда тутиб, Муҳаммад Юнус Котибни бу рисолага киритдик. Муҳаммад Юнус Котибнинг Алишер Навоий асарларидан меҳр билан кўчирган қўлёзма нусхалари ҳозирда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

* * *

XIX асрнинг иккинчи ярмида Европа ва Осиё мамлакатлари ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар Туркистонга ҳам таъсир қилиб, бу ерда маърифатчилик ривож топа бошлади. Бу жараёнда Тошкентнинг миллий-илғор зиёлиларининг ўрни алоҳида бўлди.

XIX аср охиридан бошлаб Тошкент «жадидлик» номи остида юзага келаётган маърифатчилик ҳаракатининг маркази бўлиб қолди. Туркистоннинг илғор миллий зиёлилари ўлканинг ривожланган дунёдан сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ортда қолганини, шу ҳолат мамлакат Россия империяси мустамлакаси бўлиб қолишининг асосий омилларидан бири эканини тушуниб етишган. Натижада улар Шарқ ва Ғарб маданиятининг энг яхши ютуқларини ўзлаштиришга интилиб, халқнинг маданияти, турмуш тарзи ва маърифатини ривожланган мамлакатлардаги даражага қадар кўтариш ҳамда Туркистонда миллий-демократик давлат барпо этиш мақсадини қўйишди. Бу ҳаракатга Маҳмудхўжа Бехбудий билан бирга тошкентлик таниқли жамоат ва сиёсий арбоб, журналист ва педагог Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлик қилди. У Тошкентда биринчи бўлиб, янги усулдаги мактабни, сўнг ҳозирги Ўзбе-

кистон Миллий университетининг асоси ҳисобланган олий ўқув юрти – «Туркистон халқ дорилфунунини очган. У «Адиби аввал» ва «Адиби соний» дарсликларини ёзган. Айни маҳалда ўзбек тилидаги «Тараққий», «Хуршид», «Кенгаш» газета ва журналларининг ҳам асосчиларидан биридир.

Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Саид-расул Саидазизов ва бошқаларни ўз доирасига олган Тошкентнинг илғор маҳаллий зиёлилари янги усулдаги мактаблар, дарслиklar, театр гуруҳлари, маърифатчилик жамиятлари тузиш, газеталар нашр этиш ишига бошчилик қилишди. Тошкентда шундай мактаблардан биринчисини Мунаввар қори Абдурашидхонов «Намуна» номи остида ташкил қилди. 1910 йилларда Тошкентда ана шундай номда 10 дан ортиқ мактаблар очилган. Тошкентда XX аср бошида «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Тужжор» ва бошқа газеталар чоп этилган.

Маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний ҳам халқни маърифатли қилиш учун кўп саъй-ҳаракат қилган. Унинг маънавий тарбияга бағишланган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари кўпчилик учун дастурий китоб бўлиб қолди. Убайдулла Асадуллаҳўжаев Россияда таълим олган биринчи ўзбек юристи эди. У ўз вақтида таниқли ёзувчи Л.Н.Толстой билан маданият масалаларини муҳокама қилиб, хат ёзишган. Тошкентлик шоирлар Тавалло, Сидқий Хондайлиқий, Хислат ва халқни маърифатга даъват этган бошқа шоирлар Туркистон ҳаётида муҳим рол ўйнаганлар.

Шундай қилиб, Тошкентнинг маънавий ва илмий-маданий салоҳияти барча даврда юкори бўлиб, у жаҳон цивилизациясининг марказларидан бири – Ўзбекистон маданиятининг энг муҳим қисмини ташкил этгани тарих саҳифаларида ўзининг аксини топган.

ХУЛОСА

“Шош воҳаси олимларининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тутган ўрни” мавзусини ўрганиш натижасида қуйидаги асосий якун ва хулосаларга келдик:

Тошкент ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳамда илмий салоҳияти билан Марказий Осиёда етакчи ўринни эгаллайди. Бу ҳолатни Тошкентнинг узоқ тарихида ҳам кузатиш мумкин. Буюк Ипак йўли карвонлари қатновининг муҳим нукталаридан бирида ҳамда Мовароуннахрнинг чегара қисмида жойлашган Шош воҳаси жўғрофий жиҳатдан ҳам кенг имкониятларга эга бўлган. Бу эса воҳада савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан бир қаторда илм-фаннинг тараққий этишига хизмат қилган.

Тошкент Ўрта Осиёдаги қадимги шаҳарлардан бўлиб, археологик маълумотларга кўра, Чирчиқ дарёсининг серунум ва обод қисмида жойлашгани, иқлим шароитининг мўътадиллиги туфайли азалдан деҳқончилик ва чорвачилик маданиятининг ривожланиш босқичларига эга. Ўз навбатида, Шош воҳасида шаҳарсозлик маданиятининг раванқ топиши нафакат воҳа маданий, балки ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги улкан тарихий жараёнлардан бўлиб, бу маданий омиллар ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо алоқаларининг ривожланиши билан узвий боғланиб кетади. Воҳанинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи, археологияси, топографиясига оид масалалар археолог, манбашунос ва бошқа олимлар томонидан ўрганилиб, аниқликлар киритилган.

IX–XII асрлар маданиятимиз тараққиётида муҳим аҳамиятга молик бўлиб, манбаларда Уйғониш даври сифатида талқин этилади. Зеро, ушбу давр Ўрта Осиё халқларини дунё маданиятида машҳур қилди. Муҳими, юртимиз алломалари ислом динини юксак таълимот ва маданият даражасига кўтариб, ислом

илмларида беқиёс асарлар яратишган. Бу тарихий, илмий-маданий жараёнларга Шош воҳаси олимлари ҳам катта ҳисса қўшишган.

Ўрта асрлар Шош маданий ҳаётига доир маълумотлар ёзма манбаларда тарқоқ ҳолда ифодаланган. Воҳа ҳаётидаги маънавий-маданий юксалиш сомонийлар даврига тўғри келиб, унда етишиб чиққан айрим шоирлар ва табиблар фаолиятини қайд этиш мумкин:

а) машҳур олим Абу Мансур Саолибий (961–1038) ўзининг «Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») асарида сомонийлар даврида яшаб, араб тилида ижод этган Абу Муҳаммад Матронийни «Шошдан чиққан шоир, у жойнинг шон-шухрати ва ягона кишиси» дея эътироф этган;

б) шошлик шоирлардан яна бири Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад Шоший (X асрнинг яқинчи ярмида яшаган) бўлиб, у қатор Шарқ мамлакатларини кезган. Айниқса, Рай шаҳрида олим ва шоирларни саройга тўплаган вазир Соҳиб ибн Аббод (936–996) ҳузурида юксак эҳтиромга сазовор бўлган ва Райда яшаган;

в) Бағдодда ислом фахри сифатида шухрат қозонган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Хусайн ибн Умар Шоший (1038–1114)нинг фарзанди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (1088–1134) Бағдоддаги «Тож» мадрасасида фикҳ илмидан дарс берган. Шу билан бирга, шоир ҳам бўлиб, мадраса аҳлларига шеърларидан ўқиб берган;

г) шошлик буюк аллома Абу Бакр Қаффол Шоший (904–976) ислом илмлари бўйича йирик асарлар яратган. Ўз навбатида, унинг машҳур шеърый мисралари қатор ўрта аср араб муаллифлари томонидан алоҳида қайд этилган.

Юқоридаги фикрлар шошлик шоирлар ва бошқа олимлар нафақат ўз юртида, балки ислом дунёсининг илмий марказларида фаолият кўрсатиб, Шош маданиятини дунёга танитганини тасдиқлайди.

Ўрта асрларда Илоқ кўҳна Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланган ҳудудлардан бири сифатида машҳур эди. Илоқда тиббиёт илми ҳам яхши тараққий этган. Хусусан, Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Илоқий ўз даврининг машҳур табиби бўлиб, у Ибн Синонинг шогирдларидан бири бўлган. Илоқда яшаб ўтган табиблардан яна бири Муҳаммад ибн Илоқийдир. Мазкур илоқлик табиблар қаламига мансуб асарларга қатор олимлар томонидан шарҳлар ёзилгани Шош воҳасида табобат маданияти ҳам юксак даражада тараққий этганини кўрсатади.

Шош воҳаси Сомонийлар давлати таркибида жуда ривожланган. Бу даврда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг тез суръатлар билан ривожланиши, шаҳарларнинг вужудга келиши ва шаклланиши, тоғ-конларининг кашф этилиши, қумуш-қўрғошин конларининг ишга тушиши марказдаги ҳокимият куч-қудратига катта ҳисса қўшди. Ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида ҳам воҳа ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий ҳаёти раванқ топиб, бу даврда Шош йирик ҳунармандчилик ва савдо-сотик марказига айланган.

Шош ҳам Бухоро, Самарқанд, Насаф, Термиз, Хива ва бошқа шаҳарлар каби бутун мусулмон Шарқидаги маданий марказлар қаторида машҳур бўлгани ўзининг исботини топди. Ислом илмлари ривожда шошлик уч буюк алломалар муҳим рол ўйнагани аниқланди. Биринчиси Абу Бакр Қафқол Шоший (904–976) бўлгани барчага яхши маълум. Ундан кейин мовароуннахрлик ишончли муҳаддис, Имом Шоший номи билан шуҳрат қозонган Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (ваф. 947) ҳамда «Фахр ал-ислом», «Имом ал-кабир» сифатида ислом оламида машҳур шахс Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (1038–1114)лар фаолиятига доир изланишлар илмий истифодага киритилди.

Шош воҳасида ҳадис илми ривожланган ва бу ердан етишиб чикқан муҳаддислар нафакат Шош воҳасида, балки ислом дунёсининг турли шаҳарларида, жумладан, Марв шаҳрида илмий фаолият кўрсатган. Монографияда Марвда яшаган муҳаддислар билан шошлик олимлар ўртасидаги илмий ҳамкорлик масалалари ўрганилиб, таҳлил этилди. Натижада Абу Саъид Исо ибн Солим Шоший, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Шуаъиб Шоший, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм Шоший, Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Ҳофиз Шоший, Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Шоший Тункатий каби кўплаб номлари деярли маълум бўлмаган муҳаддислар шахслари аниқланиб, илмий истифодага киритилди.

Ўрта асрларда Бағдод илм-фан ва маданият маркази сифатида машҳур бўлган. Салжуқийларнинг буюк вазири Низом Мулк ўз даврида ислом дунёсининг илмий марказларида «Низомия» мадрасаларини очган. Бағдодда ушбу номдаги машҳур мадрасада шошлик фақиҳ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Абу Исҳоқ Шерозий, Абулқосим Қушайрий, Ҳаририй, Хатиб Табризий, Қози Байзовий, Хатиб Бағдодий каби йирик олимлар қаторида мударрислик қилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший устози Абу Исҳоқ Шерозий вафотидан кейин Бағдод фуқаҳоларининг раиси бўлиб, бир неча асарлар ёзган. Шунингдек, монографияда Шош воҳаси фақиҳларига доир янгиликлар ўз ифодасини топган.

Абу Бакр Қафғол Шошийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрта аср араб манбалари бўйича ўрганиш натижасида Қафғол Шоший фаолияти ва илмий меросига оид янги маълумотлар истифодага киритилди. Шунингдек, алломанинг «Жавомийъ ал-калим» асари қўлёзмаси ўрганилиб, унинг ҳадисшуносликдаги аҳамияти очиб берилди.

Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий тафаккурига бекиёс ҳисса қўшган, диний ва зоҳирий илмлар билимдони, валий зотлар Шайх Хованди Тахур, Хожа

Убайдулло Аҳрорларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар таҳлил этилиб, уларнинг номи нафақат юртимизда, балки бутун мусулмон Шарқида шуҳрат қозонгани яна бир бора ўзининг исботини топди.

Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маданиятнинг барча соҳаларида ривожланиш жараёнлари юз берган. Ўз навбатида Тошкент ҳам илм-фан, маданият, маърифат ва адабиётнинг умумий юксалишига ўз ҳиссасини қўшган. XV – XIX асрларда фаолият кўрсатган олимлар, муаррихлар, табиблар, хаттотлар, шоирлар ва бошқа зиёли маърифатпарварлар ҳаёти, фаолияти, илмий меросига оид маълумотларни тарихий изчиллик асосида турли манба ва адабиётлардан тўплашга муваффақ бўлдик.

Хулоса қилиб айтганда, X–XIX асрларда Шош воҳаси ҳам илмий-маданий марказлардан бири эканлиги ҳамда воҳа олимларининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятига қўшган ҳиссаси ўзининг исботини топди. Монографиянинг илова қисмида Шош воҳасининг 70 га яқин олимлари фаолиятига доир маълумотлар библиографик тарзда ёритилди.

Шошлик олимлар ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этиш кўҳна Шош воҳаси тарихи, ислом илмлари ва маданиятини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда, улардан кенг оммани таништириш, айниқса, ёш авлод қалбида аجدодларимиз бой илмий-маънавий меросига нисбатан ворислик ва ифтихор туйғуларини уйғотишдек хайрли мақсадларга хизмат қилади.

Монография материалларидан Ўзбекистон тарихи, ўлкамиз маънавияти тарихи ҳамда ислом тарихи ва манбашунослиги, диншунослик фанлари, шунингдек, юртимиз алломалари каби махсус қурсларга маърузалар тузишда фойдаланиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. -78 б.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1994. -160 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-ж. – Т.: Ўзбекистон, 1996. -380 б.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-ж. – Т.: Ўзбекистон, 2000. -528 б.
5. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Т.: Ўзбекистон, 2000. -14 б.
6. Каримов И.А. Пойтахтимиз – муқаддас остонамиз // Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-ж. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 293-299.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. -96 б.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. -176 б.
9. Каримов И.А. Тарихи бой, бугуни гўзал, келажаги буюк шаҳар. – Т.: Ўзбекистон, 2009. -40 б.

II. Манбалар

10. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший. Жавомий ал-калим () қўлёзманинг фото нусхаси. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида махсус сақланади, 32 ғарз; қўлёзманинг асли Дамашқдаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланади).
11. Муҳаммад Солиҳ. Тарихи жадидаи Тошканд (Тошкентнинг янги тарихи). Икки жилд. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди. Инв. № 7791.
12. Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига оид материаллар. ЎЗР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв. № 13405. I-VII жилд.
13. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Мақдисий. Ал-Аҳодис ал-мухтор (). -Маккаи мукаррама: Мактабат ан-наҳдат ал-қадис, 1410 ҳ. I-X жилд.
14. Абу Бакр ибн Абдулғани ал-Бағдодий. Такмилат аликмол (). -Маккаи мукаррама: Жомият умма ал-қуро, 1410 ҳ. 5 жилд.

16. Абу Бакр Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Байҳакий. Шуъаб ал-имон () –Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1410 ҳ. 8 жилд.
17. Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Ҳатиб ал-Бағдодий. Тарих Бағдол ал-Мадинаат ас-Салом () . Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1997.
18. Абу Закариё Муҳйиддин ибн Ҳусайн ибн Ҳизом. Таҳзиб ал-асмо вал-луғот () . Байрут: Дор ал-фикр, 1996.
19. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрий. Китоб ал-масалик вал-мамалик () . Техрон, 1922.
20. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. Ал-Ансоб () Байрут, 1980-82. 12 жилд.
21. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. Ат-Тахбир фи муъжам ал-кабир () . Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1408 ҳ.
22. Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший. Ал-Муснад () . Мадинаи мунаввара: Мактабат ал-улум вал-ҳикам, 19. 1-жилд.
23. Абу Фазл Иёз ибн Мусо ибн Иёз ал-Яҳсабий. Ал-Икмол () . Дор ал-Вафо, 1998.
24. Абдурахмон ибн Абу Бакр ас-Суютий. Табакот ал-хуффоз () . Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1403 ҳ.
25. Абдулкарим ибн Муҳаммад ар-Рофиъий ал-Қазвиний. Тадвин фи ахбори Қазвин () . Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1987. 4 жилд.
26. Абулаъло Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим ал-Муборақфурий. Тухфат ал-Ахвози () . Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
27. Аҳмад ибн Али ибн Ҳожар Абулфазл ал-Асқалоний. Лисон ал-мизон () . Байрут: Муассасат ар-рисола, 1410 ҳ. 7 жилд.
28. Ёқут ибн Абдуллоҳ ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон () Байрут: Дор ал-фикр. 4 жилд.
29. Ибн Халликон. Вафоёт алаъён () Байрут, 1998. 4 жилд. Б. 48.
30. Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан Абулмаҳосин ал-Ҳусайний. Ал-Икмол ли-Ҳусайний. () -Карачи: Жомиъат ад-диросат ал-исломия, 1989.
31. Муҳаммад ибн Тохир ибн ал-Қайсароний. Тазкират ал-хуффоз () . Риёз. Дор ас-самийй, 1415 ҳ. 4 жилд.

32. Муҳаммад ибн Ҳиббон ибн Аҳмад Абу Ҳотам ат-Тамимий. ас-- Сикот (). Байрут: Дор ал-фикр, 1395 ҳ. 9 жилд.

33. Сиддик ибн Ҳасан ал-Қунувжий. Абжад ал-улум (). Байрут, Дор ал-кутуб ал-илмия, 1978.

34. Тожуддин Абу Наср Абдулвахҳоб асСубкий. Табақот аш-шофиъия ал-кубро (). Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, 1999. 6 жилд.

35. Хайруддин аз-Зирикли. Ал-Аълом (). Дамашк, 1954. 8 жилд.

36. Ҳожи Халифа (Мустафо ибн Абдуллоҳ ал-Қустантиний ар-Румий ал-Ҳанафий). Кашф аз-зунун (). Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1992.

37. Шамсуддин (Муҳаммад ибн Аҳмад) аз-Заҳабий. Сийар аълом ан-нубало (). Байрут. Муассасат ар-рисола, 1413 ҳ. 24 жилд.

38. Шамсуддин аз-Заҳабий. Табақот ал-муҳаддисин (). Аммон: Дор ал-Фуркон, 1404 ҳ.

39. Шамсуддин аз-Заҳабий. Мизон ал-иътидал фи нақд ар-рижол (). Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1995. 8 жилд.

40. Юсуф ибн аз-Закий Абдурахмон Абулҳажжож ал-Музий. Таҳзиб ал-камол (). Байрут: Муассасат ар-рисола, 1400 ҳ. 30 жилд.

41. CD-диск: ал-Мактабат алфия ли суннати набавия.

Аммон: Турос электрон-тадқиқот маркази, 1999.

42. CD-диск: Мактабат ал-фикҳи ва усулиҳи Аммон: Турос электрон-тадқиқот маркази, 1999.

III. Адабиётлар

43. Абдулвахҳоб Халлоф. Усулул фикҳ /Арабчадан Салоҳиддин Муҳиддин таржимаси) – Т.: Адолат, 1997. -224 б.

44. Абдуҳалимов Б.А. «Байт ал-хикма» ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. -236 б.

45. Абдуллоҳ ибн Муборак // Ислом энциклопедия (А-Ҳ). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. - Б. 8.

46. Абдуллаев И.А., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқандлик олимлар. – Т.: Фан, 1969. -102 б.

47. Абдуллаев И.А. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X начала в XI вв. – Т.: Фан. 1984. -225 с.

48. Абу Мансур Саолибий. Йатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси) / Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичлари тузувчи – Исматулла Абдуллаев. – Т.: Фан, 1976. -652 б.

49. Абу Бакр Шоший // Ислом. Энциклопедия (А-Ҳ). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. - Б. 10.

50. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. -368 б.
51. Аминжонова М., Желтова Г. Ўзбекистон халклари ўтмиши тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўқитувчи, 1974. -158 б.
52. Анорбоев А., Исломов У., Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. – Т.: Фан, 2001. -68 б.
53. Алимова Д., Филинович М. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача). – Т.: ART FLEX, 2009. -208 б.
54. Бабаджанова Г.И., Колбинцев А.П., Маньковская Л.Ю. По древним городам Узбекистана: Ташкент, Самарканд, Шахрисабз, Бухара, Хива. – М.: 1988.
55. Бартольд В.В. Ташкент // История культурной жизни Туркестана. – Л.: 1927. – С. 163–175.
56. Бартольд В.В. История Туркестана // Соч. в 9-т. – М.: 1963. Т. 2. Ч. 1. – С. 169–433.
57. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. -760 с.
58. Бартольд В.В. Ташкент // Сочинения: В 9-ти т. – М.: 1965. – Т. 3 – С. 499–502.
59. Бартольд В.В. Статьи на энциклопедии ислама // Соч. в 9 т. – М.: 1965. – Т. 3. – С. 313–571.
60. Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии // СПб.: Издательство Академии наук. 17. – Б. 140–147.
61. Бартольд В.В. Историкогеографический обзор Ирана. Мерв и верхнее течение Мургаба // Соч. в 9 т. – М.: 1971. – Т. 7. – С. 60–69.
62. Баходиров Р.М. Абу Абдуллох Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1995. -143 б.
63. Баходиров Р., Расулов Д. Ислом илмларининг буюк алломалари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. -28 б.
64. Беляев Е.А. Мусульманское сектанство. – М.: 1957.
65. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. 2-изд. – М.: 1966.
66. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. -352 с.
67. Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1965. -275 с.
68. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидкотаджикской литературы. – М.: Наука, 1960. -556 с.
69. Беруний – Абу Райхон Беруний. Қадимги халклардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. 1-ж. – Т.: Фан, 1968. -488 б.
70. Беруний. Танланган асарлар. 5-ж., 1-қисм. – Т.: 1973. -426 б.
71. Бобохонов Ш. Шайх Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. -265 б.
72. Бобоёров Ғ. Чоқ тарихидан лавҳалар (илк ўрта асрлар). – Т.:

YANGI NASHR, 2010. - 168 б.

73. Булатова В.А. Қафғол Шоший мақбараси. – Т.: Ўзбекистон, 1972. -6 б.
74. Булгаков П.Г. и Вахабова Б.А. Средневековые учение Мерва. – Ашгабад, 1978.
75. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов. Ташкентского оазиса / Отв. ред. И.Ахраров. – Т.: 1975.
76. Буряков Ю.Ф., Қосимов М.Р., Ростовцев О.М. Тошкент областининг археологик ёдгорликлари. – Т.: Фан, 1975. -120 б.
77. Буряков Ю.Ф. Тошкент воҳасининг қадимий қарвон йўллари. – Т.: Фан, 1978. -94 б.
78. Гаевский В.С. Историческая справка о городе Ташкенте. – Т.: 17.
79. Григорян С.Н. Великие мыслители Средней Азии. – М.: Наука, 1958. -352 с.
80. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII–XII вв. – М.: Наука, 1960. -330 с.
81. Гоилов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644–704 гг.). – Душанбе: Дониш, 1989. -143 с.
82. Древний Ташкент / Под. ред. И.Ахрарова. – Т.: Фан, 1973. 144-с.
83. Древняя и средневековая культура Чача / Отв. ред. Г.В.Шишкина. – Т.: Фан, 1979. 183-с.
84. Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: 1912.
85. Добровольский Г., Кочнев Б.Д. Монеты с именем Саманида Йахйи б. Асада // ИМКУ. Вып. 17. – Т.: 1982. – С. 197–198.
86. Жуковский В.А. Развалины Старого Мерва // Памятники Закаспийского края. Спб., 1894. 246-с.
87. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. -256 б.
88. Ермаков Д.В. Хадисы и хадисная литература // Ислам: историографические очерки. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1991. – Б. 85–108.
89. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: Шарқ баёзи, 1993. -104 б.
90. Ирисов А., Носиров А., Низомитдинов И. Ўрта осиёлик қирқ олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. -100 б.
91. Ирисов А. Қафғол Шоший // Маънавият юлдузлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 84–86.
92. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Ислом минтақа маънавиятида Сунна босқичи ғғ Миллий маънавиятимиз асослари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2001. – Б. 133–134.
93. История Ташкента: С древнейших времен до победы февральской буржуазной-демократической революции / (Б.В.Лунин, М.Филанович, Т.Кадырова и др.: Отв. ред. Х.З.Зияев, Ю.Ф.Буряков). – Т.: Фан, 1988. -296 с.
94. Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-ансаб» Абу Саъда Абдалкарима

6. Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993. -184 с.

95. Кароматов Х.С. Куръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1993. -95 б.

96. Климович Л.И. Ислам, его происхождение и социальная сущность. – М.: Знание, 1956.

97. Кочнев Б.Д. Шаш (Чач) и Илак при Караханидах // Древняя и средневековая культура Чача. – Т.: 1979. – С. 111.

98. Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Ч. 6 // ИМКУ. Вып. 19. – Т.: 1984. – С. 205.

99. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6 – Т. – М., – Л.: Изд-во АН СССР, 1957.

100. Крачковский И.Ю. Турецкая географическая литература XV–XIX вв. // Изб. соч. – М., Л.: Изд-во. АН СССР, 1957. – Т. IV. – С. 589–657.

101. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы. – М.: 1911. -217 с.

102. Крюков К.С. Кўкалдош мадрасаси. – Т.: Ўзбекистон, 1968. -11 б.

103. Кюннер Н.Р. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: 1961. – С. 174.

104. Лыкошин Нил. Помяните первоучителя // Народный университет. 1918, № 9, 14 мая. – С. 1.

105. Мавлютов Р. Ислам. – М.: 1969.

106. Маев Н. Азиатский Ташкент // Туркестанский край: Статистический комитет. Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. СПб., 1876. вып. 4. – С. 260–313.

107. Маллицкий Н.Г. Ташкент: (Исторический очерк) ғ Известия Ташкентской городской Думы. – 1915. – № 1. – С. 10–21; 2. – С. 76–91.

108. Массон М.Е. Прошлое Ташкента // Известие АН УзССР. 1954. № 2. – С. 105–132.

109. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. – Т.: Фан, 1977. -166 с.

110. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. – Т.: Фан, 1960.

111. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-мақсуд ёки Мухтасар ул-Викоянинг ўзбекча шарҳи. – Т.: Адолат, 1996. -640 б.

112. Маънавият юлдузлари / Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир М.М.Хайруллаев. Тўлдирилган қайта нашр. – Т.: Халқ мероси нашриёти, 2001. -408 б.

113. Мозийдан таралган зиё / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Шарқ, 1998. -183 б.

114. Муниров Қ., Ирисов А., Носиров А. Тошкент тарихида баъзи сиймолар. – Т.: Фан, 1983. -56 б.

115. Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрёстке истории. – Т.: Фан, 2001. -116 с.

116. Муқминова Р.Г. Ўзбекистоннинг ўрта аср шаҳарлари тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўзбекистон, 1973. -20 б.
117. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент (тарихий ва археологик лавҳалар). – Т.: Шарқ, 2002. -64 б.
118. Муҳаммаджонов А. Қанғ – қадимги Тошкент ва тошкентликлар (тарихий лавҳалар). – Т.: Шарқ, 2009. -128 б.
119. Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар: (XIX асрнинг иккинчи ярмида шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихи). – Т.: 1961.
120. Полосин В.В. «Фихрист» Ибн ан-Надима как историко-культурный памятник X века. – М.: Наука, 1989. -158 с.
121. Прозоров С.М. Ислам. – М.: Наука, 1991. -232 с.
122. Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII – середине X в. Шиитская историография. – М.: Наука, 1980. -246 с.
123. Прозоров С. Кафгал // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – М.: Восточная литература, 2000. Вып. 2. – С. 46–47.
124. Ризоуддин Фахриддин. Имом Ғаззолий. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлғазмалар фонди. Инв. № 9122.
125. Рудолф У. Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. -397 б.
126. Саидов А. Усул ул фикҳ – ислом қонуншунослигига бир назар // Усул ул фикҳ. – Т.: Адолат, 1997. – Б. 209.
127. Содикова Н.С., Буряков Ю.Ф. Қадимги ва ҳозирги Тошкент. – Т.: 1965.
128. Содиков Ҳ. Европадан анча аввал. Тошкент ҳафтаномаси. 1999. 17 июнь. – Б. 2.
129. Соколов Ю.Ф. Ташкент, ташкентцы Россия. – Т.: 1965.
130. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданият алоқалари). – Т.: Ўзбекистон, 1997. -416 б.
131. Тиллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи учёных энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья /Под ред. А.И.Пискунова и Г.П.Матвиевской. – Т.: Фан, 1989. -146 с.
132. Тошкентнинг ўтмиши, бугуни ва истикболи ҳақида (Адабиётларнинг библиографик рўйхати). – Т.: 1983.
133. Тошкент: (Адабиётлар кўрсаткичи). – Т.: 1983.
134. Тарихий очерк // Тошкент. Энциклопедия. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – Б. 6.
135. Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажжож. – Т.: Мерос, 1995. -61 б.
136. Уватов У. Имом ал-Бухорий ҳаёти. – Т.: Шарқ, 1998.
137. Уватов У. Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998.
138. Уватов У. Абу Исо ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий / А.Абдулло таржимаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. -208 б.

139. Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. -92 б.
140. Уватов У. Ҳадис тарихига умумий назар // Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998.
141. У истоков древней культуры Ташкента. – Т.: Фан, 1982. -199 с.
142. Федоров М.Н. Клад караханидских дирхемов начала XI века из Ташкента // История материальной культуры Узбекистана. – Т.: 1964. вып. 5. – С. 96–111.
143. Филанович М.И. Ташкент: Зарождение и развитие города и городской культуры. – Т.: 1983.
144. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. – Т.: Фан, 1994. -77 б.
145. Хуршут Э. Ши-Чач-Ташкент (Очерк политической истории). – Т.: Ўзбекистон, 1992. -54 с.
146. Чеботарева В. Ташкент в прошлом, настоящем и будущем: Краткий исторический очерк. – Т.: Знание, 1968. -41 с.
147. Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мушафининг тарихи /Арабчадан Абдуллоҳ шайх Исмоил Махдум ўғли таржимаси. – Т.: Мовароуннахр, 1995. -59 б.
148. Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида. – Т.: Фан, 1983. -56 б.
149. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981.
150. Ҳусниддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Т.: Мовароуннахр, 2000. -108 б.

IV. Тадқиқотлар

151. Абдуллаев И. Абу Муҳаммад ал-Матроний – тошкентлик шоир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 1-сон. – Б. 67–71.
152. Абдухалимов Б.А. «Кашф аз-зунун» Хаджи Халифа как источник по истории точных наук Мавераннахра и Хорасана: Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАН РУз., 1994. -181 с.
153. Абдуллаев К.А. Исследования сведения городища Канка (Древний Харашкет в Ташкентском оазисе). Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1975.
154. Абу Райхон Бируни. Памятники минувших поколений. Перевод в примечания М.А.Салье. Изб. произ. – Т. 1. – Т.: Издво АН УзССР, 1957. -486 с.
155. Абуль Касым ибн Хаукаль. Пути и страны / Перевод Е.К.Бетгера // Труды СаГУ. Вып. CXI. Археология Средней Азии. IV. – Т.: 1957. – С.22.
156. Азадаев Ф. Очерки по истории Ташкента второй половине XIX века: Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1956.
157. Ахмедов А.А. Научное наследие ал-Хоразми и его место в истории науки и культуры: Автореф. ... док. ист. наук. – Т.: ИВАН РУз., 1986.
158. Бобожонов А. Ёкут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» асарида шошлик олимлар //Шарқшунослик. 2004. 12-сон. – Б. 88–91.

159. Вахабова Б.А. Памятники арабоязычной биографической литературы XII–XIII веков как источник для истории культуры Средней Азии: Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1970. -279 с.

160. Дадабаев А.П. «Таърих ал-хукама» Ибн ал-Кифти как источник по истории культуры Ближнего и Среднего Востока: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАН РУз., 1989. -22 с.

161. Жўзжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби таракқиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни. Юридик фанлар доктори... дисс. автореферати. – Т.: 2005. -46 б.

162. Закиров Ш. Арабоязычные источники IX–XII вв. и их значение в изучении этнополитической жизни народов Средней Азии (тюркоязычные народы): Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1994. 26-с.

163. Ибадов Д.Х. Арабские и персидские энциклопедии X–XIII вв. как источники по истории точных наук: Дис. ... док. ист. наук. – Т.: 1994. -81 с.

164. Иброҳимов А. Паргарнинг таянч нуктаси // Истиклол йиллари: миллий-диний қадриятларнинг халққа қайтиши (Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материалларининг баёни). – Т.: 2001. – Б. 93-98.

165. Ирматов Б.М. Метод использования материала в «Муъдjam ал-булдан» Якута ал-Хамави: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАН РУз., 1993. -24 с.

166. История ат-Табари. Избранные отрывки / Перевод с араб. В.И.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. – Т.: Фан, 1987.

167. Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии / Под ред. П.Г.Булгакова и У.И.Каримова. – Т.: Фан, 1993. -203 с.

168. Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик: маърузалар матни. – Т.: Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, 2000. -132 б.

169. Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-ансаб» Абу Саъда Абдалкарима б. Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии: Дис. ... канд. ист. наук с прилож. 1–4. – Т.: ИВАН РУз., 1988.

170. Камиров М. Мовароуннахр фикҳ илми ривожиди Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқаҳо» асарининг аҳамияти: Тарих фанлари номзоди ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2000. -26 б.

172. Кариев А.А. Бурханаддин ал-Маргинани и его место в истории фикха: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАН РУз., 2001.

173. Материалы по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии / Отв. ред. П.Г.Булгакова и У.И.Каримова. – Т.: Фан, 1991. -339 с.

174. Мирмахмудов Н. Мовароуннахр ўлкасида хадис илмининг ривожланиш тарихидан // Шарқшунослик. – Т.: ТДШИ, 1997. 3-сон. – Б. 5–9.

175. Муминов А.К. Роль и место ханафийских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (II–VII/VIII–XIII вв.): Автореф. дис. ... док. ист. наук. – Т.: 2003. -46 с.

176. Мухамедов Н., Раҳматжонов Р. Диний ва дунёвий маърифат уйғунлиги // «Тошкент ислом университети» илмий-таҳлилий ахбороти. 2003. 3-сон. – Б. 36–42.

177. Мухамедов Н. «Китоб ал-Ансоб»даги шошлик олимлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2003. 4-сон. – Б. 237–238.

178. Мухамедов Н. Араб манбалари шошлик олимлар ҳақида // «Тарихий манбашунослик муаммолари» (Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2003 йил 25 апрель). – Т.: Университет, 2003. – Б. 65–67.

179. Мухамедов Н. Қафғол аш-Шоший – машхур ҳадисшунос олим («Жавомий ал-калим» кўлёмаси мисолида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2003. 5-сон. – Б. 57–59.

180. Мухамедов Н. Имом Қафғол Шоший – муҳаддис олим // ТИУ илмий-таҳлилий ахбороти. 2003. 1-сон. – Б. 13–16.

181. Мухамедов Н. Тожддин ас-Субкийнинг «Табақот аш-шофияя ал-кубро» асарида шошлик олимлар // ТИУ илмий-таҳлилий ахбороти. 2004. 3-сон. – Б. 21–26.

182. Мухамедов Н. Ҳадис илми ривожиди Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг тутган ўрни // ТИУ илмийтаҳлилий ахбороти. 2005. 1-сон. – Б. 55–59.

183. Мухамедов Н. Шошлик муҳаддис ҳаёти ва фаолиятига доир айрим маълумотлар // Академик Убайдулла Қаримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари (ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 2005 йил 6 апрел), 2005. – Б. 120–125.

184. Нодирхон ибн Алоуддин. Абу Бакр Қафғол Шоший ва унинг фаолияти // Совет шарқи мусулмонлари. 1971. 3–4-сон. – Б. 9–11.

185. Рауфов Т.В. Ремесло и торговля в Мавераннахре в X – начале XIII веков: Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 19. -201 с.

186. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи маърифат уламо Самарқанд» асари Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба: тарих фанлари номзоди... дис. – Т.: Тошкент ислом университети, 2003. -180 б.

187. Ртвеладзе Э.В. Монета Тюркеша – правителя Чача // Нумизматика Центральной Азии. – Т.: 2001. – Т. 5 – С. 43–47.

188. Уватов У. Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожиди тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): тарих фанлари доктори... дис. – Т.: Тошкент ислом университети, 2001. -300 б.

189. Уватов У. Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожиди тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Тарих фанлари доктори... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. -44 б.

190. Уватов У. Имом аш-Шоший ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар // Тарихий манбашунослик муаммолари (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Т.: Университет, 2003. – Б. 47–49.

191. Федоров М.Н. Политическая история Средней Азии в конце X–

XI веков по данным караханидской нумизматики: Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1968. -265 с.

192. Фидаев Ф.Т. Античное философское наследие арабоязычной науке IX–XI вв. (Проблема перевода и комментирования): Дис. ... канд. филос. наук. – Т.: 1983. -165 с.

193. Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии середины VIII–начала XII вв. по арабоязычным и персоязычным источникам IX–XIII вв. Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: 1988. -230 с.

194. Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннахр маданият ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг «ал-Жомий ас-сахих» асарига фикрий масалалар. Тарих фанлари номзоди ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2001. -29 б.

195. Яминов А. Қафқол аш-Шоший Ўрта аср араб манбаларида // ЎЗР ФАШИ. Шарқшунослик. 2004. 12-сон. – Б. 76–82.

196. Ўринбоев А. Тошкент солномаси // Гулистон. 1982. 3-сон. – Б. 26.

197. Хусниддинов З.М. Ўзбекистонда диний бағрикенгликни мустаҳкамлаш омиллари ва муаммолари: Фалсафа фанлари номзоди... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2000. -26 б.

V. Ғарб тилларидаги адабиётлар

198. Балазури. Книга завоевания стран // Текст и перевод. Перевод с арабского П.К.Жузе. Баку, 1927

199. Bosworth. The Cambridge history of Iran. V. 5. Cambridge, 1968.

200. Босворт К.Э. Мусульманские династии. – М.: Наука, 1971. -324 с.

201. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. – Weimar, 1898. Bd. 1. S. 244. Suppl. 1. Bd. 1-2. – Leipzig. Aufl. Leiden, 1934–1944. -296 s. Supplementbande 1-3. 1937–1942. -364 s.

202. Грюнебаум Г.Э. фон. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Пер. с англ. И.М.Дижур. Предисл. В.В.Наумкина. – М.: Наука, 1986. 216-с.

203. Ибн Хурдодбех. Китаб ал-масалик вал-мамалик. M.J.De Goeje. Leiden, 1967.

204. Мюллер А. История Ислама. СПб, Изд. Л.Ф.Пантелеева, 1895.

205. Массе А. Ислам. Очерки истории. – М.: Наука, 1961. -299 с.

206. Мец Адам. Мусульманский ренессанс / Пер. с немецк., предисловие, указатели Д.Я.Бертельса. – М.: 1977. -474 с.

207. Pinto O. The Libraries of the Arabs during the Time of the Abbasids ff Islamic Culture. – 1929. Vol 3. – P. 226.

208. Pederzen J. The Arabic Book. Princeton, 1984. – P. 127.

209. Уотт У. Монгомери. Влияние ислама на средневековую Европу / Пер. с англ. С.А.Шуйского. – М.: Наука, 1976. -128 с.

210. Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd.5. Leiden, 1974. 515 s. Vd. 6. – Leiden, 1978. -520 s.

ИЛОВА: Шош воҳаси олимлари тўғрисида маълумотлар

Т.п.	Олимлар тўғрисидаги қисқача маълумотлар	Қайд этилган манбалар
1	Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший (291/4–366/976) – аллома, муҳаддис, факих, адиб, шоир ва тилшунос. «Имом ал-Қабир» («Улуғ имом»), Ҳазрати Имом номлари билан машҳур бўлган. Аллома моҳир хунараманд бўлиб, кулфсозликда шухрат қозонганлиги боис «ал-Қаффол» яъни, кулфчи, кулфсоз деган ном билан эъзозланган ва бу сўз унинг тахаллусига айланиб кетган. Қаффол Шоший ўз даврининг имоми (пешвоси) бўлиб, «Китоб фи усул ал-фикҳ» («Фикҳ усуллари китоби»), «Шарҳ ар-рисола» («Рисола шарҳи»), «ал-Жадал ал-ҳасан» («Яхши баҳс-мунозара»), «Жавомибул калим» («Ҳикматли иборалар тўплами»), «Адаб ал-қози» («Қозининг одоби»), «Маҳосин аш-шариа» («Шариат гўзалликлари»), «Далоил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «ат-Талхис фи-фуруъ» («Фуру’даги қисқартма») каби асарлар ёзган.	<i>ал-Ансоб</i>. 7-жилд. Б. 244–245, 9-ж. Б. 308, 10-ж. Б. 211–212; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 14-ж. Б. 431–432, 16-ж. Б. 283–285; <i>Табақот аш-шофия</i> ал-қубра. 3-ж. Б. 152–166; <i>Таҳзиб ал-асмо вал-луғат</i>. 2-ж. Б. 556–557; <i>Тарихи Бағдод</i>. 3-ж. Б. 316; <i>Муъжам ал-булдон</i>. 1-ж. Б. 178, 4-ж. Б. 279, 438, 5-ж. Б. 116; <i>ал-Мустадрак аъла саҳиҳайн</i>. 1-ж. Б. 133, 3-ж. Б. 138, 140, 167; <i>Сунан Байҳақий ал-қубра</i>. 3-ж. Б. 345, 5-ж. Б. 264; <i>Шуаъб аъймон</i>. 4-ж. Б. 270, 6-ж. Б. 260, 7-ж. Б. 96, 224, 281; <i>ал-Баён ват-таъриф</i>. 2-ж. Б. 69; <i>Тузукат ал-аҳвозий</i>. 1-ж. Б. 478, 7-ж. Б. 403; <i>Танвир ал-хавалик</i>. 1-ж. Б. 124; <i>ад-Дийбаж</i>. 2-ж. Б. 335; <i>Файз ал-қадир</i>. 1-ж. Б. 305, 4-ж. Б. 419; <i>Тазкират ал-хуффо</i>. 2-ж. Б. 729, 4-ж. Б. 1312; <i>Тазвин фи ахбори Қазвин</i>. 1-ж. Б. 457, 3-ж. Б. 226, 4-ж. Б. 70; <i>Далоил ан-нубувват ли-Исбаҳоний</i>. 1-ж. Б. 166, 1-ж. Б. 193; <i>Муъжам мо астаъжсим</i>. 3-ж. Б. 775; <i>Иршод</i>. 3-ж. Б. 978; <i>Қашф аз-зунун</i>. 1-ж. Б. 47, 479, 580, 611, 873, 2-ж. Б. 1608; <i>Абжад ал-уълум</i>. 2-ж. Б. 209, 3-ж. Б. 108–109.
2	Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб ибн Сурайж (баъзи манбаларда Шурайҳ деб келтирилган) ибн Маъкил Бинкасий Туркий Адиб Шоший (ваф. 335/974) – имом, хофиз, сайёҳ, ишончи муҳаддис ва адиб. Ҳайсам ибн Кулайб Шоший Мовароуннаҳр муҳаддис сифатида дунёга машҳур бўлган. Ўрта аср араб муаллифлари унинг номини «Имом Шоший» дея эътиром билан тилга олиб, уни ҳадис илмининг буюк алломаларидан бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтишган. Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший «Муснад» («Муснади қабир») асарининг муаллифи. Мазкур асар «Муснади Шоший» деб ҳам юритилади.	<i>ал-Ансоб</i>. 2-ж. Б. 317, 7-ж. Б. 246; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 12-ж. Б. 382, 13-ж. Б. 143, 158, 272, 14-ж. Б. 24, 15-ж. Б. 359, 16-ж. Б. 466, 17-ж. Б. 30, 34, 94, 199, 20-ж. Б. 360, 21-ж. Б. 201; <i>Табақот ал-муҳаддисин</i>. 1-ж. Б. 111; <i>Табақот ал-хуффо</i>. 1-ж. Б. 352, 407; <i>Тазҳиб ат-таҳзиб</i>. 8-ж. Б. 184; <i>Тарихи Бағдод</i>. 4-ж. Б. 387, 11-ж. Б. 42; <i>ал-Қошиф</i>. 2-ж. Б. 39; <i>Таълиқ ал-манфаат</i>. 1-ж. Б. 103; <i>Тазҳиб ал-қамол</i>. 20-ж. Б. 424, 22-ж. Б. 586, 26-ж. Б. 252, 28-ж. Б. 364; <i>ат-Таҳбир фи муъжсам ал-қабир</i>. 2-ж. Б. 26, 27, 56, 57; <i>ал-Мақсад ал-аршад фи зикри асҳоби ал-Имом Аҳмад</i>. 2-ж. Б. 374–375; <i>Тақмилият ал-икмол</i>. 1-ж. Б. 232, 504, 2-ж. 139, 3-ж. Б. 65, 487; <i>ал-Икмол ли-ибн Мақула</i>. 4-ж. Б. 276; <i>ар-Рисола ал-Мустатрафа</i>. 1-ж. Б. 73; <i>ал-Аҳодис ал-муктор</i>. 1-ж. Б. 120, 128, 132, 136, 156, 169, 173, 180, 196, 202, 235, 237, 245, 253, 260, 271, 283, 286, 293, 300, 302, 305, 307, 311, 315, 318, 326, 330, 361, 365, 370, 397, 440, 478, 482, 488, 2-ж. Б. 15, 39, 59, 60, 66, 89, 92, 100, 103, 145, 172, 335, 342, 392, 397, 404, 3-ж. Б. 58, 63, 64, 100, 214, 215, 219, 264, 303, 307, 4-ж. 98, 140, 8-ж. Б. 255, 259, 260, 272, 344, 9-ж. Б. 382; <i>Муснад ар-Рўёний</i>. 2-ж. Б. 4; <i>Файз ал-қадир</i>. 6-ж. Б. 59; <i>ат-Таҳид</i>. 1-ж. Б. 26, 97, 173, 175, 396, 402, 403, 425, 426, 444, 479; <i>Муъжам ал-булдон</i>. 1-ж. Б. 58, 500, 2-ж. Б. 27, 4-ж. Б. 472; <i>Қашф аз-зунун</i>. 2-ж. Б. 1684. <i>Муснади Шоший</i>. 1-ж. 420 б.

3	Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Хусайн ибн Умар Шоший ал-Имом ал-Кабир Фахр ал-ислом ал-Мустазҳирий (429/1038–507/1114) – имом, аллома, шайх, ўз ас-рининг фақиҳи бўлиб, улуғ имом, Ислому фаҳри сифатида шуҳрат қозонган. Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида мударрислик қилган. Ўз даврида Бағдоддаги фуқоҳоларнинг раиси бўлган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший йирик фақиҳ, араб адабиёти, Қуръон ва ҳадис илмларини пухта эгаллаган. У «Ҳилят ал-уламо» («Олимлар зийнати»), «Тарғиб фил-фуруъ» («Фуруъга қизиқиш уйғотиш»), «ал-Муътамад» («Ишончли»), «ал-Умдат фил-фуруъ» («Фуруъларнинг асоси»), «аш-Шофий» («Шифо берувчи») каби асарлар муаллифи.	<i>Табақот аш-шофиъия ал-қубра</i>. 3-ж. Б. 341-342; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 19-ж. Б. 393, 610, 20-ж. Б. 63, 300, 21-ж. Б. 22, 85; <i>Тафсири Қуртубий</i>. 10-ж. Б. 45; <i>Файз ал-қадир</i>. 6-ж. Б. 244; <i>Табақот ал-муҳаддисин</i>. 1-ж. Б. 149; <i>Такмилият ал-икмол</i>. 2-ж. Б. 195, 3-ж. Б. 488. <i>Муъжам ал-булдон</i>. 1-ж. Б. 329; <i>Қашиф аз-зунун</i>. 1-ж. Б. 401, 616, 6, 2-ж. Б. 1025, 1169, 1635, 1733.
4	Абулҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қафқол Шоший – буюк аллома Абу Бакр Қафқол Шошийнинг ўғли бўлиб, манбаларда дунёдаги улуғ имомлардан бири сифатида эътироф этилган. Унинг «ат-Тақриб фил-фуруъ» («Фуруъга яқинлашиш») асари фикҳ илмида алоҳида ўрин эгаллайди.	<i>Табақот аш-шофиъия ал-қубро</i>. 2-ж. Б. 334-335; <i>Таҳзиб ал-асмо вал-луғат</i>. 2-ж. Б. 553, 594; <i>Қашиф аз-зунун</i>. 1-ж. Б. 466.
5	Абу Саъид Исо ибн Солим Шоший (ваф. 232/847) – ишончли муҳаддис бўлиб, Арис (куёв) деб танилган, унинг кунyasi Абу Саъиддир. У эл-юрт кезган ва ҳадислар ривоят қилган. Абу Бакр ал-Хатиб Бағдодийнинг хабар беришича, «Исо ибн Солим Шоший Бағдодга келиб, бу ерда йирик муҳаддис ва фақиҳ Абдуллох ибн Муборак, Убайдуллох ибн Амр ар-Раккий ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олган». Исо ибн Солим Шошийдан таниқли олим Абдуллох ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Абдулазиз ал-Бағавий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган. Араб манбаларида унинг номи ҳадис ривоят қилувчи ишончли муҳаддис сифатида қайд қилинган.	<i>ал-Аҳодис ал-мухтор</i>. 8-ж. Б. 204, 10-ж. Б. 232; <i>ал-Муъжам ал-авсат</i>. 4-ж. Б. 313, 5-ж. 227, 260, 8-ж. Б. 78; <i>ал-Муъжам ал-кабир</i>. 1-ж. Б. 270, 3-ж. Б. 80, 24-ж. Б. 336; <i>Иътиқод аҳли сунна</i>. 4-ж. Б. 800; <i>ас-Суннат ли-Абдуллох ибн Аҳмад</i>. 1-ж. Б. 252, 2-ж. Б. 496; <i>Қитоб аз-зуд ли-ибн Аби Осим</i>. 1-ж. Б. 140; <i>ал-Муктафо фи сард ал-қуно</i>. 1-ж. Б. 274; <i>Хилят ал-авлиё</i>. 4-ж. Б. 83, 86; <i>ас-Сикот</i>. 8-ж. Б. 494; <i>Мизон ал-иътидол фи нақд ар-рижол</i>. 1-ж. Б. 199; <i>Лисон ал-мизон</i>. 1-ж. Б. 119, 4-ж. Б. 87; <i>Таъжжил ал-манфаъат</i>. 1-ж. Б. 328; <i>Таҳзиб ал-камол</i>. 5-ж. Б. 55, 29-ж. Б. 219; <i>ал-Икмол ли-Хусайний</i>. 1-ж. Б. 330; <i>Тарихи Бағдод</i>. 6-ж. Б. 200, 7-ж. Б. 14, 11-ж. Б. 161; <i>Такмилият ал-икмол</i>. 3-ж. Б. 487; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 11-ж. Б. 7.
6	Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Шуъайб Шоший (ваф. 294/7) – муҳаддис. Шошда тутилган. Самъонийнинг таъкидлашича, 287/0 йилда Нишопурга келиб Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Юсуф ат-Тамомий, Абу Рабиъ Холид ибн Юсуф ас-Самтий, Абу Тохир Аҳмад ибн Амр ас-Саржий ва бошқалардан ҳадис илмидан таълим олган. Жаъфар ибн Шуъайб Шоший Бағдодга хожи бўлиб келган. У бу ерда ҳадислар ривоят қилган ва ундан Исмоил ибн Али ал-Хутобий, Абдуллох ибн Иброҳим ибн Мосий, Абулҳасан ал-Аълоий ибн Исмоил Исҳоқ ибн Солим Шоший ҳадис эшитишган ҳамда ривоят қилишган.	<i>Шуъаб ал-имон</i>. 1-ж. Б. 221, 2-ж. Б. 271; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 11-ж. Б. 312; <i>Таҳзиб ат-таҳзиб</i>. 9-ж. Б. 474; <i>Таҳзиб ал-ка-мол</i>. 27-ж. Б. 65; <i>Тарихи Бағдод</i>. 4-ж. Б. 151, 7-ж. Б. 195; <i>ал-Ансоб</i>. 7-ж. Б. 246.
7	Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм ибн Кумайр ибн Ҳоқон Шоший (ваф. 340/952) – ишончли	<i>ал-Аҳодис ал-мухтор</i>. 1-ж. Б. 175, 455, 3-ж. 108, 152, 189, 218, 225,

	муҳаддис. У Шош воҳасининг Харашкат шаҳарчасида тутилган. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм Шоший Аъбд ибн Муҳаммад Ҳамиднинг тафсири ва муснадини 249/863 йилда ўрганиб, ундан ҳадис илмидан таълим олган. Ибн Хузаймдан 318/930 йилда Шошда Абу Ҳотам ибн Ҳиббон, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳамавайҳи ас-Сарахсий ва бошқалар ҳадис эшитган. Машҳур тарихчи Шамсуддин Заҳабийнинг хабар беришича, Сарахс шаҳри хатиби ибн Ҳамавайҳи Иброҳим ибн Хузайм Шошийнинг «Муснади кабир» ва тафсирини ўрганган. Ибн Хузайм ишончли муҳаддис бўлиб, йил умр кўрган.	260, 276, 5-ж. Б. 179, 6-ж. Б. 158, 9-ж. Б. 287; <i>ат-Тақийд</i>. 1-ж. Б. 189, 321; <i>Тазкират ал-хуффо</i>. 2-ж. Б. 534; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 12-ж. Б. 236, 14-ж. Б. 486; <i>Таҳзиб ат-таҳзиб</i>. 5-ж. Б. 167, 6-ж. Б. 402; <i>ал-Кошиф</i>. 1-ж. Б. 676; <i>Таҳзиб ал-камол</i>. 14-ж. Б. 430; <i>Такмилат ал-икмол</i>. 2-ж. Б. 18, 358; <i>Такмилат ал-икмол</i>. 2-ж. Б. 358; <i>ал-Икмол ли-ибн Мақула</i>. 3-ж. Б. 134.
8	Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид ал-Ҳофиз Шоший (ваф. 314/926) – ишончли муҳаддис, кўплаб ҳадисларни ёд олувчи ҳофиз. У Шошда туғилиб ўсган. Ҳасан ибн Соҳиб Шоший имом, ҳофиз, кўп юртларни кезган сайёҳ бўлиб, илм талабиди Хуросон, Ирок, Шом, Ҳарамайн (Макка ва Мадина), Яман, Мисрга бориб ҳадислар эшитган. Ҳасан ибн Соҳиб Шоший Хуросон шайхларининг китобларида зикр этилган катта ҳофиз эди. У нафакат ҳадислар, балки ўзи сафар қилган мамлакатлар шаҳарлари, катта олимлар, шайхлар тўғрисида маълумотлар қолдирган. Ундан Абу Али ан-Найсобурий, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Жуъабий, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Варроқ, Абу Бакр Қафғол Шоший ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган. Ҳасан ибн Соҳиб Шоший номи қатор араб манбаларида «Ҳофиз» дея ҳурмат билан тилга олинади, ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилган.	<i>ал-Муқтано фи сард ал-куно</i>. 1-ж. Б. 415; <i>ат-Тақийд</i>. 1-ж. Б. 49; <i>Тазкират ал-хуффо</i>. 3-ж. Б. 780; <i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 10-ж. Б. 18, 13-ж. Б. 205, 325, 14-ж. Б. 431; <i>Табақот ал-хуффо</i>. 1-ж. Б. 329; <i>Таҳзиб ат-таҳзиб</i>. 4-ж. Б. 150, 6-ж. Б. 406; <i>Таҳзиб ал-камол</i>. 11-ж. Б. 360, 18-ж. Б. 536; <i>Тарихи Бағдод</i>. 7-ж. Б. 333, 10-ж. Б. 358; <i>Такмилат ал-икмол</i>. 1-ж. Б. 399; <i>ал-Икмол ли-ибн Мақула</i>. 1-ж. Б. 235; <i>ал-Иршод</i>. 3-ж. Б. 985; <i>ал-Ансоб</i>. 7-ж. Б. 245.
9	Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид ал-Имом аш-Шоший (397/1007–485/1092) – имом, аллома, шайх, факих. Шошда тутилган. Фикҳ илмини Абу Бакр ас-Санжийдан ўрганган. Абу Бакр Ҳомид Шоший фикҳ илмида шухрат қозониб, «Имом» даражасига етишган. Уни ғазна султони ўз шахрига тақлиф этган. Салжукийларнинг буюк вазири Низом ал-мулк эса уни Хиротдаги «Низомия» мадрасасига мударрис этиб тайинлаган. Абу Бакр Ҳомид Шоший бу ерда Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг шогирди Мансур ал-Коғазийдан ҳадис илмини ўрганган. У 485/1092 йил шаввол ойининг 6-куни Хиротда вафот этган. Бу санани машҳур тарихчи Абу Саъд Самъоний кайд этиб, шундай ёзган: «Мен Хиротда унинг қабрини зиёрат қилдим».	<i>Сийар аълом ан-нубало</i>. 18-ж. Б. 525-526; <i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир</i>. 2-ж. Б. 133, 166, 239; <i>Муъжам ал-булдон</i>. 3-ж. Б. 382, 4-ж. Б. 278; <i>Табақот аш-шоифия ал-кубра</i>. 2-ж. Б. 465.
10	Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шоший – имом, муҳаддис. Тарихчи Абу Саъд Самъоний Шошдан кўплаб имомлар етишиб чиққанлиги, Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шоший шулар жумласидан эканлигини биринчилар қаторида кайд этган. Имом Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шошийдан буюк муҳаддис Имом ал-Бухорий, Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Фиребӣй ва бошқалар ҳадис илмидан таълим олишган. Унинг жияни Абу Али Фазл ибн Аббос Шоший илм талабиди Марв ва Ироқда бўлиб, Али ибн Ҳожар, Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис илмини ўрганган. Абу Али Фазл ибн Аббос Шошийдан Шош аҳли таълим олган. У 286/899	<i>Иътиқод аҳли сунна</i>. 2-ж. Б. 311; <i>ал-Мақсад ал-аршад фи зикри асҳоби ал-Имом Аҳмад</i>. 2-ж. Б. 39; <i>ал-Ансоб</i>. 7-ж. Б. 244.

	йилда вафот этган.	
11	Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам ибн Абдуллоҳ ал-Одабий Шоший – шошлик муҳаддис. Абу Саъд Самъоний «муҳаддис бобосининг исми Одам бўлганлиги учун бу кишига «ал-Одабий» нисбати берилган», -деган. У дастлаб ҳадис илмини ўз юртида Ҳабиб Муғира Шоший, Ҳомид ибн Довуд Шошийлардан ўрганган. Илм-маърифат талабида Ирок ва Ҳижоз ўлкаларига сафар қилган. Ундан Абулфазл Муҳаммад ибн Муҳаммад Шоший, Абу Жа'фар Муҳаммад ибн Али ибн Са'дон ибн ғазолий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Иштихоний ва бошқалар ҳадислар ривоят қилишган. Абдуллоҳ ибн ал-Одабий Шош ва унинг воҳасида ҳадис илмини тарғиб қилган.	<i>Тазкират ал-хуффоъ</i>. 2-ж. Б. 564; <i>Сийар аъ-лом ан-нубало</i>. 16-ж. Б. 521; <i>Муъжам ас-саҳоба</i>. 1-ж. Б. 192; <i>ал-Икмол</i> либн Мақула. 1-ж. Б. 94; <i>ал-Ансоб</i>. 1-ж. Б. 97.
12	Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим ибн Фазл Шоший Тункатий (406/1013–486/1093) – шайх, ишончли муҳаддис. Тункат Шош воҳасидаги шаҳарлардан бири бўлиб, бу ердан кўплаб илм аҳллари етишиб чиққан. Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим ибн Фазл Тункатий Тункат аҳлидан бўлиб, уни Абулфатҳ деб ҳам аташган. У Имом Муслимнинг «Саҳиҳ»идан ҳадис айтган. Илм талабида Миср, Мағриб, Тунис, ҳаттоки, Андалус (Испания)га ҳам борган. Абуллайс Наср ибн Ҳасан Тункатий Шоший муҳаддис бўлиш билан бир қаторда таникли савдогар ҳам бўлган. Ундан Абулқосим ибн Самарқандий, Наср ибн Наср Уқбарий ва бошқалар ҳадис илмини ўрганган. У асосан буюк муҳаддис Имом Муслим ибн Ҳажжожнинг «Саҳиҳ ал-Муслим» китобидан сабоқ берган. Умрининг охириги йилларида Нишопурда яшаб, у ердаги жомеъ масжидида кулук қазиб сув чиқазган ва бошқа хайрли ишларга бош-қош бўлган. У 486/1123 йил Зулқайда ойида Нишопурда вафот этган ва «ал-Ҳайрат» қабристонига дафн этилган.	<i>ат-Тақийд</i>. 1-ж. Б. 10, 465; <i>Сийар а'лом ан-нубало</i>. 19-ж. Б. 25, 91; <i>Такмилият аликмол</i>. 1-ж. Б. 375, 421, 504; <i>Сиёнат саҳиҳи Муслим</i>. 1-ж. Б. 116; <i>ад-Дийбаж</i>. 1-ж. Б. 100; Хилъат ал-авлиё. 8-ж. Б.136; <i>ал-Ансоб</i>. 3-ж. Б. 88-89.
13	Абу Жаъфар ибн Умар Бухорий Тункасий (ваф. 313/925) – ҳадис ро-вийси. Тункас Шош воҳаси қишлоқларидан бири. Абу Жаъфар ибн Умар ал-Бухорий ал-Тункасий Бухоро аҳлидан бўлиб, Тункас қишлоғида яшаган. У Имом ал-Бухорий ва Абу Абдурахмон Ҳузайфа ибн Насрлар-дан ҳадис ривоят қилган. Ундан Абу Мансур Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳанифа ал-Илокий ат-Тункасий ва бошқалар ҳадис риво-ят қилишган.	<i>ал-Ансоб</i>. 3-ж. Б. 108.
14	Тохир ибн Абдуллоҳ ал-Илокий (ваф. 465/1073) – имом, муҳаддис ва фақиҳ. Илоқ Шош воҳасининг жанубий қисмида Оҳангарон дарёси ҳав-засида жойлашган. Бу ердан кўплаб олимлар етишиб чиққан. Тохир ибн Абдуллоҳ Илокий Шайх Имом Абу Рабиъ номи билан танилган. У илм талабида дунё кезиб, машҳур уламолар суҳбатидан баҳраманд бўлган. У фикҳ имоми бўлиб, уни пухта эгаллаган эди. Тохир ибн Абдуллоҳ Илокий фикҳ илмини Марвда Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Аҳмад Қаффоқ Марвазийдан, Нишопурда Абу Тохир Муҳаммад Зиёдий, Бухорода Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳалимийдан ўрганган. Усул илмидан усто-зи Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Исфара-ро-йинийдан сабоқ ол-ган. Тохир ибн Абдуллоҳ ал-Илокий Шош аҳллари-га фикҳдан таълим берган.	<i>Табақот аш-шофиъия ал-куб-ро</i>. 3-ж. Б. 86; <i>ал-Ан-соб</i>. 1-ж. Б. 406; <i>Муъ-жам ал-булдон</i>. 1-ж. Б. 3.
15	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илокий (ваф. 539/1145) – фақиҳ ва муҳаддис. Илм-маърифат талабида юрт кезган. У фикҳ илмини Марвда Ҳасан ибн Масъуд Фарронийдан, Марваррудда машҳур олим Абу Саъид Муҳаммад ибн Али Бағавийдан, Нишопурда Муҳаммад ибн Яхёдан, Хуросонда Ҳасан ибн Масъудлардан ўрганган. Илоқлик фақиҳ Абу Абдуллоҳ Фаравийдан ҳадислар эшитган. Умрининг охириги йилларида Марвда яшаган.	<i>Табақот аш-шофиъия ал-кубра</i>. 3-ж. Б. 360; <i>ал-Ансоб</i>. 1-ж. Б. 406.

16	Абу Салама Наср ибн Муҳаммад Шоший Суфий Илокий (ваф. 370/980) – муҳаддис. Шошда яшаган. Фозил, яхши хулқи ҳожи бўлиб, кишилар ундан ҳадис ёзиб олишган. У Имом Бухорийнинг соҳиблари Абдурахмон ибн Муҳаммад Бухорий ва Ҳайсам ибн Кулайб Шошийлардан ҳадис ривоят қилган.	<i>ал-Ансоб.</i> 1-ж. Б. 406.
17	Абу ар-Раҷоъ ал-Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмуний Шоший Хумракий (440/1049–517/1123) – факих, муҳаддис. У Шош воҳасидаги Хумрак деган шаҳарчада туғилган. У Бухорода Абу Хаттоб Табарийдан, ғазнада шошлик машхур факих Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шошийдан фикҳ илмидан таълим олган. Умрининг охириги йилларини Марвда ўтказган. У имом, тақводор суфийлардан бўлиб, обид ва мужтаҳидларнинг етакчиси эди. У 517/1123 йил Зулҳижжа ойининг учинчи ўн кунлигида чоршанба куни вафот этган ва Розик дарёси бўйидаги ўз хонақоҳининг ёнига дафн этилган.	<i>Табақот аш-шо-фиъия ал-кубра.</i> 4-ж. Б. 203; <i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 1-ж. Б. 533, 2-ж. Б. 333; <i>Муъжам ал-булдон.</i> 1-ж. Б. 262, 2-ж. Б. 389; <i>ал-Ансоб.</i> 5-ж. Б. 175.
18	Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший (450/1058–518/1124) – шайх, солиҳ суфий, муҳаддис. Шошда тахминан ҳижрий 450 йилларда туғилган. У ҳадис илмини Имом Абулмузаффар Самъоний, Абулқосим Ҳибатуллоҳ ибн Абдулворис Шерозий Ҳофиз, Абу Саъд Муҳаммад ибн Хорисий ва бошқалардан ўрганган. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший ҳижрий 518 йил охирида Марвда вафот этган ва Розик дарё киргоғи атрофида дафн қилинган.	<i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 1-ж. Б. 518.
19	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Мусо Шоший Фашоний (480/1088–556/1161) – факих. У асли Шошдан бўлиб, Фашонда яшаган. Фикҳ илмини Марварудда Имом Абу Муҳаммад Ҳусайн ибн Масъуд ибн Фарроъ Бағавийдан ўрганган. Шунингдек, Фарроъ жамлаган «Кичик Арбаъин»ни эшитган. У солиҳ, хокисор ва ибодатгўй факих бўлган. Ҳижрий 556 йил шаъбон ойининг 16-куни Муних кишлоғида вафот этган.	<i>Табақот аш-шо-фиъия ал-кубра.</i> 3-ж. Б. 399; <i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 2-ж. Б. 173-175.
20	Абу Амр Усмон ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Мусо Шоший Фашоний (488/1095–556/1161) – солиҳ суфий, воиз, шайх. У кўп ибодат ва таҳажжуд амалларини бажариб, сахарда доимо зикр, азон айтган. У Имом Абулмузаффар Самъонийдан, Абу Муҳаммад Ҳусайн ибн Масъуд Фарроъ Бағавий ва бошқалардан ҳадис эшитган. Абу Саъд Самъоний ундан ал-Фарроъ жамлаган «Кичик Арбаъин»ни эшитган. Ҳижрий 556 йил Рабиъ ал-охир ойининг 2-куни жумада Бувайна кишлоғида вафот этган ва у ерга дафн этилган.	<i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 1-ж. Б. 549.
21	Яъқуб ибн Юсуф ибн Билол Шоший – ҳадис ровийси. Муҳаммад ибн Назир Бухорий Шошда яшаган. У Али ибн Ҳасан, Абдон ибн Усмон, Ансорий ва Исмоил ибн Аббон Куфийдан ҳадис ривоят қилган. Ундан Яъқуб ибн Юсуф ибн Билол Шоший, Муҳаммад ибн Баён ибн Суфён, Ҳамид ибн Назир Бойкандийлар ҳадис ривоят қилишган.	<i>Муснади Аби Ҳанифа.</i> 1-ж. Б. 336, 430; <i>ал-Икмол ли-ибн Мақула.</i> 5-ж. Б. 270.
22	Муҳаммад ибн Яхё ибн Закариё Шоший – ҳадис ровийси. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Закариё ибн Яхё Абу Жаъфар Ажзий Шоший. Абулқосим ибн Саллоҳнинг зикр қилишича, у Бағдодга ҳожи сифатида келган. Бағдод ахлларига ҳижрий 340 йилда «Яхё» бозорида Ҳайсам ибн Кулайб Шошийдан ҳадислар ривоят қилган.	<i>Шуъаб ал-имон.</i> 2-ж. Б. 272; <i>Таърих Бағдод.</i> 3-ж. Б. 216.
23	Муҳаммад ибн Саъд Шоший – манбаларда ҳадис ровийси сифатида келтирилган.	<i>ат-Тамҳид ли-ибни Абдулбар.</i> 13-ж. Б. 47; <i>Таҳзиб ал-камол.</i> 1-ж. Б. 359.

24	Абу Саъд Ҳотам ибн Ҳасан Шоший – ҳадис ровийси. Тўлик исми – Ҳотам ибн Ҳасан ибн Фатҳ ибн Ҳошим ибн Ҳозим ибн Ризқ Абу Саъид Шоший. У 303/915 йилда Бағдодга ҳожи бўлиб келган. У ерда Али ибн Хашрам ва бобоси – ал-Фатҳ ибн Ҳошим, Исҳоқ ибн Мансур ал-Кавсаж, Сулаймон ибн Маъбад Санбажий, Абу Дардо Абдулазиз ибн Муниб ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Абу Бакр Шофийий, Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Восиқ Ҳошимий, Али ибн Умар Суккарийлар ҳадис ривоят қилишган.	<i>ат-Тамҳид ли-ибни Абдулбар.</i> 13-ж. Б. 54; <i>Таҳзиб ал-ка-мол.</i> 18-ж. Б. 527; <i>Тарихи Бағдод.</i> 8-ж. Б. 247, 9-ж. Б. 74; <i>ал-Кифоя фи илми ривоя.</i> 1-ж. Б. 121.
25	Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Шоший Жайҳоний – факих. У фикҳни Абу Ҳомиддан, фароиз (мерос) илмини бошқалардан таълим олган. У зоҳид ва ибодатгўй эди.	<i>Зайл мавлид ал-уламо.</i> 1-ж. Б. 160.
26	Абуттоийиб Аббос ибн Аҳмад Шоший. Манбаларда ҳадис ровийси сифатида келтирилган.	<i>Хият ал-авлиё.</i> 8-ж. Б. 60, 62, 66, 69, 70, 73, 80.
27	Абдуқуддус ибн Абдурахмон Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Хият ал-авлиё.</i> 9-ж. Б. 342, 357.
28	Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳусайн Шоший – факих. Абу Саъд Самъонийнинг айтишича, у фикҳ илмидан Муҳаммад ибн Валид Абу Бакр Туртуший Магрибий Андалусий ва бошқаларга сабоқ берган.	<i>ат-Тақйид.</i> 1-ж. Б. 117.
29	Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Йъмрон Шоший – ҳадис ровийси. У Абу Ҳафс Бужайрийнинг «Жомъ ас-саҳих» китобидан ҳадис ривоят қилган. Шунингдек, манбаларда ҳадис ровийси сифатида келтирилган.	<i>ат-Тақйид.</i> 1-ж. Б. 394; <i>Тазкират ал-хуффо.</i> 2-ж. Б. 719; <i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 14-ж. Б. 403; <i>Так-милат ал-икмол.</i> 3-ж. Б. 328; <i>Далол ан-нубувват ли-Асбаҳоний.</i> 1-ж. Б. 52.
30	Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али Муаддаб Шоший – ҳадис ровийси.	<i>ат-Тақйид.</i> 1-ж. Б. 394.
31	Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Собит Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 12-ж. Б. 430.
32	Ҳишом Ҳарроний Аънбаса ибн Саъид Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 14-ж. Б. 104.
33	Ҳотам ибн Мансур Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 15-ж. Б. 237.
34	Али ибн Саҳл Шоший – ҳадис ровийси. Хиротлик қатта шайх Нажиб ибн Маймун (ваф. 488/1095)дан ҳадис илмини ўрганган ва ҳадислар ривоят қилган.	<i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 19-ж. Б. 37, 182.
35	Абу Саъд Аҳмад ибн Маҳмуд Шоший – ҳадис ровийси. У ва Исмоил ибн Абдуллоҳ Хоразмий буюқ алломо Маҳмуд Замахшарийдан ҳадис ривоят қилишган.	<i>Сийар аълом ан-нубало.</i> 20-ж. Б. 154.
36	Ҳотам ибн Аъбад ибн Мусо Абу Саъид Шоший – ишончли ҳадис ровийси. Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Хиббон ибн Аҳмад Тамимий Бустий (ваф. 354/965) қаламига мансуб «ас-Сикот» асарида қуйидагича зикр қилинган: «Ҳотам ибн Аъбад ибн Мусо Абу Саъид Шоший Али ибн Ҳожар ва бошқа кишилардан ҳадис ривоят қилган. У 291/4 йил шаъбон ойининг жума кунда вафот этган». Мазкур асарда унинг номи қайд этилишига қараганда уни ишончли ҳадис ровийси дейишимиз мумкин.	<i>ас-Сикот.</i> 8-ж. Б. 212.
37	Саъд ибн Абдуллоҳ ибн Абу Аъроба Шоший Абу Масъуд – ишончли ҳадис ровийси. У Али ибн Ҳожар, Кутайба ибн Саъидлардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Шош аҳллари ҳадис ривоят қилишган. Абдуллоҳ ибн Абу Аъроба Абу Масъуд	<i>ас-Сикот.</i> 8-ж. Б. 284, 522.

	Шоший 249/863 йилда вафот этган.	
38	Умар ибн Абдуллох ибн Абу А'роба Шоший – Абдуллох ибн Абу Аъробанинг ўғли. У ҳам Али ибн Хожар ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Шош ахллари ҳадис эшитган ва ривоят қилган. 258/872 йилда вафот этган.	<i>ас-Сикот.</i> 8-ж. Б. 447.
39	Хорун ибн Ҳамид Абу Мусо Шоший – ҳадис ровийси. У Абулвалид ва Сулаймон ибн Ҳарбдан ҳадис ривоят қилган. Ундан ўз юрти ахллари ҳадис эшитган ва ривоят қилган. Хорун ибн Ҳамид Абу Мусо Шоший фақиҳ ҳам бўлган. У 266/880 йилда вафот этган.	<i>ас-Сикот.</i> 9-ж. Б. 242.
40	Абу Солих Ҳомид ибн Довуд Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Таҳзиб ал-камол.</i> 3-ж. Б. 239.
41	Абу Ҳафс Умар ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Шоший – ҳадис ровийси. У Ҳусайн Бағавийдан ҳадис эшитган. Илм-маърифат талабидида юрт кезиб, бир мuddат Қазвинда яшаган. Қазвин шайхларидан 526/1132 йилда ҳадис эшитган.	<i>Тадвин фи ахбори Қазвин.</i> 1-ж. Б. 348, 3-ж. Б. 441.
42	Абу Умар Шоший – ҳадис ровийси. Абу Умар Шоший отаси билан 419/1028 йилда Қазвинга келиб, Абу Муҳаммад Абдуллох ибн Абдулазиз Хаворийдан ҳадис эшитишган.	<i>Тадвин фи ахбори Қазвин.</i> 2-ж. Б. 92.
43	Аҳмад ибн Ҳасан ибн Аҳмад Шоший – ҳадис ровийси. У суфий бўлиб, Имом Абулхайр Аҳмад ибн Исмоилдан Қазвинда 560/1165 йилда ҳадис эшитган.	<i>Тадвин фи ахбори Қазвин.</i> 2-ж. Б. 152.
44	Ҳасан ибн Абдулазиз ибн Наср Шоший – улуг шайх. У Қазвинга келиб, ҳадис ривоят қилган. Шунингдек, у отасидан ҳам ҳадис эшитган ва ривоят қилган. Ундан бир жамоа муҳаддислар ҳадис эшитган.	<i>Тадвин фи ахбори Қазвин.</i> 2-ж. Б. 414.
45	Қосим ибн Муҳаммад ибн Саъид Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Тадвин фи ахбори Қазвин.</i> 3-ж. Б. 307.
46	Абу Наср Шоший – шоир.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 1-ж. Б. 52.
47	Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маъруф ибн Маъбад Шоший ҳадис ровийси. Абулқосим ибн Салложнинг зикр қилишича, у Бағдодга 341/953 йилда ҳожи бўлиб келиб, Умар ибн Муҳаммад ибн Бухайр Самарқандийдан ҳадис ривоят қилган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 3-ж. Б. 217.
48	Ҳамдон ибн Жобир Шоший – ҳадис ровийси. Аҳмад ибн Жаъфар Бағдодий айтишича, унинг ўзи Самарқандга келиб, Фатх ибн Убайд Самарқандий, Ҳамдон ибн Жобир Шоший ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 4-ж. Б. 59; <i>ал-Жомий ли-ахлоқ ар-ровий ва одоб ас-сомиъ.</i> 2-ж. Б. 248.
49	Ал-Ҳусайн ибн Юсуф ибн Ҳамдон Шоший – ҳадис ровийси.	<i>ал-Икмол ли-ибн Мақула.</i> 1-ж. Б. 25.
50	Муҳаммад ибн Юсуф Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 4-ж. Б. 151.
51	Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Абу Али Шоший – фақиҳ, шайх. У Абу Ҳанифа мазҳабидаги фақиҳ бўлиб, Бағдодда яшаган. Абу Али Шоший, Бағдодда таълим олган. Қози Абу Абдуллох Саймирийнинг хабар беришича, устози Абулхасан Кархийдан кейин унинг дарслари уч асхобига ўтди. Абу Али Шоший улардан бири бўлиб, жамоанинг шайхи эди. Хатиб Бағдодийнинг таъкидлашича, Абулхасан фалаж (шол) бўлиб қолганида, таълим беришни Абу Али Шошийга, фатвони Абу Бакр Дамғонийга топширган. Шунингдек, у ҳадис илмидан сабоқ беришни ҳам Абу Али Шошийга топширган. Абу Али Шоший 344/956 йилда вафот этган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 4-ж. Б. 392.
52	Абулхасан Али ибн Закариё Шоший – фақиҳ. Шошда муфтийлик қилган. У Абу Бакр Форисийнинг асхобларидан бўлган.	<i>ал-Ансоб.</i> 7-ж. Б. 211; <i>Табақот аш-шофиъия ал-кубра.</i> 2-ж. Б. 127-128.

53	Абдураззоқ ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Абдуллоҳ ибн Ҳишом Абу Суфён Шоший – ҳадис ровийси. У Бағдодга келиб, Муҳаммад ибн Назир Шоший ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган, тўплаган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 11-ж. Б. 93.
54	Аббос ибн Солиҳ ибн Халил ибн Аҳмад Абдулфазл Шоший – ҳадис ровийси. У Бағдодга келиб, Бакр ибн Аҳмад Самарқандий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 12-ж. Б. 159.
55	ал-Аълоий ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Солим Абулҳасан Шоший – ҳадис ровийси. Бағдодга ҳожи бўлиб келиб, Жаъфар ибн Муҳаммад Шоший, Абу Мусо Ҳорун ибн Ҳамид ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 12-ж. Б. 243.
56	Наср ибн Аҳмад ибн Масъуд ибн Исмаил Абулҳасан Шоший – ҳадис ровийси. Бағдодга ҳожи бўлиб келиб, Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Шоший ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган.	<i>Тарихи Бағдод.</i> 13-ж. Б. 300.
57	Абулвардон Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Абдурахим Шоший Суфий (440/1049–528/1134) – ҳадис ровийси. Шошда туғилган. У Бағдодда Ҳусайн ибн Фарроъ ва бошқалардан ҳадис эшитган. Умрининг охириги йилларида Марвда яшаган. Абу Саъд Сам’онийнинг таъкидлашича, у Куръон ва яхшилик аҳлидан бўлиб, кўп Куръон тиловат қиларди, солиҳ киши эди.	<i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 1-ж. Б. 229.
58	Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад Шоший Бискатий (472/1080–550/1155) – факих. Абу Саъд Самъонийнинг ёзишича, Бискат (ҳозирги Пискент) Шош воҳасидаги машҳур шаҳар бўлиб, бу ердан бир гуруҳ уламолар етишиб чиққан. Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад Шоший Бискатий Бискатда туғилган. У Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Дакқоқ, Абу Саъд Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Али Табарий ва бошқалардан ҳадис эшитган. Умрининг аксар қисмини Бухорода ўтказган. У Бухородаги «ал-Болувий» масжидининг имоми бўлган. Самъоний Бухорода ундан ҳадис ёзиб олган. Бискатий 550/1155 йилда Бухорода вафот этган.	<i>ат-Таҳбир фи муъжам ал-кабир.</i> 2-ж. Б. 393.
59	Абу Иброҳим Исмоил ибн Аҳмад ибн Саъид ибн Нажм Бискатий Шоший – факих. Марвга келиб, Абу Наср Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Саъид Анмотий Марвазийдан таълим олган. Ундан Абу Туроб Исмоил ибн Тоҳир Ҳофиз Насафий сабоқ олган. У 400/1007 йилда вафот этган.	<i>ал-Ансоб.</i> 2-ж. Б. 219.
60	Абу Саъд Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Наср Шоший – ҳадис ровийси.	<i>Такмилат ал-икмол.</i> 2-ж. Б. 165.
61	Абу Сурайж Исмоил ибн Аҳмад ибн Ҳусайн Шоший – ҳадис ровийси. У Абу Усмон Саъид ибн Аббос ибн Муҳаммад Қураший Музний, Абулҳасан Муҳаммад ибн Абдурахмон Даббос Ҳиравийлардан ҳадис ривоят қилган.	<i>Такмилат ал-икмол.</i> 3-ж. Б. 161.
62	Садида бинти (қизи) Абулмузаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Шоший – ҳадис ровийси. Садида Абулмузаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Шоший қизи. Уни Ломия деб ҳам чақиришган. У Абулқосим ибн Баъндан ҳадис эшитган. Ундан Умар Қураший ҳадис ривоят қилган.	<i>Такмилат ал-икмол.</i> 3-ж. Б. 413.
63	Аҳмад Абу Муслим Ҳофиз Яҳё ибн Муҳаммад Шоший – ҳадис ровийси.	<i>ал-Иршод.</i> 3-ж. Б. 945, 975, 977.
64	Ҳабиб ибн Муғира Шоший – ҳадис ровийси.	<i>ал-Кифоя фи илми ривоя.</i> 1-ж. Б. 121; <i>ал-Ансоб.</i> 7-ж. Б. 244.
65	Абу Аҳмад ибн Ҳаммод Шоший Борисқасий – ҳадис ровийси. Ёқут Ҳамавий ва Абу Саъд Самъонийларнинг таъкидлашича, Борисқас – Шош воҳаси шаҳарларидан бири. Абу Аҳмад ибн Ҳаммод Шоший Борисқасий А’бд	<i>Муъжам ал-булдон.</i> 1-ж. Б. 319; <i>ал-Ансоб.</i> 2-ж. Б. 29.

	ибн Ҳамид Кешийдан ҳадис ривоят қилган. Ундан Абулфазл ибн Муҳаммад Шоший ҳадис ривоят қилган.	
66	Абулфатҳ Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Абдурахмон ибн Абдураззоқ Абсий Шоший Харконий Фиробий - ҳадис ровийси. Самъонийнинг хабар беришича, Харқон Самарқанддан 8 фарсах масофадаги қишлоқлардан бири. Унга адиб Абулфатҳ Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Абдурахмон ибн Абдураззоқ Аъбсий Шоший Харконий Фиробий мансуб. Отаси шошлик эди. У Харқонда туғилиб, Самарқанд тоғларидаги Фироб кишлоғида яшаган. Самъоний унинг ижозати билан Саййид Абулҳасан ибн Муҳаммад Алавий Ҳофиз Бағдодийнинг асарлари битилган китобларни ундан ўқиган.	<i>Муъжам ал-булдон.</i> 1-ж. Б. 360.
67	Абу Саъид Саъд ибн Абдурахмон ибн Ҳамид Харашкатий (ваф. 340/952) – ҳадис ровийси. Харашкат Шош воҳаси шаҳарларидан. Бу ердан кўплаб олимлар етишиб чиккан. У Юсуф ибн Яъқуб Қозий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Сулаймон Ҳазрамийлар ҳадис ривоят қилган. Ундан Абу Саъид Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Саҳл Форисий ва бошқалар ҳадис ривоят қилган.	<i>ал-Ансоб.</i> 5-ж. Б. 83.
68	Абу Мусо Ҳорун ибн Ҳумайд Шоший (ваф. 266/880) – фақиҳ. У Абулвалид Таелисий ва Сулаймон ибн Ҳарблардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Шош аҳллари ҳадис ривоят қилган. Абу Ҳотам ибн Ҳиббон унинг зўр фақиҳ олим эканлигини шундай изоҳлаган: «У фақиҳ ал-бадан (вужуди жони фақиҳ) эди. «Фақиҳ ал-бадан»нинг маъноси: Ҳар бир киши фикҳни қалбига жо қилади. Бунда шундай бўладики, фикҳ унинг жон-дили бўлиб қолади.	<i>ал-Ансоб.</i> 7-ж. Б. 245.
69	Имом Ҳатиб Абулқосим Абдулвоҳид ибн Абдурахмон ибн Зайд ибн Иброҳим ибн Аҳмад Шавкатий (ваф. 494/1101) – ҳадис ровийси. Шавкат Шош воҳаси шаҳарларидан. Абулқосим Абдулвоҳид ибн Абдурахмон Шавкатий Самарқанд ахлидан бўлиб Шавкатда яшаган. У «Ҳаким Шавкатий» номи билан машҳур эди. Ундан Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ибн Абдулазиз Бухорий ҳадис ривоят қилган.	<i>ал-Ансоб.</i> 7-ж. Б. 275.
70	Абдулмалик ибн Муҳаммад Шоший – шоир. У Абу Бакр Қафол Шоший билан бирга бир қанча мамлакатларга сафар қилган.	<i>Носиров А. Тошканд олимлари ва шоирларига оид материаллар. ЎзР ФАШН қўлғезмалар фонди. Инв.№13408. 620-саҳифа. Табақот аш-шофиъия. ЎзР ФАШН фонди. Инв.№8161. 2-ж. Б.179.</i>

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
I БОБ. ШОШ ВОҲАСИНИНГ ИЖТИМОИЙ, СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ	
1.1. Воҳа маънавий-маданий муҳитининг баъзи жиҳатлари.....	8
1.2. Шoш – савдо-сотик ва хунармандчилик маркази сифатида.....	25
II БОБ. X-XII АСРЛАРДА ШОШ ВОҲАСИ ОЛИМЛАРИНИНГ ДИНИЙ- ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ	
2.1. Марв илмий маданий маркази ва шошлик муҳаддислар.....	44
2.1.1. Абу Саъид Ҳайсам ибн Қулайб Шоший	54
«Муснад» асари ҳақида.....	60
2.1.2. Абу Саъид Исо ибн Солим Шоший.....	65
2.1.3. Абу Муҳаммад Жафар ибн Шуайб Шоший.....	67
2.1.4. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм Шоший.....	67
2.1.5. Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Ҳофиз Шоший.....	69
2.1.6. Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам ибн Абдуллоҳ Одамий Шоший	71
2.1.7. Абуллайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Шоший Тункатий.....	71
2.1.8. Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шоший.....	73
2.1.9. Абу Бакр Умар ибн Абдурахим Шоший.....	74
2.2. Воҳа фақиҳлари мероси	76
2.2.1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Шоший Имом Кабир Фаҳр Ислоҳ Мустазҳирӣ.....	80
2.2.2. Абулҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қафғол Шоший («ат-Такриб» асари муаллифи).....	88
2.2.3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Имом Шоший.....	90
2.2.4. Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илокий.....	91
2.2.5. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илокий.....	92
2.2.6. Абу Раҷоъ Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл ибн Маъмун Шоший Хумракий.....	92
III БОБ. АБУ БАКР ҚАФҒОЛ ШОШИЙ ВА УНИНГ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИ	
3.1. Имом Қафғол Шошийнинг ҳаёти ва фаолияти.....	96
3.2. Қафғол Шошийнинг илмий мероси.....	110
«Жавомӣ ал-калим» асари ҳақида.....	122

IV БОБ. XIII – XIX АСРЛАРДАГИ ТОШКЕНТ ОЛИМЛАРИ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИДАН

4.1. XIII – XV асрларда Тошкент ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ҳаёти.....	128
4.1.1. Шайх Хованд Тахур (XIV аср).....	136
Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси.....	142
Кириш дарвозаси.....	143
Эшонкул додхоҳ мадрасаси.....	144
Масжид ва ховуз.....	145
Мажмуадаги қабристон.....	145
Шайх Хованд Тахур макбараси.....	146
Аврат масжиди.....	148
Юнусхон макбараси.....	148
4.1.2. Хожа Ubайдулло Ахрор (XV аср).....	152
4. 2. Тошкандий нисбасидаги олимлар ва маърифатпарварлар.....	162
4.2.1. Али Банокатий (XIII аср).....	168
4.2.2. Абу Сулаймон Банокатий (XIV аср).....	170
4.2.3. Бадриддин Чочий (XIV аср).....	171
4.2.4. Жамшид Шоший (XIV аср).....	176
4.2.5. Ҳамидуддин Тошкандий (ваф. 850/1446).....	177
4.2.6. Абдулвадуд Котиб (XV-XVI асрлар).....	178
4.2.7. Ҳофиз Кўҳакий (XVI аср).....	178
4.2.8. Ёрмуҳаммад Тошкандий (XVI аср).....	182
4.2.9. Бокий Жарроҳ Тошкандий (XVI аср).....	183
4.2.10. Мавлоно Обид хаттот (XVI аср).....	185
4.2.11. Мирза Муҳаммад Ҳайдар (ваф. 958/1556).....	186
4.2.12. Шоҳаким Тошкандий (Холис) (XII–XIII асрлар).....	187
4.2.13. Шоҳий (XIX аср)	188
4.2.14. Муҳаммад Солиҳ (XIX аср).....	190
4.2.15. Эшонхўжа Тошкандий (1805).....	192
4.2.16. Муҳаммад Юнус Котиб	193
Хулоса.....	197
Фойдаланилган манба ва адабиётлар.....	202
Илова.....	213

Неъматулло МУҲАМЕДОВ

**ШОШ ВОҲАСИ ОЛИМЛАРИНИНГ
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИЛМ-ФАНИ
ВА МАДАНИЯТИДА
ТУТГАН ЎРНИ**

Муҳаррир:

Орифжон МАДВАЛИЕВ

Мусахҳиҳа:

Нодира ОХУНЖОНОВА

Саҳифаловчи:

Толибжон ҚОДИРОВ

Нашриётнинг гувоҳнома рақами: 055. 2004. 12. 04.

Теришга 2011 йил 6 декабрда берилди. Босмахонага
2011 йил 13 декабрда берилди. Босишга 2011 йил 14 декабрда
рухсат этилди. Офсет қоғози. Қоғоз бичими 84 x 108 ¹/₃₂
Ҳарф гарнитураси Times New Roman. Офсет босма усули.
Ҳисоб-нашриёт т.: 7,8. Шартли б. т.: 14 Адади: 50 нусха.

_____ -сон буюртма.

“Movarounnahr” нашриётида нашрга тайёрланди.

Баҳоси келишилган нархда.

Нашриёт манзили: 100002, Тошкент шаҳри,
Зарқайнар 18-берк кўча, 47а-уй.